

Без Творчасці
Няма Захавання

Без Творчества
Нет Сохранения

There's No Saving
Without Creation

CRS

Утопіі нашай
спадчыны

+

S

Альманах праграм
Еўрапейскага Гуманітарнага Ўніверсітэта
«Еўрапейская спадчына» і
«Развіццё культурнай спадчыны»

CTRL

Утопіі нашай спадчыны
Utopias of Our Heritage

+ S

ЕЎРАПЕЙСКІ ГУМАНІТАРНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ

Рэкамендавана
Акадэмічным дэпартаментом гуманітарных навук і мастацтваў
Еўрапейскага Гуманітарнага Ўніверсітэта
(пратакол № 37Н-13 ад 20 верасня 2023 г.)

Рэцэнзенты
Аляксей Махнач, кандыдат гістарычных навук, Еўрапейскі Гуманітарны
Ўніверсітэт;
Ірына Раманова, кандыдат гістарычных навук, Еўрапейскі Гуманітарны
Ўніверсітэт.

Навуковы рэдактар
Стурэйка С. А., доктар гуманітарных навук,
дацэнт Дэпартамента гуманітарных навук і мастацтваў ЕГУ.

CTRL+S. Утопіі нашай спадчыны. Навук. рэд. С. А. Стурэйка. – Вільня: Ciklonas, 2023. – 156 с.

Зборнік праграм ЕГУ «Еўрапейская спадчына» і «Развіццё культурнай спадчыны» прысвечаны тэме «Утопіі нашай спадчыны». Акадэмічныя артыкулы суседнічаюць тут з інтэрв'ю, а таксама эсэ, прысвечанымі розным аспектам культурніцкага жыцця. Мэта публікацыі – паказ еўрапейскай перспектывы культурнай спадчыны Беларусі праз даследванне і абмеркаванне яе інтэлектуальнага і сацыяльнага патэнцыялаў, таксама на фоне выклікаў, з якімі сутыкнулася беларускае грамадства ў 2020–2023 гадах. Назва зборніка «CTRL+S» – кампутарная каманда «захаваць» – гэта спроба вырвацца за межы сэнсавых клішэ, знайсці новую мову для працы са спадчынай, якая не ігнаруе рэальнасць XXI стагоддзя.

ISSN 2783-817X

© Еўрапейскі Гуманітарны Ўніверсітэт, 2023

Змест | Content

5 Ад навуковага рэдактара | From the editor

Утопіі мінулага | Utopias of the Past

Йонас Рымантас Глямжа	11	Проводить Международный день памятников 18 апреля – мое предложение!
Степан Стурейко	21	История больше, чем кажется: сохранение культурного наследия в Беларуси. Постановка задач для исследования
Сяргей Харэўскі	31	Незваротнае. Ідэі і практыкі захавання гістарычнага цэнтра Мінска ў 1980-х гадах
Сцяпан Захаркевіч	39	Традыцыйная культура беларусаў: удалы праект культурнай спадчыны Беларусі, інструменталізаваны этнаграфіяй
Раса Чепайтене	49	Утопические ландшафты советского: особенности и судьба
Паўліна Скурко	61	Навошта гэта ўсё. Утопія і слёзы Старажоўкі

Утопіі будучыні | Utopias of the Future

Рыйн Алаталу	75	Наш гістарычны шанец – быць прамоўтэрамі ідэй устойлівага развіцця!
Наталья Зданевич	85	Наследие и сообщества. Актуализация социального потенциала культурного наследия в условиях несвободы
Полина Лябихова	93	Экологический потенциал культурного наследия. На пути к осознанию
Алина Калачёва	101	Наследие и новый дизайн: контекст Беларуси 2022 года
Серж Тубаш	111	Наследие и цифровые технологии: о стереотипах и новых возможностях
Іван Осіпаў	119	Беларускае лясное бортніцтва: старая традыцыя ў святле сучасных сацыяльных і экалагічных канцэпцый культурнай спадчыны

Еўрапейская спадчына ў нас | European Heritage in Us

Аляксандр Груша, Аляксандр Калбаска, Сяргей Харэўскі	129	Францыск Скарына: шмат моў, несупыннае перамяшчэнне і адсутнасць праблем з самаацэнкай. Дыскусія на палях 30-годдзя Еўрапейскага Гуманітарнага ўніверсітэта
Дзяніс Тушынскі	141	Мова як культурная спадчына і каштоўнасць: парадоксы заканадаўчага рэгулявання
Ірына Кодюкова	149	Беатрыче і Данте сёння. Ненаучныя заўважкі сцэнарыста і рэжысера

Ад навуковага рэдактара

Трэці выпуск альманаха CTRL+S прысвечаны даволі нечаканай тэме «Утопіі нашай спадчыны». Жывучы ў Вільні – спрадвечным перакрыжаванні еўрапейскіх шляхоў, у віры жудасных падзей апошніх трох гадоў, што ахапілі наш рэгіён, і пазбаўленыя магчымасці дзейнічаць непасрэдна ў Беларусі, мы вырашылі звярнуць увагу на мінулае і будучыню нашай спадчыны. У думках пра гэта мы можам дазволіць сабе раскошу памроіць пра ідэальнае, але адначасова і крытычна, нетаропка паўзірацца ў пройдзены шлях.

Утопія – гэта мара аб ідэальным, аб тым, што ніколі не можа ажыццявіцца. У паўсядзённых размовах выкарыстанне слова *ўтопія* часта мае негатыўны сэнс. І тым не менш, што, як не прага да ідэальнага, стымулюе нашы роздумы аб тым, як мае развівацца культура і, канешне, якімі павінны быць адносіны грамадства са сваёй спадчынай?

Праца з культурнай спадчынай спрэс грунтуецца на ўтопіях, самая першая з якіх – сама магчымасць спрадвечнага захавання чаго-кольвек. Утапічнымі таксама ўяўляюцца непахіснасць і закансерваванасць таго, што мы захоўваем або магчымасць аднавіць што-кольвек у першапачатковым выглядзе (да чаго часта імкнуцца рэстаўратары). А далей... пастаноўка мінулага «на службу сучаснасці дзеля будучых пакаленняў», ідэалізацыя ўяўленні аб «залатым веку», зладжаная праца грамадскіх інстытутаў па захаванню каштоўнасцяў, аж да вычарпальнага вывучэння старажытных помнікаў і стварэння новых бесканфліктных метадык рэстаўрацыі. Усё гэта па вялікім рахунку ўтопіі!

Як і ў папярэдніх выпусках альманаха, галоўнымі нашымі аўтарамі з'яўляюцца выкладчыкі і студэнты бакалаўрскай і магістэрскай праграм ЕГУ па культурнай спадчыне, а таксама асобы, чый унёсак у справу захавання спадчыны мы вельмі паважаем.

Самы першы позірк на змест выпуска пакажа, што тэму ўтопіі мы збіраемся разглядаць у дзвух аспектах.

Уступны раздзел альманаха названы «Утопіі мінулага». Тут пераважна апісваюцца нашы рэтраспектыўныя адносіны са спадчынай. Пад мінулым спадчыны мы разумеем спробу крытычнага (а можа і самакрытычнага?) падсумавання гісторыі адносінаў з ёй; асэнсавання ролі асобных актараў ды інстытуцый у стварэнні вобразаў мінулага, а таксама кіравання, захавання ды аднаўлення спадчыны ў Беларусі і рэгіёне. Аўтары гэтага раздзела імкнуцца прасачыць, як змяняліся ўяўленні аб ідэальным, кантэксты і мэты захавання, як развіваліся працэсы асэнсавання, інтэрпрэтацыі ды ўзаемадачынненні лакальнага і глабальнага; дзяржаўнага і прыватнага; урэшце навуковага і творчага.

Адкрывае раздзел гутарка з, без перабольшання, патрыярхам літоўскай сістэмы аховы культурнай спадчыны Ёнасам Рымантасам Глямжай, былым віцэ-прэзідэнтам Міжнароднай рады па помніках і мясцінах (ICOMOS), які працуе ў гэтай сферы з 1958 года і быў сведкам або нават аўтарам шматлікіх міжнародных і літоўскіх пачынанняў у галіне рэстаўрацыі ды захавання. Істотную ролю ў падрыхтоўцы тэкстаў раздзела адыграла правядзенне ў сценах Еўрапейскага Гуманітарнага Ўніверсітэта трохдзённа-

га семінара «Канструяванне і эфектыўная прэзентацыя гісторыі захавання культурнай спадчыны Беларусі» (5–6 ліпеня 2023 года), некаторыя тэксты да якога тут апублікаваныя.

Другі раздзел альманаха прысвечаны погляду ў будучыню. Змяняецца грамадства, развіваецца культура, эканоміка і тэхналогіі. Усё гэта задае дынаміку сферы спадчыны, нараджае свежыя падыходы і ідэі, у рэшце рэшт – чарговыя ўтопіі. Еўрапейскі Саюз, з’яўляючыся сусветным лідарам па рабоце з культурнай спадчынай, усяляк стымулюе развіццё наватарскіх, крэатыўных практык у працы з ёй. Спадчына набывае новыя значэнні, паўстае ва ўсё больш разнастайных увасабленнях, уцягваецца ў грамадскія і эканамічныя адносіны. Што ж перашкаджае нам ужо сёння памроіць ідэальную будучыню? І нашы аўтары яе памроілі!

Гэты раздзел таксама адкрываецца інтэрв’ю, але ўжо з дзеючай віцэ-прэзідэнткай ICOMOS Рыйн Алталу, якая распавяла пра бягучы міжнародны парадак дня ў сферы культурнай спадчыны, а таксама падзялілася вопытам постсавецкага рэфармавання сістэмы захавання спадчыны ў Эстоніі – яе роднай краіны. Аўтарамі раздзела сталі таксама куратары тэматычных накірункаў «Спадчына і экалогія», «Спадчына і супольнасці», «Спадчына і лічбавыя тэхналогіі», а таксама «Спадчына і новы дызайн» летняй школы «Культурная спадчына і будучыня», якая адбылася ў ЕГУ летась, 11–16 ліпеня 2022 года.

Трэці, дадатковы раздзел, мы вырашылі назваць «Еўрапейская спадчына ў нас». Яго галоўны матыў – асэнсаванне сябе на перакручастых сцяжынах еўрапейскай цывілізацыі, да якой Беларусь без сумніву належыць. Раздзел адкрываецца запісам дыскусіі паміж выдатнымі беларускімі гісторыкамі, прысвечанай пяцісотгоддзю выдання Малой падарожнай кніжыцы Францыска Скарыны. Гэта дыскусія адбылася 6–7 кастрычніка 2022 года ў Вільні, у шыкоўнай залі адноўленага Палаца Вялікіх Князёў Літоўскіх, на палях вялікай канферэнцыі, што адзначыла трыццацігоддзе нашага Еўрапейскага Гуманітарнага Ўніверсітэта. Іншыя аўтары гэтага раздзела разважаюць пра роль Дантэ, а таксама аб феномене беларускай мовы як культурнай спадчыны беларусаў.

Сцяпан Стурэйка, Вільня, 01 верасня 2023 года.

From the editor

The third issue of the CTRL+S almanac is dedicated to the rather unexpected topic of “Utopias of our Heritage”. Living in Vilnius – the ancient crossroad of European paths, in the whirlpool of terrible events of the last three years that have overwhelmed our region and deprived us from the opportunity to act directly in Belarus – we decided to pay attention to the past and the future of our heritage. In thinking about it, we can allow ourselves the luxury of dreaming about the ideal, and at the same time, we can take a critical, relaxed look at the path we have already taken.

Utopia is a dream about the ideal, about something that can never come true. In everyday conversation, the use of the word *utopia* has often a negative connotation. But what, if not the desire for the ideal, stimulates our thinking about how culture should develop and, of course, what should be the relationship of society with its heritage?

Work with cultural heritage is based on utopias, the first of which is the very possibility of preserving something from time immemorial. Utopian are also the permanence and stability of what we preserve or the very possibility of restoring something in its original form (which restorers often strive for). And even more... putting the past “at the service of the present for the sake of future generations”, idealized ideas about the “golden age”, the coordinated work of public institutions to preserve values, up to the comprehensive study of ancient monuments and the creation of new non-conflict methods of restoration. All this is largely utopia!

As in previous editions of the almanac, our main authors are teachers and students of EHU’s undergraduate and master’s programs in cultural heritage, as well as persons whose contribution to heritage preservation we highly respect.

The very first look at the content of the issue will show that we are going to consider the topic of utopia in two aspects.

The opening part of the almanac is called “Utopias of the Past”. It mainly describes our retrospective relationship with heritage. By the past of heritage, we mean an attempt to critically (or maybe self-critically?) summarize the history of our relations with it; to understand the role of individual actors and institutions in creating images of the past, as well as governance, preservation and restoration of heritage in Belarus and the region. The authors of this section try to trace how ideas about the ideal, contexts and goals of preservation have changed; how identification and interpretation of heritage was evolving; and how a balance between local and global, public and private, scientific and creative was developing?

The section opens with a conversation with, without exaggeration, the patriarch of the Lithuanian cultural heritage preservation system, Prof. Jonas Rimantas Glemža, former vice-president of the International Council on Monuments and Sites (ICOMOS), who has been working in this field since 1958, and has witnessed or even authored many international and Lithuanian initiatives in the field of conservation and preservation. A significant role in the preparation of the texts of the section played a three-day seminar “Construction and Effective Presentation of the History of Preservation of the Cultural Heritage of Belarus” (July 5–6, 2023) in the walls of the European Humanities University, some of the texts of which are published here.

The second part of the almanac is devoted to looking into the future. Society is changing, culture, economy and technology are developing. All this sets the dynamics of the heritage field, gives birth to fresh approaches and ideas, in the end – another utopia. The European Union, being a world leader in work with cultural heritage, in every way stimulates the development of innovative, creative practices in working with it. Heritage acquires new meanings, appears in more and more diverse materializations, it is involved in social and economic relations. What prevents us from dreaming of an ideal future today? And our authors dreamed it up!

This section also opens with an interview with the current vice-president of ICOMOS, Dr. Riin Alatalu, who spoke about the current international agenda in the field of cultural heritage, and also shared the experience of the post-Soviet reform of the heritage preservation system in Estonia, her native country. The authors of the section were also the curators of the thematic areas “Heritage and ecology”, “Heritage and communities”, “Heritage and digital technologies”, as well as “Heritage and new design” of the summer school “Cultural Heritage and the Future”, which took place at EHU last year, on July 11–16, 2022.

We decided to name the third, additional part of the almanac “European heritage in Us”. Its main motive is self-understanding on the tortuous paths of European civilization, to which Belarus undoubtedly belongs. The chapter opens with a record of a discussion between outstanding Belarusian historians dedicated to the five hundredth anniversary of the publication of the *LITTLE TRAVEL BOOK* by Francysk Skaryna, which took place on October 6–7, 2022 in Vilnius, in the magnificent hall of the restored Palace of the Grand Dukes of Lithuania, on the margins of a large conference marking the thirtieth anniversary of our European Humanities University. Other authors of this section reflect on our relationships with Dante, as well as on the phenomenon of the Belarusian language as a cultural heritage of Belarusians

Stsiapan Stureika, Vilnius, September 1st, 2023.

Утопії мінулага

Utopias of the Past

Йонас Глямжа

родился в 1935 году в Каунасе, кандидат архитектурных наук, профессор. В 1960–2000-е гг. руководил Инспекцией по охране памятников архитектуры Литвы, Советом по охране музеев и культурного наследия, Департаментом по охране памятников Министерства культуры Литвы, а также Союзом реставраторов Литвы. В 1981–1990 гг. вице-президент ICOMOS. Автор множества проектов восстановления ключевых объектов архитектурного наследия Литвы и научных публикаций.

Фото Анны Голубь

Йонас Римантас Глямжа: Проводить Международный день памятников 18 апреля – мое предложение!

Jonas Rimantas Glemža:
Holding the International Day for Monuments
on April 18th is my suggestion!

Professor Jonas Glemža is considered the father-founder of almost all major initiatives in the field of architectural heritage preservation in Vilnius and Lithuania over the past 40–50 years. He has also been a witness and participant in numerous important international events and discussions that have shaped the contemporary conceptual framework for working with cultural heritage. Among the many preserved sites thanks to his efforts, the complex of the former Augustinian Monastery on Savickas Street in Vilnius holds special value for us as it is where our university is located. Professor Glemža visited us on a warm April day, 2022 just before the International Day for Monuments.

Сохранение культурного наследия предполагает его постоянное переосмысление и адаптацию к современным потребностям. Этот процесс бесконечен, и тем интереснее оглядываться назад, чтобы обнаружить изменчивость смыслов и мотивов, вкладываемых нашими предшественниками в ту же деятельность, которой мы занимаемся сегодня.

Профессор Йонас Глямжа является отцом-основателем почти всех основных инициатив в области сохранения архитектурного наследия Вильнюса и Литвы за последние 40–50 лет. Он же – свидетель и участник множества важных международных событий и дискуссий, определивших современный концептуальный аппарат работы с культурным наследием. Среди большого числа сохраненных благодаря его деятельности объектов для нас особой ценностью обладает комплекс бывшего августинского монастыря на ул. Савичаус в Вильнюсе, где, собственно, и расположен наш университет. Говорить об истории сохранения наследия с непосредственным ее участником – огромная честь, и тем ценнее, что сам профессор Глямжа навестил нас теплым апрельским днем накануне Международного дня памятников.

Вы работаете в охране культурного наследия с 1958 года. Это настолько давно, что трудно укладывается в голове. Но почему эта сфера вообще привлекла вас? Ведь конец 1950-х годов на первый взгляд не представляется временем, когда талантливые молодые люди должны были увлекаться старой архитектурой. Напротив, это был расцвет модернизма, типового строительства и прочего.

Да, я еще учился на инженера-архитектора в Каунасском политехническом институте, но уже официально работал в Государственной инспекции по охране памятников архитектуры при Госстрое Литовской ССР. То, что я там оказался, может быть, связано с любовью к истории. Это шло еще из семьи. Микалина Глемжайте, моя тетья, работала в музее и занималась этнографическими исследованиями, в частности историей национального костюма. Так что мое сердце уже было предрасположено к этой сфере, и я с удовольствием слушал лекции по истории архитектуры. Меня очень привлекал старый город Каунаса, а потом и Вильнюса. Стоило лишь углубиться, и становилось очевидно, насколько они насыщены историей. Это, конечно, вызывало пиетет.

Я уже был студентом, когда совершился перелом в архитектурной истории, я имею в виду советское постановление 1955 года («Об устранении излишеств в проектировании и строительстве»). Это открыло дорогу изучению архитектуры довоенного модернизма у нас в Каунасе. Мы поняли, что это очень ценная вещь, очень качественная! И мы, как архитекторы, воспитывались в этом окружении. Не говоря уже о старом городе: ратушная площадь, остатки Каунасского, Трокайского замков и так далее.

И вот, когда я был студентом шестого курса (тогда архитектуру изучали шесть лет!), я получил предложение поработать в сфере охраны наследия, радостно принял его и переехал в Вильнюс. Это была маленькая инспекция – на всю Литву четыре человека. Тогда только набирали штат, и я стал четвертым.

Как в начале 1960-х годов в архитектурной среде обсуждались задачи по сохранению наследия старых литовских городов?

Была настоящая битва! Особенно в Вильнюсе. Мы сейчас видим раны, возникшие из-за неразумной реконструкции. Тогда провозглашались идеалы социалистического города с широкими проспектами. «Вот, посмотрите на Минск!», – говорили нам. В 1954–56 годах началось расширение улицы Вокечю, которая в советское время называлась Музейная. На сегодня уцелела лишь историческая застройка в западной части улицы. Восточную уничтожили. Это не было инициативой местных архитекторов. Приехали архитекторы из Ленинграда и других городов. Хоть и с литовскими фамилиями, все они являлись выпускниками российских университетов и заняли руководящие места в проектных институтах. Главный архитектор города был таким же. И вот они наметили пробивать широкие проспекты, хоть это и противоречило градостроительной структуре.

Дело в том, что я не просто архитектурный факультет закончил, я еще и урбанист. Последние два года я посещал преподаваемые

нашими ведущими местными профессорами курсы по градостроительству. По разумному градостроительству! Одним из преподавателей был, например, профессор Казис Шешельгис (1915–1998). Они тогда руководили разработкой генерального плана по развитию Литвы. Идея заключалась в том, чтобы найти другую возможность для развития городов, отличную от того, что мы тогда видели в Латвии. Там все было сконцентрировано в Риге, и это стимулировало приезд огромного числа рабочих из других республик. У нас было более передовое мышление. Мы считали, что надо остановить расширение Вильнюса, а для этого планомерно развивать региональные центры, строить там предприятия новых отраслей. Тогда развиваются и сами регионы. Они получают импульс, ведь трудоустраиваются местные жители. Таким образом удалось предотвратить взрывной рост населения в Вильнюсе, и строительство проспектов в центре оказалось не настолько необходимым. Так сохранялось старое. Так что это было не просто.

Я, как урбанист, как раз занимался историческими городами. Мои самые первые предложения касались старого города Клайпеды. Это был 1961 год. Я был там несколько раз, видел историческую уличную сеть и разработал соответствующие охранные зоны и зоны регулируемой застройки. Все это на основе знаний, полученных в институте, поэтому я до сих пор очень благодарен нашим преподавателям.

Когда думаешь об этом времени, голова идет кругом. Еще нет ни Венецианской хартии, никаких ИКОМОСовских документов, еще не накоплен соответствующий опыт. Есть, конечно, опыт довоенный, но он ограничен, и, главное, что политическая ситуация принципиально иная. Изучая историю сохранения наследия в Беларуси, понимаешь, как непросто было аргументировать в пользу сохранения старого. Требовалось его постоянно «переводить»: из национальных одежд в свидетельства классовой борьбы и, скажем, «хищнического католицизма», если речь шла о костелах. Как Вы себя чувствовали в окружении этой риторики?

Здесь это все тоже было, конечно! Думаю, нам очень помогало то, что Советская Литва, хотя и была советской, сразу приняла положение об охране памятников культуры. При этом, согласно союзному постановлению 1950 года, республикам разрешалось создание своих реставрационных мастерских. Литва, Латвия и Эстония создали их в тот же год. Осенью согласно решению правительства в Вильнюсе при Госстрое появилась Реставрационная производственная мастерская. В Беларуси этого еще долго не было (до 1968 года!). Тогда же началась реставрация Трокайского замка. Думаю, это было следствием накопленного довоенного фундамента, который не был отброшен. Начиная с 1959 года проводились совместные конференции

реставраторов и работников охраны памятников Прибалтийских республик. Самая первая прошла в Вильнюсе, тоже осенью. Через пару лет было решено делать их поочередно то в Латвии, то в Эстонии, то в Литве. В 1980-х годах в них участвовали и белорусские коллеги.

А когда вы впервые услышали про Венецианскую хартию, принятую в 1964 году, и насколько это было значимым для Литвы?

Я лично был в Венеции! В СССР для участия во 2-м Международном конгрессе реставраторов создали официальную делегацию из пяти человек во главе с Владимиром Ивановым. Такая светлая личность! А еще от Союза архитекторов, где тогда была довольно сильная секция охраны памятников, поехала специальная туристическая группа из двадцати человек. Я оказался в этой группе. В программе была не только Венеция. Мы посетили и Виченцу, и Рим, и другие города. Целое турне на две недели, с тем чтобы как раз оказаться в Венеции в дни проведения конгресса. У нас была запланирована экскурсия по Венеции, но мы с грузинами, ничего не посмотрев, поплыли на гондоле на остров Сан-Джорджия, где в бывшем монастыре Сан-Джорджо-Маджоре проходил этот конгресс. Там же я, кстати, познакомился со Станиславом Лоренцем. На конгрессе приняли Венецианскую хартию и учредили ИКОМОС. Год спустя Владимир Иванов стал его вице-президентом.

Мы это ощущали как большое дело, тем более что ИКОМОС стал главным органом по культурному наследию для ЮНЕСКО и Советский Союз не хотел оставаться в стороне.

Сам текст хартии впервые попал к нам в польском переводе, в журнале *Ochrona Zabytków* (Охрана памятников). Его сразу же перевели на литовский и поместили в сборник *Architektūros paminklai* (Памятники архитектуры). Потом, правда, ее пришлось переводить заново, когда мы получили английский и французский оригинальные тексты. Мы тогда увидели, что поляки согласно своим традициям поменяли некоторые термины.

Образ мыслей наших реставраторов в то время уже был довольно близок положениям Хартии. Самый яркий образец здесь в Вильнюсе – готический дом на ул. Пилес, 12. Я два года от Инспекции по охране памятников вел архитектурный надзор его реставрации. Реставрация велась только по обнаруженным данным, без каких бы то ни было добавлений. Со стороны улицы восстановили некоторые своды, а того, о чем точно не знали, не стали придумывать, поэтому со двора там возвели нормальный жилой дом 1960-х годов. Это в точности отвечает принципам Хартии! Кстати, когда дом закончили, я 16 лет в нем прожил.

А ведь Вы затем также стали вице-президентом международного ИКОМОСа. Расскажите, как это было?

Да, с 1981 по 1990 год я тоже был вице-президентом ИКОМОСа. Я долго думал, почему именно меня выдвинули туда от Советского Союза. После 1964 года сначала было так, что от СССР на генеральные ассамблеи ИКОМОСа ездил вице-президент Иванов с переводчицей, и она ему прямо во время заседаний переводила. Хотя он немного и владел английским, самому ему было трудновато. Однако с 1980 года в целях экономии было решено больше переводчика не отправлять. Тогда возник вопрос владения языком. А я, хоть и слабовато, но мог разговаривать по-английски, потому что еще до этого, в 1979, году попал на программу обмена специалистов между западными и социалистическими странами (в соответствии с Хельсинкскими соглашениями). Каждая страна могла отправить одного специалиста по реставрации и охране памятников на двухмесячную стажировку. И меня взяли! Сначала всех собрали в Париже, в штаб-квартире ЮНЕСКО, потом распределили по странам. Я попал в Англию. Помню, когда приехал в посольство Великобритании в Париже, мне задали единственный вопрос: «Вы литовец?» – «Да, литовец». И через полчаса виза была готова.

Я там хорошо себя показал, и потом мне доверяли. Но это лишь с одной стороны. А с другой, в вице-президенты ИКОМОСа меня номинировали в довольно тяжелой международной ситуации. Шла война в Афганистане, и во всех международных организациях весьма негативно смотрели на представителей СССР. Так вот, я думаю, что выставить мою кандидатуру, как бы немного несоветскую, было таким хитрым ходом. Мне выпало три раза в год участвовать в заседаниях Бюро ИКОМОСа, где бы они не проходили, и не просто слушать, но и выступать, что-то предлагать. Я мог обсуждать разные вопросы с мировыми специалистами: и спрашивал, и что-то сам объяснял. Так я прошел серьезную международную школу.

Я участвовал в разработке Международной хартии по сохранению исторических городов и градостроительных территорий 1987 года, которую в соответствии с местом утверждения часто называют «Вашингтонской». Ее текст не получил должного числа голосов во время последнего перед Вашингтоном заседания бюро ИКОМОСа в Париже, и только благодаря нам с норвежским коллегой, тоже вице-президентом (а всего их пять) Стефаном Чуди-Мадсенем (1923–2007) удалось убедить членов бюро быстро изменить некоторые пункты Хартии и в тот же день переголосовать. Так и получилось. А то ведь Хартии могло и не быть.

Проводить Международный день памятников и исторических мест 18 апреля – это было мое предложение на заседании бюро в

Тунисе в 1982 году. Было известно, что 18 мая – это Международный день музеев, поэтому я предложил, что вторая дата по наследию должна быть похожей, поэтому давайте тоже проводить 18-го, но апреля. Меня поддержали.

Также я поспособствовал сохранению венгерского наследия в Румынии, написав в качестве вице-президента ИКОМОСа письмо министру культуры Румынии о том, что мы получили сведения о неуважении к венгерскому культурному наследию в вашей стране и нужно что-то с этим делать. А румынским министром культуры была Елена Чаушеску, та самая жена Николае Чаушеску, и она через некоторое время выразила протест. Румынский посол прибыл в Министерство культуры СССР в Москве и очень удивился, что Йонас Глямжа не работает в главном министерстве, а он вообще из Вильнюса. Мне потом передали, что за моей деятельностью следят.

Какими были Ваши впечатления от общения с белорусскими коллегами в то время?

В советском ИКОМОСе появилась идея создавать региональные группы, и я сразу предложил, что наша группа будет состоять из стран Прибалтики. Украина была сама по себе, Россия тоже. В Средней Азии первую и последнюю региональную конференцию провели в 1986 году. В Беларуси не было членов ИКОМОСа, но ваши специалисты все равно к нам приезжали. Самый первый их доклад, прочитанный в 1980 году в Клайпеде, касался Лидского замка. И любопытно, что уже в то время белорусские проектировщики на своих проектах рисовали герб «Колюмны» («Столбы Гедимины»). У нас к этому тогда относились еще очень настороженно.

В 1980 году белорусской стороне было предложено две возможности: или вы делаете свою группу с региональной группой ИКОМОС Прибалтики, или вы с РСФСР. В вот я получил вест из Министерства культуры БССР, даже сейчас кажется, что это был звонок самого министра: «Мы с Прибалтикой, имейте нас в виду!». И вот так Беларусь вошла в нашу группу. А так как каждые два года мы меняли место проведения конференций, в 1984 году очередная состоялась в двух частях – в Минске и Витебске. Я помню директора «Белреставрации» Сергея Друщица (1941–2015); помню, как обрадовался, увидев фрагмент исторического центра Минска после реставрации – пару кварталов. Было очень приятно, что вам это удалось! Помню, ваши реставраторы консультировались с нами по Кревскому замку. В новое время, в 1990-е годы, мы сотрудничали с Белорусским фондом культуры. С его директором Владимиром Гилепом мне удалось несколько раз встретиться.

Еще я общался с историком архитектуры Владимиром Чантурия (1923–1988) и всерьез принял огромную работу, выполненную в белорусской Академии наук по составлению свода памятников истории и культуры Беларуси. Я участвовал в расширенном заседании редакционной комиссии, когда обсуждался макет самого первого тома. И Беларусь была единственной республикой, которая издала весь Свод целиком, по всем областям.

Эта работа была очень непростой, издание первого тома, подготовленного еще в 1972 году, отложили на несколько лет именно по идеологическим соображениям. Он был издан лишь спустя 12 лет (!), когда ситуация поменялась. То есть все шло через борьбу.

А как вы думали! Так было и с нашим Сводом. Том по Вильнюсу, самый первый, издали вообще только в 1988 году. И потом, в 1992–93 годах издали еще два тома по Восточной Литве. Только три, и все. Хотя материал был собран для всех томов, но работа заглохла.

Нельзя не спросить Вас еще и про Конвенцию ЮНЕСКО 1972 года, посвященную охране Всемирного наследия. Насколько важной она казалась вам в год принятия, и когда Вы осознали, что Вильнюс имеет потенциал стать объектом Всемирного наследия?

Мы знали о ее принятии, так как всегда получали информацию о принимаемых документах. Тогда мы это восприняли как важный документ, но он представлялся нам сильно политизированным. Имейте в виду, это была американская инициатива. Шло противостояние, и Конвенция 1972 года тоже была результатом политической битвы.

И только в 1988 году я инициировал включение Вильнюса в Список всемирного наследия. Тогда же СССР ратифицировал эту Конвенцию, но для нас совсем не это было важным. Все уже было по-другому, в Литве развивался Саюдис, все бурлило, и я уже совсем мало времени мог уделять международному ИКОМОСу, поэтому задумался: «Что я мог бы сделать там для Литвы? Вот если бы удалось создать условия для включения Вильнюса в Список!»

Тогда в Италии под руководством тогдашнего президента ИКОМОСа Роберто Ди Стефано издавался ежеквартальный сборник «Информация ИКОМОСа». Это было научное издание со статьями по всем регионам. Я предложил туда статью о проектах регенерации старого города в Вильнюсе: какие идеи мы осуществляем, какие подходы реализуем, с какими проблемами сталкиваемся и тому подобное. Я также подобрал множество иллюстраций. Полу-

чилося серйозне збирання інформації. В квітні 1989 року вийшов другий номер цього видання, і у нього на обкладинці – гравюра Вільнюса 1576 року з атласа Брауна і Хогенберга. Це розсилали по всіх країнах! Отримувалося, це вже була майже заявка. Потім в 1990 році я особисто заповнив бланки офіційної форми на статус кандидата в Список, і далі все було передбачено. В 1994 році нас включили в Список всесвітньої спадщини першими з країн Балтії. Таллін і Рига – тільки потім.

Ви як-то згадали, що маєте стосунок до рішення долі комплексу колишнього августинського монастиря в Вільнюсі, де зараз знаходиться наш університет. Чи була небезпека його збереженню?

Так, я керував дипломною роботою, присвяченою реставрації монастирського корпусу і кілька разів був там, коли корпус ще використовувався під складські приміщення. Стіни і склади були в порівняно хорошому стані, так що небезпека розвалу йому не загрожувала. Однак небезпека загрожувала костелу. Він взагалі був в трагічному положенні. Я кажу про 1960 рік. В одній з наших газет тоді написали, що будинок аварійний, вежа може обрушитися на пішоходів, а тому стоїло б ліквідувати «очаг небезпеки». В Госстрой, в складі якого як раз знаходилася Інспекція охорони пам'яток архітектури, прийшло лист з вимогою прийняти заходи. Я підготував відповідь, що ремонт може обійтися дешевше розвалу, і потрібно шукати вихід. А вихід знайти було важко, так як ніхто не хотів брати на себе відповідальність за справу аварійного будинку костела. Він же постраждав в час війни, була пошкоджена вежа і трохи дах. Там працювали деякі майстерські автобаси, ремонтували двигуни.

Ми були згодні з тим, що будинок міг би використовуватися для різних потреб, не обов'язково релігійних. Почали шукати того, хто міг би прийняти його, і знайшли торгову базу, погодившись відремонтувати костел ззовні і навіть зробити черепичний дах, але тільки з умовою: всередині ми дозволимо зробити поверхи. Ми і погодилися, але тільки зобов'язали кріпити їх не на стіни костела, а на самостійних колоннах. Все це спроектували і здійснили наші реставратори. Сьогодні, звичайно, можна сказати, що це поганий приклад, я це визнаю, але потрібно було врятувати будинок і його прекрасну вежу! Тепер йде підготовка завдання на проектування реконструкції церкви, але тоді вона була врятована таким чином.

Что бы Вы сказали белорусам, нашим студентам, которые занимаются культурным наследием, хотя были вынуждены уехать из Беларуси в Вильнюс, Варшаву, Тбилиси и другие города с неясными перспективами возвращения?

Думаю, самое главное – продолжать изучать свое наследие, не оставлять это. По возможности искать архивные документы, которые хранятся в других странах. Может оказаться, что эти данные будут полезны для будущего. Нельзя терять надежду. Собирайте зерно к зерну, потому что все это пригодится и для самого понимания наследия, и для его сохранения и реставрации, когда до этого дойдет. Обязательно будет лучшее время!

Беседовал Степан Стурейко

Степан Стурейко

историк, культурный антрополог, доцент Европейского Гуманитарного Университета и лидер Белорусского комитета ИКОМОС (Международный совет по памятникам и достопримечательным местам). Занимается теорией культурного наследия, новой музеологией, развитием сообществ наследия. Автор трех монографий и около 40 академических статей.

Фото Натальи Задерковской

История больше, чем кажется: сохранение культурного наследия в Беларуси

The History Bigger than it Seems: Preserving Cultural Heritage in Belarus

Степан Стурейко

The aim of the article by EHU's Associate Professor Stsiapan Stureika is to set a large-scale task for studying the history of preserving cultural heritage in Belarus. This history is capable of providing a key to understanding national processes that took place in the Soviet republic starting from the 1960s. Additionally, this history allows revealing the internal logic of the development of the heritage sector in Belarus, comparing it with similar processes and challenges that professionals in other European countries face. Finally, referring to the history of heritage is a good way to overcome national complexes and to demonstrate that we have something to be proud of.

Идея заняться изучением истории сохранения культурного наследия в Беларуси родилась благодаря двум обстоятельствам.

Во-первых, это моя общая неудовлетворенность качеством публичной дискуссии о наследии в Беларуси, сводящейся зачастую к обвинительному пафосу. Этот пафос адресуется не только современным деятелям, осуществляющим реставрации и реконструкции, но и ретроспективно всем предшествующим. В типичном представлении заинтересованной общественности история наших отношений с архитектурными памятниками сплошь состоит из попыток их уничтожения не то бездумной, не то злонамеренной (тут единодушие отсутствует) советской властью. Как будто происходит некое соревнование мракобесия с непрофессионализмом. И то, и другое направление беспощадно расправляется с теми, кто ратует за сохранение памятников, загоняет под асфальт любые ростки разумного, национального и европейского. Не то что в Польше или Литве, где государство даже в социалистический период заботилось

о наследии, где происходили масштабные реставрации, на которые и сегодня приятно смотреть и которыми нельзя не восхищаться.

Однако такой взгляд кажется мне чрезмерным упрощением, особенно непозволительным для тех, кто давно работает в сфере наследия и обладает определенной экспертизой. Если бы все это было правдой, как тогда объяснить наличие у нас сформированных институций, списков и сотен не только сохраненных, но и восстановленных объектов? И как объяснить многочисленные скандалы в сфере сохранения наследия и общественное неудовлетворение сложившимся положением вещей в сопредельных странах?

Во-вторых, уже много лет, а особенно часто с 2017 года, когда я стал председателем Белорусского комитета ИКОМОС, я встречаю интереснейших, харизматичных людей (обычно уже немолодых) из числа реставраторов, исследователей либо бывших госслужащих сферы культуры, рассказывающих о прежнем опыте решения той или иной проблемы, о дискуссиях, предложениях, о реализованных и нереализованных проектах, об идеях и мечтах. Я никогда не мог понять, как же соотносятся проделанный ими гигантский труд, их стремление к улучшению ситуации с сохранением наследия, определенные важные достижения с тем странным публичным образом охраны наследия, состоящим исключительно из череды провалов, неудач и непрофессиональных решений, о которых обычно принято вспоминать.

И вот я решил начать записывать разговоры с этими людьми, собирать их устные рассказы и байки, старые картинки, документы и вырезки, одним словом – свидетельства большой истории, полной надежд, борьбы, разочарований, но и, конечно же, больших достижений! Несомненно, с моей стороны в этом есть элемент тщеславия. Люди, столько сделавшие для нашего наследия, медленно уходят в вечность. Я же, собирая их истории, могу помочь

им остаться в памяти потомков и получить шанс на справедливую оценку. Мне почему-то кажется, что нам по пути. И да, я тоже хочу быть причастным к этим событиям. Ведь в конце концов, «мы стоим на плечах гигантов».

У данной темы есть, конечно, не только патетическое, но и вполне академическое измерение. Исследователи в сопредельных странах давно занимаются изучением и систематизацией опыта сохранения своего наследия. Такого рода работы подготовлены в Литве [1], Эстонии [2], Польше [3] и многих других странах. Глядя издали, видишь масштаб преобразований, их можно соотносить с международными тенденциями, можно наконец оценить эффективность избранных долговременных стратегий. Тем самым обеспечивается так необходимая рефлексия пройденного пути.

Но сегодня наша цель – не просто написание очередной качественной научной работы. Цель более амбициозна – аргументированно задать своеобразный канон истории сохранения, вписать белорусское национальное движение за сохранение памятников в международную историю культурного наследия. Сделать так, чтобы в конечном счете эта история отразилась в текущих интерпретациях наследия, проникла в музейные экспозиции и рассказы гидов, стала неотъемлемой частью истории городов и деревень, такой же важной, как и история самих архитектурных памятников, их архитекторов, культурных влияний и т. п. Ведь в конечном счете то, что мы имеем в качестве наследия, существует не только как результат «натурального» исторического развития, но и как результат сложнейшей работы по сохранению, начавшейся сравнительно недавно. Это важно понимать и для повышения национальной самооценки!

Для изучения белорусской истории сохранения культурного наследия исследователям предстоит обратиться к трем типам источников:

1. Обобщение разрозненных публикаций по теории и истории архитектуры и градостроительства, вышедших в СССР и БССР с 1960-х по 2000-е годы. Таких публикаций не очень много, но, к счастью, в последнее время стали появляться целые книги, посвященные творчеству реставраторов, например В. Слюнченко [4], С. Багласова [5], М. Жиха [6].
2. Архивные материалы, представляющие собрания документов партийных и исполнительных органов, реставрационных организаций, музеев и заповедников, посвященные деятельности общественных объединений (того же Белорусского добровольного общества охраны памятников истории и культуры); частные архивы архитекторов, реставраторов и деятелей культуры – участников дискуссии о сохранении наследия.
3. Интервью с реставраторами, управленцами и общественными деятелями – непосредственными участниками описываемых событий. Эта часть, на мой взгляд, самая интересная, что подтверждают первые проведенные интервью.

Макет отреставрированного Верхнего города, подготовленный коллективом Белреставрации (руководитель Сергей Багласов), 1982 г.

Первые контуры феноменальной истории

Уже при первоначальном знакомстве с обозначенным кругом материалов можно предугадать контуры будущей истории. Самое ее начало относится к середине 1960-х годов. К этому времени робкие ростки белорусской национальной идентичности и национальных институтов, развивавшиеся в 1910–1920-х годах, уже давно были жестко прерваны сталинской репрессивной политикой построения нового советского общества, а-национального по своей сути. Вторая мировая война и продолжение сталинских репрессий практически уничтожили национально ориентированных интеллектуалов и национальные институты, сделали Беларусь к концу 1950-х годов тотально русифицированным регионом СССР, политически, экономически и культурно ориентированным на Москву, с выросшим поколением новых жителей, не имевших твердого понятия о белорусской истории, и, напротив, со стабильными советскими государственными институтами, не только не способствовавшими, но и прямо препятствовавшими

Гольшанскі замак,
начало 1990-х гг.
Фото Валерыя Пінчука

развитию национального движения [7]. В дополнение к вышеизложенному в начале 1960-х годов власти начали антирелигиозную кампанию, повлекшую снос множества древних (начиная с XII века!) храмов в центрах белорусских городов [8]. Также, на волне прощания со сталинским неоклассицизмом, в СССР восторжествовало международное движение модернистской архитектуры, приведшее, как и во многих городах на Западе, к разрушению рядовой исторической застройки [9]. Учитывая все это, можно сказать, что к середине 1960-х годов ситуация с национальными наследием и культурой достигла «точки зера».

И в этот момент началось обратное движение маятника. Вдохновленная оттепелью и связанным с ней расцветом советской культуры общественность ощутила определенную флуктуацию пост-хрущевского периода: новый руководитель КПСС Леонид Брежнев решил умерить модернизационный азарт СССР,

многие проявления которого перерастали в неприкрытый волонтаризм. Отношение к исторической памяти, этническим и религиозным традициям стало более взвешенным. Общество в БССР, как и в других советских республиках, разочаровавшись в оттепели, с энтузиазмом восприняло данную тенденцию и в период следовавшего общественно-политического застоя нашло утешение в изучении национальных традиций. Сформированный таким образом запрос в свою очередь подтолкнул местные политические элиты БССР к поощрению развития целых институтов, занимавшихся сохранением национального культурного наследия: его выявлением, охраной и восстановлением. В результате начавшийся после медленной раскочки период второй половины 1980-х годов, совпавший с горбачевской перестройкой, называют временем национального белорусского возрождения.

Получается, что история культурного наследия в Советской Беларуси – это история 25 лет, когда с середины 1960-х до самого конца СССР и образования независимого государства Республика Беларусь в 1991 году были сформированы все основные институты наследия. На протяжении этого столь короткого по европейским меркам времени культурное наследие из области специфического интереса некоторых интеллектуалов переросло в целый сектор, определяющий культурный ландшафт, национальную политику, а также непосредственное управление городами.

Таким образом, процесс становления сферы наследия хронологически полностью совпадает с движением страны к независимости: от некоторого оживления белорусской советской постсталинской общественной жизни в период хрущевской оттепели до образования Белорусского Народного Фронта и провозглашения нового национально ориентированного государства.

В данной работе я собираюсь рассмотреть тему становления институтов наследия в Беларуси в следующих трех аспектах:

1. Рост общественного запроса и накопление представлений о наследии, становление институтов его государственной охраны.
1968 – год, когда были учреждены две институции: Кафедра истории архитектуры Белорусского политехнического института и Сектор сбора памятников истории и культуры Академии наук БССР. Целью обоих отделов было формирование представления об объеме и отличительных особенностях белорусского культурного наследия, прежде всего архитектурного. К 1990 году было завершено семитомное издание Сбор памятников истории и культуры Беларуси. В тот же период сформировались государственный охранный список, а также национальное законодательство по охране культурного наследия. В какое-то время оно даже опережало ана-

логичное союзное законодательство. Созданное в 1966 году Белорусское добровольное общество охраны памятников истории и культуры достигло к концу 1980-х годов более миллиона членов (10 % населения БССР!), и оно было не единственным.

2. Создание реставрационных предприятий, мануальное воздействие на объекты наследия и их материализация в реадaptированном виде.
1968 – также год создания Специальных научных реставрационных проектных мастерских (СНРПМ). Первоначально узкопрофильная организация, объединяющая чисто хозяйственный (приспособить к культурным нуждам) и романтический (восстановить!) подходы, в начале 1990-х годов становится настолько влиятельной, что выдвигает своих представителей в советский парламент, Верховный Совет БССР, и в местные избираемые органы. За 20 лет портфолио организации расширяется с менее чем десяти до нескольких сотен объектов. Ее деятельность получает политическую поддержку до такой степени, что в 1991 году Главное управление по реставрации становится подразделением, подчиненным непосредственно Совету министров, по сути, наравне с министерствами.
3. Установление наследия в качестве фактора управления белорусскими городами.

С конца 1960-х и вплоть до начала 1980-х годов белорусские города находились во власти идей модернистской архитектуры. Рядовая историческая застройка не считалась ценной и постепенно замещалась широкими проспектами и бруталными конструкциями. Тем не менее, постепенно идеи средового подхода к сохранению архитектурных памятников проникали в офисы градостроителей и к концу 1980-х годов сохранение исторических центров стало определять градостроительную политику во всех крупных городах. Более

того, началось обратное движение к восстановлению утраченных памятников и городской планировки. Сами восстановленные были осуществлены во множестве городов и определили практику градостроения в первые 20 лет независимости [10].

Естественно, все эти тенденции развивались не на пустом месте, а в ситуации непрекращающейся борьбы с мощными советскими институциональными установками. В самом деле, интересно наблюдать, как во всех трех названных аспектах истории наследия советские модели отношения к прошлому и его свидетельствам сперва уверенно конкурировали, а затем проигрывали национальным. Советская классовая идеология, марксистское представление об истории, советское градостроительство – идеалы всего этого формировались еще в 1920–30-х годах, будучи серьезно фундированными в интеллектуальном смысле, а также поддерживаемыми советской политической системой и хозяйственно-экономической моделью. Но постепенно, под натиском развивающегося национализма, они становились неконкурентоспособными как в смысле общественной востребованности, так и в смысле профессионального мировоззрения тех, кто непосредственно работал в секторе наследия [11].

История наследия в период независимой Беларуси – это ситуация стагнирующего общества, уставшего от национальной борьбы и постепенно падающего в объятия авторитаризма. После достижения независимости интерес к наследию понемногу угасает. Однако он уже никогда не угаснет целиком, т. к. за прошедшее до 2020 года время сформирована внушительная инфраструктура: наследие изучают в школе, реализуются госпрограммы, работают реставраторы, все большее развитие получает внутренний и международный туризм, как грибы растут общественные организации. С ростом белорусской экономики местные власти отваживаются на масштабные реконструкции исторических центров,

что в свою очередь рождает локальные градозащитные движения. Самые сильные – в Гродно, Гомеле и Минске.

Стержневыми сюжетами данного периода является апробация и конкуренция новых идей и концепций наследия, импортируемых прежде всего из западных стран. Эти новые интернациональные идеи уже далеко не всегда коррелируют с закрепившимися к 1991 году национальными установками. Прежде всего, лишь в новый период Беларусь стала полноправным участником Конвенции ЮНЕСКО 1972 года, примерив на себя идею Всемирного наследия. Затем она одной из первых стран ратифицировала Конвенцию 2003 года об охране нематериального наследия, что повлекло за собой установление новой экосистемы фиксации и охраны такого типа наследия. Сегодня мало вспоминают об участии белорусов в работе международных организаций, например по линии Совета Европы (периодическое отмечание Дней европейского наследия или, скажем, участие в разработке Рижской хартии 2001 года), международных ИКОМОСа и ИКОМа (чего только стоят попытки воплощения в Заславле и Полоцке идей новой музеологии! [12]).

В новых экономических условиях, в ситуации распространения ранее неведомой в советском обществе частной собственности и становления рыночной экономики происходит разработка новых управленческих решений (например, учреждается ОАО «Старый Менск», ставшее впоследствии КУП «Мінская Спадчына»). Разгораются дискуссии относительно брендов белорусских городов.

Новое время приносит и новую эстетику: к нам приходит постмодернизм, игра в стили и новые идеи в реставрационном проектировании, что порождает пресловутые дискуссии о том, уместен ли в средневековом замке хай-тек, а заодно и лифт со стеклопакетами. Параллельно восстанавливаются ранее до основания разрушенные церкви, костелы, ратуши и замки.

В конечном счете начинается распространение идей о сообществах наследия и их праве на участие в принятии решений, разрабатываются представления о социальном потенциале наследия, появляются местные фонды и объединения неравнодушных к судьбе конкретных объектов граждан.

Вот лишь некоторые из весьма любопытных сюжетов истории наследия независимой Беларуси. К сожалению, все это было прервано волной политических репрессий, на долгие годы захлестнувшей Беларусь после проигранных действовавшей властью президентских выборов в августе 2020 года.

Первые важные заключения

Несмотря на то, что работа над составлением целостной истории сохранения культурного наследия в БССР и независимой Беларуси только начата, предварительный обзор источ-

ников, тестовые интервью, а также первичное погружение в тему уже позволяют сделать несколько заключений. Пусть они пока и находятся в статусе гипотез, нуждающихся в проверке, но все же эти заключения, на мой взгляд, весьма любопытны.

Во-первых, наследие, равно как и общественная и профессиональная дискуссия вокруг него, является маркером развития национализма, а также его непосредственным наблюдаемым проявлением. Общественное и профессиональное движение в защиту памятников стало важным требованием в погоне за обретением белорусской субъектности, и чем дальше, тем выразительнее это формулировалось. В этом процессе считывался запрос, на который тут же давался ответ. Все это происходило так стремительно, что неповоротливость отдельных экспертов и целых институций проявлялась сразу же. Именно эта логика погони за субъектностью позволяет объяснить многие повороты истории насле-

дия, она во многом показывает, почему было так, а не иначе, почему именно этих людей выносила вперед история, и почему разгорались именно такие дискуссии.

Именно развитие национального самосознания является двигателем процессов в защиту памятников, и наоборот, по степени интенсивности сохранения культурного наследия можно сделать обратное заключение о завершении оформления субъектности белорусской нации на современном этапе.

Во-вторых, история сохранения наследия – это такая феноменальная вещь, которую вообще невозможно представить линейно. Скорее она представляет собой параллельное развитие в различных сферах, осуществляемое различными и не всегда связанными между собой акторами. В результате обнаруживается парадокс: тем, кто находился внутри какого-либо из обозначенных процессов, часто казалось (и они про это активно рассказывают в интервью!) что движения не происходило вовсе, и что сохранение разрушаемого наследия являлось совершенно «гиблым» делом. Вспомним хотя бы советские реставрации, длившиеся по 30 лет или издание Свода памятников истории и культуры, занявшее 20 лет. Но если смотреть со стороны, то благодаря совместной синергии всех процессов за те же 30 лет произошли существенные сдвиги, система поменялась чуть ли не до неузнаваемости, в чем легко убедиться, сравнив ситуацию с сохранением наследия в БССР в условном 1968-м и 1990-м годах.

Кстати, по поводу ощущения времени: обнаруживается, что заслуга в создании большинства самого актуального, самого прогрессивного из того, что было в различное время сделано в нашем наследии, принадлежит людям в возрасте 25–30 лет. История белорусского наследия в буквальном смысле сотворена молодыми!

В-третьих, при рассмотрении истории сохранения культурного наследия в Беларуси неплохо видна ее европейская перспектива.

Вопреки сложившемуся в экспертной среде определенному «комплексу неполноценности» нашей культуры, белорусское движение за сохранение наследия в этой перспективе вовсе не предстает «бедным родственником». Белорусам есть чем гордиться в области культурного наследия. Начиная с 1960-х годов мы прошли примерно тот же сложный путь, который был характерен для других стран постсоциалистического региона: Украины, Литвы, Польши и Чешской Республики. Мы реагировали на общие вызовы и сейчас обладаем совместным опытом, на который вполне можно опереться при реформировании сектора наследия в новой Беларуси. Но нам близка не только проблематика постсоциалистических стран, ведь и в западной Европе профессионалы решали те же вопросы, связанные с соотношением старого и нового, нужного и ненужного, частного и общественного.

Таким образом, на мой взгляд, история сохранения наследия в Беларуси при должном подходе может существенно дополнить наши представления о национальном культурном процессе. В конце концов, нам так остро необходима позитивная история созидания, что в этом может крыться и серьезный коллективный психотерапевтический эффект. Осталось... её написать!

Использованная литература

- [1] Janušauskaitė, Viltė. Urbanistinio paveldo apsauga sovietinėje Lietuvoje: idėjos ir praktika. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus Universitatas, 2019. 434 p.
- [2] Alatalu, Riin. Muinsuskaitse siirdeühiskonnas 1986–2002: rahvuslikust südametunnistusest Eesti NSV-s omaniku ahistajaks Eesti Vabariigis. Dissertationes Academiae Artium Estoniae. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2012. 279 lk.
- [3] Dettloff, Pawel. Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1930. Teoria i praktyka. Kraków: Universitas, 2006. 500 s.
- [4] Слюнчанка, Валерый. Ляцеў з аблокамі я побач: нарысы, артыкулы, эсэ, вершы, успаміны, графіка, выцінанкі. Мінск: Артыя Груп, 2015. 207 с.
- [5] Багласов, Сергей. Возрождение исторического центра Минска: 1980–2016 гг.: научно-реставрационный отчет научного руководителя объекта: (документальная хроника). Минск: Змицер Колас, 2019. 123 с.
- [6] Жых, Міхаіл. Спадчына Мінска. Аднаўленне гістарычнага цэнтра. Мінск: ІВЦ Мінфіна, 2020. 234 с.
- [7] Bekus, Nelly. Struggle over Identity. The Official and the Alternative “Belarusianness”. Central European University Press, 2010. 313 p.
- [8] Гужалоўскі, Аляксандр. Антырэлігійная кампанія ў БССР канца 1950-х – першай паловы 1960-х гг.: ціск на святароў і вернікаў // Беларускі гістарычны часопіс №2, 2021. С. 3–10.
- [9] Памятники архитектуры в Советском Союзе. Ред. А. С. Щенков. Москва: Памятники ист. мысли, 2004. 694 с.
- [10] Кишик, Юрий. Белорусский город в ретроспективе XX в. Минск: Беларуская навука, 2019. 420 с.
- [11] González, Pablo Alonso. Communism and cultural heritage: the quest for continuity // International Journal of Heritage Studies. October 2016, Volume 22.
- [12] Калбаска, Аляксандр. Музейны Дыярыуш, ці Уваходзіны ў новую музэялогію. Мінск: БелІПК, 2000. 147 с.

Сяргей Харэўскі

мастацтвазнаўца, культуролаг, гісторык архітэктуры. Скончыў Санкт-Пецярбургскі акадэмічны інстытут жывапісу, скульптуры і архітэктуры імя І. Я. Рэпіна. Цяпер – выкладчык ЕГУ. Навуковыя зацікаўленасці: Беларусь у кантэксце гісторыі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, гісторыя мастацтва і архітэктуры Беларусі, станаўленне гарадской цывілізацыі ў Беларусі.

Фота Ганны Голуб

Незваротнае: ідэі і практыкі захавання гістарычнага цэнтра Мінска ў 1980-х гадах

Irreversible: Ideas and Practices of Preserving the Historical Center of Minsk in the 1980s

Сяргей Харэўскі

The article by renowned art historian and EHU lecturer Siarhej Chareuski, is dedicated to the history of the restoration movement in Minsk in the 1980s. The author demonstrates how, by the end of the 1970s, there was a growing understanding of the value of urban structures and a change in attitudes towards it. Due to a lack of experience, Belarusian architects and restorers effectively created a new, romantic image of Minsk. Their ideas gained particular popularity among artists and poets, intensifying the public nostalgia for the “Old Minsk”. The 1990s and the actual practices of restoration work shattered illusions and revealed the utopian nature of public expectations.

Эпоха 1980-х гадоў, на тле палітычных і культурных пераменаў у СССР, спарадзіла новы дыскурс у стаўленні да спадчыны ў Беларусі. Перадусім – у сталіцы. У грамадстве паўстала цалкам пазітыўная, збудаваная на новым каштоўнасным падыходзе, тэндэнцыя на ўмацаванне лакальнай ідэнтычнасці як апірышча нацыянальнай. Самай відавочнай падставаю для таго было вывучэнне, захаванне і развіццё гістарычнага цэнтра Мінска. Гэты запыт грамадства на той момант супаў з палітычным курсам уладаў нават у агульнасавецкім кантэксце. Знаёмства спецыялістаў СССР і асобна БССР з самымі важнымі міжнароднымі дамовамі і дакументамі, што вызначаюць і рэгламентуюць прынцыпы захавання архітэктурнай спадчыны – Венецыянскай (1964), Вашынгтонскай (1987) і Лазанскай (1989) хартыямі, хоць і мала што змяніла ў тутэйшай практыцы, але ж паставіла новыя задачы перад уладамі і праектантамі. Гэтыя дакументы абавязкова ўлічваліся пры стварэнні тагачасных праектных прапаноў, датычных гістарычных цэнтраў і паасобных помнікаў.

Яшчэ ў 1970-я гады, згодна з пастановай прэзідыума Цэнтральнай рады Беларускага добраахвотнага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры ад 27 красавіка 1972 года «Аб вызначэнні архітэктурнай і горадабудаўнічай спадчыны ў старажытных гарадах БССР», Палітэхнічны інстытут заняўся вызначэннем архітэктурнай і горадабудаўнічай спадчыны Мінска ды іншых гарадоў. Упершыню былі прапанаваныя межы ахоўных зон у гістарычным цэнтры сталіцы. На жаль, тады справа скончылася толькі падрыхтоўкай дэкларатыўных рэкамендацый. Але ў лютым 1979 года, пасля многіх непапраўных страт, ансамбль Верхняга гораду быў-такі ўзяты пад афіцыйную дзяржаўную ахову, і ў сакавіку 1980 года бюро Мінскага гаркаму КПБ і Мінгарвыканкам прынялі пастанову «Пра рэканструкцыю гістарычнай часткі Мінска». У 1981 годзе ўвесь гістарычны цэнтр Мінска быў уключаны ў афіцыйны спіс помнікаў гісторыі і культуры «ўсесаюзнага значэння».

На справе, межы ахоўных зон гістарычнага цэнтры Мінска ўвесь час змяняліся ў залежнасці ад патрэбаў будаўніцтва аб'ектаў ці развіцця транспартнай інфраструктуры.

Красамоўным узорам стаўлення да гэтых зон у Мінску стала Пастанова Савета міністраў БССР № 369 ад 13 снежня 1982 года Аб Мінскім замчышчы:

Улічваючы асаблівую гістарычную і археалагічную каштоўнасць тэрыторыі Мінскага замчышча і ў мэтах забеспячэння яе аховы і даследавання (...) Дазвольце частковае размяшчэнне на тэрыторыі Мінскага замчышча станцыі метрапалітэна «Няміга», перагонных тунэляў і інжынерных сетак у адпаведнасці з зацверджанымі праектамі (...) Прызнаць страціўшай сілу пастанову Савета Міністраў БССР ад 30 чэрвеня 1950 года № 799.

То бок, ліквідавалі ахоўны статус тэрыторыі колішняга замчышча, не зважаючы на яго «асаблівую гістарычную

і археалагічную каштоўнасць». Проста ў валы, у браму колішняга замка, урэзалі станцыю метро [1]. Таму гісторыя стварэння ахоўных зон гісторыка-культурных каштоўнасцяў на пачатку мела выключна тэарэтычную каштоўнасць [2].

Рамантычны перыяд

Першыя спробы маштабных рэстаўрацыйных работ у Мінску былі зробленыя ў пачатку 1970-х гадоў. Напрыклад, у 1975 годзе ў Чырвоным касцёле пасля рэканструкцыі размясціўся Дом кіно. Гэты прыклад спарадзіў надзеі, што неўзабаве ўвасобіліся ў новых праектах. Гэтак, у 1972–79 гадах быў часткова адрэстаўраваны знешні выгляд сабора Пятра і Паўла на Нямізе (архітэктар Алена Курто) з аднаўленнем аблічча храма ў духу ранняга барока на падставе акварэлі мастака Дз. Струкава 1864 года. Яшчэ адзін яскравы прыклад – вонкавая рэстаўрацыя былога касцёла Св. Язэпа, аб'яўленага помнікам архітэктуры рэспубліканскага значэння ў 1983 годзе. Тады, паводле праекта Генадзя Босака, будынак быў накрыты дахоўкай, а на фасадзе быў пастаўлены шчыпец паводле ўзора франтона базылійскай царквы ў Барунах. Інтэр'ер тым часам застаўся ранейшы – як і ў вышэйпамянёным Петрапаўлаўскім саборы, ён быў падзелены пад патрэбы архіваў ў пачатку 1960-х гадоў бетоннымі плітамі на пяць паверхаў.

Праектанты, даўшы волю марам, працавалі над ансамблем Траецкага прадмесця. Частка прадмесця была рэканструявана, што стала першай у Беларусі спробай комплекснай рэгенерацыі гістарычнай забудовы. Вядомыя архітэктары Леанід Левін і Юрый Градаў, якія не мелі папярэдняга досведа працы з гістарычнай архітэктурай, разам з архітэктарам-рэстаўратарам Сяргеем Багласавым, вынайшлі свой рэпрэзентатыўны ідэалізаваны вобраз старасвецкага прадмесця.

Пры гэтым падчас правядзення работ у 1982–1985 гадах была знішчана частка гістарычнай забудовы ўздоўж Камунальнай набярэжнай, разбураны аўтэнтчныя канструкцыі ў астатніх будынках, страчаны шматлікія элементы дэкару і гістарычныя артэфакты. Адначасова паспехам рэстаўрараў стаў новы воблік Камунальнай набярэжнай, узнятыя дахі і высокія франтоны, што апеліруюць да больш ранніх эпох. І менавіта ў гэтым рамантызаваным выглядзе Траецкае прадмесце стала аб'ектам творчасці для мастакоў і літаратарў, якія прысвяцілі яму багата твораў.

Мінск, Гандлёвая рады ля
Бернардынскага касцёла,
1987–1992 гг. Фота Сяргея
Багласава

Той жа перыяд характарызаваўся публічнасцю абмеркавання праектных прапаноў па рэстаўрацыі і рэгенерацыі гістарычнага цэнтра. Праекты і макеты выстаўляліся ў фойе Саюза архітэктараў Беларусі, у крытым катку ў парку Горкага, а таксама ў Рэспубліканскім Палацы прафсаюзаў. Тамсама, у Палацы прафсаюзаў і ў Галоўным архітэктурна-планіровачным упраўленні Мінгарвыканкама ў 1985 годзе адбыліся публічныя дыскусіі аўтараў праектаў з удзелам Беларускага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры і прадстаўнікоў грамадства, перадусім творчай інтэлігенцыі і студэнцтва. Усё гэта асвятляла

рэпубліканская і гарадская прэса. Публікацыі выклікалі жывую зваротную сувязь [3]. Публічнае абмеркаванне праектаў рэгенерацыі Верхняга горада напярэдадні гарбачоўскай Перабудовы стала адной з самых рэзанансных падзей свайго часу. У выніку рашэнне пра рэгенерацыю старога Мінска было прынятае ва ўмовах публічнага конкурса праектаў і грамадскага кансэнсуса. Сам факт такіх абмеркаванняў надаваў гэтым праектам выключную ролю ў жыцці сталіцы і Беларусі ў цэлым.

Гэта тэндэнцыя была падхоплена гісторыкамі, краязнаўцамі ды публіцыстамі, якія транслявалі ідэю канструявання нацыянальнай ідэнтычнасці праз патэнцыял архітэктурнай спадчыны. Уладзімір Дзянісаў, напрыклад, завяршаў сваю кнігу Плошча Свободы в Минске на аптымістычнай ноце:

Хотя комплексные реставрационные работы начнутся только в следующей пятилетке, уже сейчас ведется реставрация и благоустройство ряда памятников архитектуры площади Свободы – костелов бернардинских монастырей, торговых рядов, бывшего костела иезуитов. Станет близкой и зримой далекая история города. Оживут, прояснятся стершиеся от времени ее черты – выразительные и неповторимые, которые воссоздадут облик древнего Минска, стоящего на пороге своего тысячелетия [4].

Тэкст аўтара дапаўняўся фатаздымкамі праектаў рэстаўрацыі і рэгенерацыі Верхняга горада.

Адначасова мастацтвазнаўца і археолаг Зянон Пазняк у сваёй папулярнай кнізе Рэха даўняга часу падсумоўваў:

Заканамерна нарадзіўся рух за ахову і захаванне культурнай спадчыны, узмацняюцца ідэі аб адраджэнні і аднаўленні страчаных помнікаў дойлідства. Цяпер мы перажываем час, калі гэтыя ідэі становяцца рэальнасцю. Недалёкі той дзень, калі старадаўні «Мінск наш кругом весяленькі», як пісаў яшчэ В. Дунін-Марцінкевіч, зайграе адноўленымі

барочнымі вежамі і мураванкамі, і паўстануць у бронзе і камені вялікія людзі Мінскай зямлі – Вінцук Дунін-Марцінкевіч і Станіслаў Манюшка, Ян Дамель і Валенцій Ваньковіч, Янка Лучына і Карусь Каганец, Уладзіслаў Галубок і Альберт Паўловіч, Уладзімір Тэраўскі і Фларыян Ждановіч, Ядвігін Ш. і многія іншыя [5].

Гэтыя ідэі падхопліваліся грамадствам. Мастакі стварылі цэлую галерэю вобразаў старасвецкага, ідэальнага горада і ягоных пасобных аб'ектаў, такіх як сядзіба Ваньковіча (зруйнаваная ў 1979 годзе), Ратуша, вежа-званіца іезуіцкага калегіума ды іншыя. Свае творы гэтым тэмам прысвяцілі жывапісцы Леанід Шчамялёў, Уладзімір Тоўсіцкі, Фелікс Янушкевіч, Алесь Марачкін, графікі Мікола Купава, Уладзімір Басалыга, Яўген Кулік, архітэктар Віктар Сташчанюк ды многія іншыя. На гэтай жа хвалі паўстала моладзевое аб'яднанне «Талака», супольнікі якога бралі ўдзел у грамадзкіх слуханнях і дыскусіях, непасрэдна працавалі на аб'ектах у якасці валанцёраў. Але напрыканцы 1980-х гадоў грамадскія інцыятывы сталі прадметам вострай палітычнай крытыкі з боку камуністычных уладаў, што імкнуліся ўсяляк абмежаваць дзейнасць нефармальнага руха за захаванне, папулярнасцю і развіццё спадчыны, бачучы ў ім пагрозу сваёй ідэалогіі [6]. І ўсё ж рэзанансныя публікацыі толькі пашыралі веды пра праблемы ў гэтай сферы і стваралі інфармацыйны фон, на тле якога пытанні рэстаўрацыі помнікаў і рэвіталізацыі гістарычных мясцін станавіліся аднымі з галоўных у культурным і палітычным жыцці Беларусі.

Тым часам у сярэдзіне 1980-х гадоў, на тхнёныя першыя поспехамі, гісторыкі і рэстаўратары загаварылі пра магчымасць узнаўлення такіх найважнейшых для горада аб'ектаў, як вежа-званіца кафедральнага касцёла, Ратуша і царква Святога Духа. Мала хто ў савецкія часы меў на тое надзею, але цяпер у грамадстве ўжо віравалі адпаведныя

ідэі. З часам яны сталі супольнымі марамі. У газетах «Вячэрні Мінск», «Звязда», «Чырвоная змена» і «ЛіМ», а таксама ў часопісе «Строительство и архитектура Белоруссии» разгарнулася гарачая дыскусія пра перспектывы аднаўлення гістарычных цэнтраў і адбудовы страчаных аб'ектаў. Аднаўленне ўспрымалася як лагічны працяг гісторыі, як доўгачаканы этычны акт у кантэксце дэкаланізацыі.

Так паступова былі ўвасоблены ў жыццё неаторыя шматкроць абмеркаваныя праектныя прапановы 1980-х гадоў, якім папярэднічалі гады археалагічных раскопак і высявання ў культурным кантэксце. Мары даўжынёй у чвэрць стагоддзя сталі рэчаіснасцю.

Развітанне з утопіяй

Адначасова працягвалася і руйнаванне аб'ектаў, нават прызнаных гісторыка-культурнымі каштоўнасцямі. У тыя ж гады былі знішчаны помнікі, фота якіх яшчэ нядаўна аздаблялі кнігі Уладзіміра Дзянісава і Зянона Пазняка: дыхтоўны трохпавярховы асабняк XVIII стагоддзя у духу ампіра на Інтэрнацыянальнай, будынак гарадскога тэатру, былая аптэка XVIII стагоддзя перад праваслаўным саборам і г. д. Ужо ў 1995 годзе быў цалкам зруйнаваны комплекс Малога гасцінага двара, унесены ва ўсе спісы помнікаў. Парадаксальна, але ён фігураваў нават у спісе 2009 года як гісторыка-культурная каштоўнасць рэспубліканскага значэння (рэшта падмуркаў) [7]. Пазней была амаль дашчэнтку знішчана аўтэнтчная гістарычная забудова вуліц Гандлёвай (цяпер Зыбіцкая) і Герцэна.

Ігнараванне міжнародных дакументаў і нарматываў, фінансаванне паводле астаткавага прынцыпа, дагматызм у вызначэнні прыарытэтных накірункаў ахоўнай дзейнасці, супраціў грамадзянскім ініцыятывам, парушэнне правоў уласнасці жыхароў гістарыч-

ных дамоў і кварталаў фатальна адбілася на практыцы захавання і выкарыстання гісторыка-культурнай спадчыны. Пры гэтым дзяржава, як і ў часы сацыялізма, захавала поўную манаполію на гарадскую тэрыторыю і аб'екты спадчыны. Ахова, выкарыстанне і інтэрпрэтацыя гісторыка-культурнай спадчыны Мінска так і не стала справай грамадзянскай супольнасці. Адсутнасць кантролю з боку грамадства, ігнараванне дыялогу з незалежнай экспертнай супольнасцю і непразрыстая сістэма прыняцця рашэнняў спарадзіла мноства праблем у дадзенай сферы.

Такім чынам, дзве апісаныя вышэй узаемавыключныя тэндэнцыі захаваліся і да XXI стагоддзя. Знішчэнне гісторыка-культурнага ландшафта і натуральнага прыроднага асяроддзя прывяло да непапраўных хібаў. Сярод іншага – да страты археалагічных і архітэктурных помнікаў, скажэнне маштаба і характара гістарычнага цэнтра. Абвастрылася і праблема аўтамабільных парковок па перыметры гістарычнага цэнтра.

Марнасць спадзеваў і высілкаў грамадства і экспертнай супольнасці па зберажэнні і развіцці гістарычнага цэнтра Мінска ўжо ў сярэдзіне 1990-х гадоў была прызнаная і самім чынавенствам з Міністэрства культуры. Вось што мусіў канстатаваць Ігар Чарняўскі, тагачасны намеснік начальніка Галоўнага ўпраўлення па рэстаўрацыі і кансервацыі помнікаў гісторыі і культуры пры Савеце Міністраў:

Значную шкоду рэгенерацыі гарадскога асяроддзя наносіць гвалтоўная змена функцыянальнага прызначэння шэрагу будынкаў. Кварталы старога горада ператвараюцца ў «мёртвую зону», запоўненую офісамі і неабходнай для іх абслугоўвання атрыбутыкай [8].

Ідэя рэгенерацыі гістарычнага цэнтра сталіцы Беларусі як апірышча нацыянальнай ідэнтнасці на грунце дасавецкай культурнай спадчыны – адна з найвялікшых утопіяў 1980-х гадоў. І, бадай, самая прыгожая ўтопія!

Мітынг у Мінску у абарону Верхняга горада, у цэнтры – Сяргей Харэўскі, 1988 г. Фатограф Вадзім Качан

Хоць яшчэ 23 студзеня 1989 года была прынята адмысловая пастанова Саўміна № 45 «Аб мерах па паскарэнні рэстаўрацыі і рэканструкцыі гістарычнай часткі Мінска», у кіраўніцтва БССР не хапіла палітычнай волі здзейсніць у поўным аб'ёме праектныя прапановы. Чаму? Бо не ставала таксама і разумення патрэбы ў гэтым, як не было яго і ў большасці жыхароў рэспублікі. Чаму замест будаўніцтва жылля трэба траціць рэсурсы на ідэалістычныя праекты?.. Эканамічны і палітычны крызіс канца 1980-х гадоў фактычна спыніў развіццё рэстаўрацыі ва ўсёй Беларусі і ў Мінску ў прыватнасці. Са зменай эканамічнай мадэлі і паўстаннем новых форм уласнасці шмат якія праектныя прапановы,

разлічаныя на поўную манаполію дзяржавы і нерынкавыя формы рэгулявання эканомікі, аказаліся наогул нерэалістычнымі.

Практыкі наступных гадоў перанялі ўсе заганы савецкага часу, уключна з поўным ігнараваннем міжнародных метадык і рэкамендацый. І ўжо на пачатку 2000-х гадоў справа аховы гісторыка-культурных каштоўнасцяў і рэгенерацыі гістарычнага цэнтра ў сталіцы набыла зусім некантралюемы характар у сітуацыі валютарыскага адміністраўнага ціска, накіраванага на камерцыйныя інтарэсы вузкага кола інвестараў і бездапаможнасці грамадства, у тым ліку экспертнай супольнасці, чыё меркаванне дэманстравана ігнаруецца [9].

У выніку паўстаў зусім новы гістарычны цэнтр Мінска са сваім непаўторным абліччам, дзе вымыслены вобраз прэваліруе над рэчаіснасцю і гістарычнай дакументальнасцю [10]. Але вобраз Мінска цяпер ужо цалкам залежыць не ад законаў і меркавання экспертаў, а ад патрэбаў тых, хто гатовы інвеставаць у яго, несупынна інтэрпрэтуючы на свой густ. Бо за апошнія 40 гадоў аўтэнтчных помнікаў у ім ацалела толькі некалькі дзясяткаў, а гісторыка-культурны ландшафт зменены цалкам і незваротна.

Выкарыстаная літаратура

- [1] Харэўскі, С., Махнач, А. Кропкі незвароту, або пра які Менск можна марыць? // ARCHE. 2014. № 4. С. 79–97.
- [2] Лаврецкая Н. Эволюция подхода при определении границ исторического центра (на примере Минска и Витебска) // Каштоўнасці мінуўшчыны – 6. Гістарычныя цэнтры гарадоў Беларусі: праблемы і шляхі іх вырашэння. Мінск: Знамяне, 2003. С. 130–133.
- [3] Письма в редакцию // Строительство и архитектура Белоруссии. 1988. №3. С. 18, С. 21.
- [4] Денисов, В. Площадь Свободы в Минске. Минск: Польша, 1985. С. 71.
- [5] Пазняк, З. Рэха даўняга часу: Кніга для вучняў. Мінск: Нар. асвета, 1985. С. 124–125.
- [6] Залесский, Б., Ильюшенко, Н. Позиция или поза? // Вечерний Минск. 26.03.1988, 05.04.1988; Левин, В., Тарасевич, Б. Пена на волне перестройки // Вечерний Минск. 27.10.1988; Соломонов, А. Старые ошибки в новых условиях // Знамя юности. 06.11.1988.
- [7] Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь: [Даведнік] / Склад. В. Я. Абламскі, І. М. Чарняўскі, Ю. А. Барысюк. Мінск: БЕЛТА, 2009.
- [8] Чарняўскі, І. Рэгенерацыя забудовы гістарычнага цэнтра Менска ў кантэксте нацыянальнага і міжнароднага заканадаўстваў // Каштоўнасці мінуўшчыны – 1. Праблемы зберажэння гісторыка-культурнай спадчыны Менска. Мінск: Лекцыя, 1998.
- [9] Русаў, П. Захаванне гістарычнага асяродку вуліцы Няміга ў Мінску // Каштоўнасці мінуўшчыны – 6. Гістарычныя цэнтры гарадоў Беларусі: праблемы і шляхі іх вырашэння. Мінск: Знамяне, 2003. С. 87.
- [10] Бубновский, Д. Исторический шанс исторического центра Минска // Архитектура и строительство. 2005. № 2 // <http://ais.by/story/436> (12.04.2005).

Сцяпан Захаркевіч

гісторык, этнолаг. Кандыдат гістарычных навук, дацэнт Акадэмічнага дэпартаменту гуманітарных навук і мастацтваў ЕГУ. Навуковыя інтарэсы: традыцыйная і сучасная культура Беларусі, яе эвалюцыя і трансфармацыя; гісторыя і культура этнічных меншасцей Беларусі.

Фота Ганны Голуб

Традыцыйная культура беларусаў: удалы праект культурнай спадчыны Беларусі, інструменталізаваны этнаграфіяй

Traditional culture of Belarusians
A successful project of cultural heritage of Belarus
instrumentalized by ethnographys

Сцяпан Захаркевіч

The article by EHU Associate Professor Stsiapan Zakharkevich is devoted to the process of establishing the concept of “Belarusian traditional culture” as an element of the cultural heritage of Belarus. Using a broad historical background, the author shows the emergence, development and consolidation of the idea of traditional culture as a fundamental element of the Belarusian national project. Academicians, intellectuals, and heroes of popular culture, as well as politicians and civic activists, took a direct and effective part in this. Thus, the article opens a discussion about the nature of the Belarusian culture and the place of the ethnographic component in it.

У пошуках нацыянальнай ідэнтычнасці і месца беларусаў у свеце мы часцей звяртаемся да свайго аўтэнтычнага мінулага, звязанага з фальклорам, этнаграфіяй, укладам, апелюючы да былой велічы, нярэдка пераацэненай ці непадзеленай з бліжэйшымі суседзямі. Такія адзнакі часта бываюць суб’ектыўнымі і спрэчнымі.

Дз. Сурскі,

ЗАЛАТАЯ КАЛЕКЦЫЯ БЕЛАРУСКАГА ПЛАКАТА

Тэма артыкула настолькі абшырная, што патрабуе апісання праблемы шырокімі мазкамі. Тым не менш, такі падыход эфектыўны, калі трэба ўбачыць агульную карціну працэса. Чаму размова пойдзе менавіта аб традыцыйнай культуры? Традыцыйная культура беларусаў як сукупнасць матэрыяльных, духоўных і сацыяльных элементаў вясковай культуры Беларусі у канцы XX – пачатку XXI стагоддзя з’яўляецца неад’емнай і вельмі важ-

най часткай культурнай спадчыны Беларусі, а таксама падмуркам нацыянальнага вобраза беларусаў. Вобраза, які добра ўсведамляецца, стэрэатыпна ўспрымаецца, адразу візуалізуецца і рэпрэзентуецца і самімі беларусамі, і знешнімі назіральнікамі.

У гэтым артыкуле я паспрабую прааналізаваць і паказаць працэс стварэння і развіцця канцэпту «традыцыйнай беларускай культуры» як аднаго з важных элементаў сучасных уяўленняў беларусаў аб культурнай спадчыне Беларусі, а таксама сувязь гэтага працэсу з этнаграфіяй.

У Спіс нематэрыяльнай культурнай спадчыны ЮНЭСКО ад Рэспублікі Беларусь ўнесены пяць элементаў, кожны з якіх мае непасрэднае дачыненне да традыцый вясковай культуры:

- беларускі абрад «Калядныя цары»;
- вясенні абрад «Юр’еўскі карагод»;
- урачыстасць у гонар шанавання Іконы Маці Божай Будслаўскай (Будслаўскі фэст);
- культура бортніцтва Беларусі і Польшчы;
- саламапляценне Беларусі: мастацтва, рамяство, уменні [5].

У Дзяржаўным спісе гісторыка-культурных каштоўнасцей Беларусі 166 элементаў нематэрыяльнай культурнай спадчыны, якія прама ці ўскосна атаясамляюцца з народнай вясковай культурай [8]. У гэты спіс уваходзяць танцы, практыкі, традыцыі, стравы і г. д. Усё гэта сведчыць пра тое, што у сучасным беларускім грамадстве культурная спадчына Беларусі (перадусім яе нематэрыяльная частка) мае моцнае атаесамленне з народнай вясковай культурай, якая апісваецца праз дэфініцыі «беларуская народная культура», «беларуская традыцыйная культура», «традыцыі беларускай культуры» і г. д. Класічны прыклад – сайт Выканаўчага камітэта СНД, дзе ў 2022 годзе (аб’яўлены Годам народнай творчасці і культурнай спадчыны СНД) было зафіксавана:

Особенности характера любого этноса находят отражение в его культуре, творчестве

и традициях. Беларусь – яркий тому пример. Республика Беларусь имеет богатое культурное и духовное наследие, которое формировалось на протяжении веков и передавалось из поколения в поколение» [6].

Калі звярнуцца да этналагічных акрэсленняў, традыцыйную культуру беларусаў ці народную вясковую культуру разумеюць як тую, «якая характарызуецца найбольшым кансерватызмам і гістарычнай устойлівасцю (народная кулінарыя, дойлідства, абрадаваць, фальклор і інш.)» [11, с. 17]. «Вельмі істотным з’яўляецца даследаванне культуры беларускай этнічнай супольнасці, таму што менавіта яна – этнічная аснова беларускай дзяржавы» [21, с. 3], і «менавіта гэтая традыцыйная «нізкая» сялянская культура стала асноўным прадметам вывучэння этнолагаў ва Усходняй Еўропе, у тым ліку ў Беларусі» [21, с. 10].

Гаворка ідзе пра комплекс вясковай культуры беларусаў другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя. Чаму менавіта гэты перыяд? Па-першае, таму, што як раз у гэты час адбылося шырокае грамадскае (перадусім сярод інтэлектуалаў Расійскай імперыі) усведамленне існавання асобнага беларускага народа на падставе менавіта вясковай супольнасці – так званых «сялянскія народы». Прычым, гэтае ўсведамленне не залежала ад палітычных і інтэлектуальных пазіцый (заходнерусізм, польскасць, краёвасць, ліцвінства, крывіцтва). Так ці інакш, усе зразумелі наяўнасць культурнай (этнічнай) сваеасаблівасці беларусаў. Па-другое, менавіта ў гэты перыяд значная колькасць этнографіў зафіксавала вялікую колькасць этнаграфічных апісанняў і палявых матэрыялаў пра розныя бакі жыцця беларускага вясковага насельніцтва. Прычым гэтыя апісанні дасюль разглядаюцца і ўспрымаюцца (нярэдка абсалютна некрытычна) як гістарычныя крыніцы палявога этнаграфічнага матэрыяла. Па-трэцяе, менавіта ў гэты час на падставе так званых «сялянскіх» народаў пачаўся пра-

цэс нацыябудавання ва ўсім рэгіёне Ўсходняй і Цэнтральнай Еўропы, таму этнаграфічныя апісанні сялянскай культуры сталі найактуальнейшымі і выкарыстоўваліся палітычнымі інстытуцыямі ды інтэлектуаламі для выпрацоўкі канцэпцый і стратэгічных праграм развіцця рэгіёнаў і краін [15, с. 243–347].

У XIX і амаль ва ўсім XX стагоддзі ў Беларусі (я буду называць менавіта так, разумечыючы беларускія землі ў складзе Расійскай імперыі, БССР, БНР і г. д.) панаваў прымардыялісцкі падыход да нацыі як аб'ектыўна існуючай групы, аб'яднанай агульнай гісторыяй, якая жыве на канкрэтнай тэрыторыі. Гэта адразу зрабіла гістарычны фактар адным з найважнейшых у нашым нацыятворчым працэсе. Тым не менш, пытанне аб тым, што лічыць сваёй гісторыяй, вызывае ў Беларусі вострыя дыскусіі нават цяпер. Існуюць розныя погляды, падыходы і канцэпцыі, адкуль весці адлік, хто «наш», а хто не, і г. д. Гэтыя дыскусіі зараз вядуцца рознымі палітычнымі і інтэлектуальнымі групамі ўнутры беларускага грамадства праз прызму гістарычнай палітыкі як Беларусі, так і суседніх краін. Разумеючы ўсю расплыўчатасць вызначэнняў, можна ўмоўна казаць аб існаванні «нацыянальнай візіі гісторыі Беларусі» (М. Біч, П. Лойка, А. Краўцэвіч і інш.), беларускай дзяржаўнай гістарычнай канцэпцыі (В. Даніловіч, І. Марзалюк, В. Гігін і інш.). Шмат у чым яны «тэлеалагічна» супадаюць, але крытыкуюцца «аб'ектывісцкай» (А. Казакоў, А. Любы, А. Пашкевіч) канцэпцыяй. Цалкам зразумела, што канцэпцыі гісторыі Беларусі зараз моцна залежаць ад палітычных поглядаў, таму нацыянальная канцэпцыя беларусаў як нацыі на падставе прымардыяльных ідэй становіцца палітычна ангажаванай.

Паралельна з гістарычнымі канцэпцыямі неверагодна значным фактарам беларускага нацыятворэння стала сама беларуская вясковая культура. Польская даследчыца Х. Глагоўска даволі жорстка адзначыла, што

«родная культура (то бок, беларуская, – аўт.) была ўжо з канца XVII стагоддзя зведзена да ўзроўню фальклора» [24, с. 11]. Таму ў другой палове XIX і пачатку XX стагоддзя, дзякуючы актыўнай дзейнасці шэрагу этнографуў, фалькларыстаў і лінгвістаў, была навукова даказана, а затым шырока распаўсюджана ў адукаваных колах ідэя (а потым і факт) існавання асобнага беларускага народа са сваеасаблівай устойлівай культурай (мова, матэрыяльныя элементы, духоўная традыцыя і сацыяльныя практыкі):

К счастью для белорусов, все эти опыты имели здесь влияние больше на высшее сословие, чем на остальную народную массу, бережно сохранявшую все свои отличительные черты и особенности. Эти особенности и могли служить залогом для будущего широкого развития временно подавленной народности, в которой, рано или поздно, должно было пробудиться народное самосознание» [7, с. 169].

Падмуркам такога «шырокага развіцця» сталі этнаграфічныя матэрыялы аб беларускай сельскай/вясковай культуры. У працах П. Шэйна, Е. Раманава, М. Нікіфароўскага, П. Шпілеўскага, Я. і К. Тышкевічаў, А. Семянтоўскага, Я. Карскага, І. Сербавы, У. Дабравольскага і іншых быў сабраны і рэпрэзентаваны этнаграфічны, фальклорны і лінгвістычны матэрыял, які відавочна сведчыў аб існаванні самастойнай, сваеасаблівай і стабільнай культуры, якая адрознівалася ад культур суседніх народаў – літоўцаў, латышоў, палякаў, рускіх і украінцаў, і рэтрансліравалася з пакалення ў пакаленне [4].

Ва ўсіх губернскіх выданнях на беларускіх землях у другой палове XIX стагоддзя можна было знайсці і прачытаць этнаграфічны матэрыял пра абрады, практыкі і фальклор беларусаў. Прычым менавіта вясковая культура давала прасцейшы спосаб легітымізацыі іх культурнай «незалежнасці». Гарадская і шляхецкая культуры былі больш складанымі, супярэчлівымі і шматслойнымі, з цяжка-

выразнымі самаідэнтыфікацыямі носьбітаў (польская, літоўская, літвінская, краёвая і г. д.), што не стварала добрага рэсурса і падмурку для працэса нацыятварэння Беларусі. Хаця трэба адзначыць, што і абаперціся на сялянскую/вясковую культуру не было зусім проста, таму што без усеагульнай адукацыі, шырокараспаўсюджаных СМІ, сваёй арміі ды папкультуры ідэнтыфікацыі вясковых беларусаў былі лакальнымі, узяць хаця б знакамітых «тутэйшых», няўлоўных «паляшukoў», а таксама вялікую колькасць розных «вічынскіх палянаў», «дзятлаўцаў», «сакуноў», «цакуноў», «лапато́наў» і іншых [14]. Тым не менш, ужо ў XIX стагоддзі праз этнаграфічныя працы адукаванае грамадства атрымала галоўны важны месідж: беларускае – гэта сялянскае/вясковае, «народнае», беларускамоўнае, што трэба захоўваць як сапраўднае і аўтэнтчнае; тое, што адрознівае «нас» ад «астатніх».

У Савецкай Беларусі гэта дамінанта вяскавай/сялянскай культуры як нацыянальнага фундамента замацуецца камуністычнай ідэалогіяй. Так, у Маніфесце Часовага Рабоча-Сялянскага Савецкага ўрада Беларусі ад 1 студзеня 1919 года зафіксавана:

Горацешная пакутная Беларусь, Беларусь рабочых і бедных сялян, сперша доўгія вякі свайго жыцця служыўшая сродкам ля абагачэння польскага вяльможнага панства-памешчыкаў, зломыслых грашаўнікоў-купцоў і ўсялякіх багацеяў-кывасмокаў, а потым захопляная пад уціск расейскаго крывавага самадзяржаўя з яго гэнэраламі і самаўладным чыноўніцтвам, адурваная ды абманваная з касцельных амбоняў ксяндзамі і с царкоўных аўтароў папамі, скутая з ног да галавы ланцугамі няволі, цярэўшая здзекі і глум і перажыўшая цяжкая ярма нямецкаго прыгону, цяпер аслабанняца ад доўгай вякавой пакуты адважным наступам чырвонае арміі і прычашчаюцца да новаго вольнаго жыцця, якая будуюцца на закладзінах камунізму, на фундамэнці міжнароднае злучкі працоўнаго люду [12].

Паступова адбывалася замацаванне беларускай вясковай культуры ў публічнай прасторы. Дзеля справядлівасці трэба адзначыць, што вясковая культура беларусаў пачала папулярызіравацца значна раней. Можна толькі нагадаць першую оперу кампазітара Станіслава Манюшкі Галька, што прагучала ў Вільні яшчэ ў 1848 годзе. Язэп Янушкевіч, пішучы аб Манюшцы, узгадваў словы Уладзіміра Караткевіча:

Калі беларус слухае оперу «Галька» С. Манюшкі, ён адчувае ў ёй ... выразную беларускую песенную аснову. І праўда, вялікі кампазітар нарадзіўся ва Ўбелі пад Мінскам, выхоўваўся на народнай песні, напісаў аперэту «Ідылія» (тэкст да яе склаў адзін з заснавальнікаў беларускай літаратуры В. Дунін-Марцінкевіч), у якой паны гаварылі па-польску, а сяляне па-беларуску. Ён увогуле напісаў на словы Марцінкевіча чатыры творы, і гэта, уласна, пачатак оперы беларускай» (з непаўторнага эсэ «Зямля пад белымі крыламі») [23, с. 34].

Беларуская вясковая/сялянская традыцыйная культура становіцца галоўнай тэмай ці матывуе творчасць Францішка Багушэвіча, Цёткі, Янкі Купалы, Якуба Коласа і іншых. На рубяжы XIX–XX стагоддзяў сялянская культура беларусаў становіцца адзіным вымярэннем «беларускасці» культуры. Газета «Наша Ніва» пастаянна звяртала ўвагу на карані беларускага народа і нацыятворчых працэсаў [17, с. 111–112].

Лютаўская і Кастрычніцкая рэвалюцыі 1917 года яшчэ больш узмацнілі «этнаграфічнае» разуменне беларускай культуры. Адсюль – беларусізацыя і этнаграфізацыя. Працы этнографікаў і ўласна этнаграфічныя матэрыялы ляглі ў аснову нацыянальных дыскурсаў палітыкаў і палітычных арганізацый. Дзеячы і БНР, і БССР у абгрунтаванні права на дзяржаўнасць беларускай нацыі апелывалі менавіта да іх. Тэрыторыя БНР і БССР вызначалася на падставе «этнічнай тэрыторыі» беларусаў, то бок абаяралася на выкарыстанне бела-

Кадр з фільма «Лясная
быль», 1926 г.
Рэжысёр Юрый Тарыч

рускай мовы і культуры ў арэале распаўсюджвання менавіта вясковай культуры беларусаў. Так у Трэцяй устаўной грамаце БНР было зафіксавана: «Беларуская Народная Рэспубліка павінна абняць усе землі, дзе жыве і мае лічбэнную перавагу беларускі народ» [16]. Тое самае выкарыстоўвалася як аргумент для ўзбуйнення БССР у 1924 і 1926 гадах, а таксама далучэння Заходняй Беларусі ў 1939 годзе.

У савецкі перыяд вясковая культура беларусаў набыла легітымізацыю ў ідэалогіі марксізма, у якім пралетарыят і сялянства сталі найважнейшымі класамі грамадства. Шматлікія часопісы і газеты 1920-х гадоў былі насычаны нацыянальнай метафарычнай рыторыкай, што абапіралася на народную вясковую культуру:

...Беларуская нацыянальнасць у працягу некалькіх сталеццяў уяўляла сабой выспу, якую ззахаду імкнуліся затопіць польскія хвалі, а з усходу, пазьней, хвалі расійскія. Але не паддаўся беларускі народ, вытрымаў гэты націск і моцна стаіць, захаваўшы свае нацыянальныя і этнаграфічныя асобнасці; ён мае свой асобны псіхічны склад, свае асобныя гістарычныя традыцыі [18, с. 298].

Цікава, што амаль тую ж метафарычнасць будзе выкарыстоўваць літоўская этнаграфія 1990–2000-х гадоў, кажучы аб літоўцах Беларусі – «літоўскія выспы ў беларускім моры».

У канкурэнтнай барацьбе за падмурак нацыянальнага праекта шляхецкая і мяшчанская культуры пацярпелі паразу ад вясковай культуры беларусаў. Шляхецкая культура стала на доўгія гады «польскай» ці «літоўскай». Першы раз гэта было замацавана ідэямі заходнерусізму, потым – падчас разгрому нацыянальнай гістарычнай школы і этнографіі ў ходзе рэпрэсій 1930-х гадоў. Наступным разам – падчас Другой сусветнай вайны, калі ў 1942–1943 гадах у Маскве і Ташкенце гісторыкамі АН СССР была арганізавана дыскусія аб Кіеўскай Русі, страце гістарычнага адзінства ўсходніх славян і іх новага аб'яднання пасля падзелаў Рэчы Паспалітай [22].

Ужо ў 1920–1930-я гады былі замацаваны кананічныя вобразы беларускай культуры як сялянскай праз створаныя культурныя інстытуцыі: музеі, тэатры, СМІ, літаратуру, а таксама праз новую папкультуру БССР – песні, вобразы, фільмы. Так, ужо ў першым знятым у БССР фільме Лясная быль галоўныя героі ў традыцыйных вясковых пейзажах апранаюць стэрэатыпныя вясковыя строі з вышыўкай. Падчас аб'яднання Заходняй Беларусі з БССР выйшла серыя плакатаў, дзе ўкраінцы і беларусы дзякавалі чырвонаармейцам за дапамогу. Менавіта той візуальны вобраз мужчын з вусамі і ў даматканых (як падаецца глядачу) кашулях з вышыўкай

«Песняры», 1980 г.
Фота Яўгена Коктыша

замацаваўся на ўсё XX стагоддзе і нечакана стрэліў у XXI стагоддзі – параўнайце вобразы з плакатаў 1939 года і выгляд бульбаша на бутэльцы гарэлкі «Бульбаш», якая на доўгі час стала неад’емным элементам прэзентаў замежнікам падчас любых паездак!

У другой палове XX стагоддзя прапаганда працягвала актыўна выкарыстоўваць вобразы вясковай культуры беларусаў. Напрыканцы 1960-х – пачатку 1970-х гадоў выйшла цэлая серыя плакатаў, што эксплуатавалі народныя беларускія строі ды вышыўку, якія абсалютна дакладна адсылалі гледача да вобразаў беларускай вясковай культуры: Ад пакалення юнага ўдзячнасць і пашана (М. Т. Гуцыеў, 1968), 50 год гартавалася Савецкая Беларусь (П. П. Лысенка, В. М. Ткачук, 1969), 8 сакавіка 1968 (І. Х. Капелян, А. Рэпін, 1968), 3 Днём вызвалення, Мінск (І. Х. Капелян, 1970), 50-летіе образования СССР (Я. І. Хайрулін, 1972) і іншыя [3].

Цікавым і паказальным прыкладам эксплуатацыі вясковай культуры беларусаў у

прапагандысцкіх мэтах стала зацвярджэнне ў 1951 годзе сцягу БССР, у якім быў выкарыстаны народны арнамент. Пасля адраджэння у 1995 годзе гэтага сцяга і стварэння Дня беларускага сцяга актыўна распаўсюджвалася інфармацыя аб тым, што за аснову была ўзята вышыўка сялянкі Матроны Маркевіч з вёскі Клімавічы Сенненскага раёна. Аднак, як высвятлілася, гісторыя арнаменту сцяга аказалася значна складаней [10, с. 14–17]. Арнамент сцяга быў прапанаваны менавіта фалькларыстам М. Кацарам, што дае яшчэ адзін доказ інструментальнага выкарыстання этнаграфіі палітычнымі ўладамі БССР і СССР [19].

Вялікае значэнне мела таксама папулярная музычная культура. Спачатку Дзяржаўны акадэмічны хор БССР (з 1950), потым Дзяржаўная акадэмічная харавая капэла БССР пад кіраўніцтвам Рыгора Шырмы і Дзяржаўны народны хор БССР (потым Дзяржаўны народны ансамбль песні і танца БССР) пад кіраўніцтвам Г. Цітовіча паспяхова перапрацоўвалі

беларускія народныя песні і выконвалі іх у прафесійнай аранжыроўцы, ствараючы папулярныя матывы і шлягеры, якія выконваліся па радыё ды «ішлі ў народ». Прыкладам такіх двухбаковых апрапрыяцый стаў хіт Бывайце здаровы, жывіце багата, які некаторы час лічыўся народнай песняй, але насамрэч словы былі напісаны А. Русаком, а музыка І. Любанам [20]. Тое самае можна сказаць пра песню Лясная песня (Ой, бярозы ды сосны, партызанскія сёстры) і шмат іншых. Галоўным жа прыкладам музычнай эксплуатацыі, а як вынік і папулярныцыі, беларускай народнай вясковай культуры стала творчасць ВІА «Песняры». Вобраз і кацыюмы ансамбля, яго песні напаялі беларускасцю ўвесь СССР і бумерангам вярталіся ў БССР. Так, напрыклад, дзявочае імя Алеся пасля аднайменнай песні назаўсёды стала «беларускім».

Кінематограф таксама аказваў значны ўплыў у стварэнні і замацаванні вобразаў беларускай вясковай традыцыйнай культуры. Фільмы Людзі на балоце (1981) і Белыя росы (1983) сабралі шматмільённыя пракаты і сталі папулярнымі ў БССР. Першы стаў фактычнай візуалізацыяй «энцыклапедыі беларускага Палесся», як называлі раман Івана Мележа, а другі адлюстравваў працэс урбанізацыі вясковай культуры.

Нават прамысловае развіццё БССР рабіла ўнёсак ва ўзмацненне нацыянальнай ідэнтыфікацыі. Знакаміты брэнд трактара «Беларус» стаў сімвалам і стэрэатыпным вобразам злучэння сельскага ладу жыцця і беларускасці!

З'явіўшыся ў БССР нефармальныя арганізацыі і інстытуцы – Акадэмічны асяродак (1960–1970-я) [13, с. 145–150], «Майстроўня» (1979–1984) [13, с. 152–154; 1 с. 128–129], «Тутэйшыя» [1, с. 130–136], «Талака» (1985–1990) і іншыя выкарыстоўвалі этнаграфічныя матэрыялы беларускай традыцыйнай культуры, ладзілі экспедыцыі на вёскі, імкнуліся адраджаць народныя святы, выкон-

валі народныя песні і г. д. Можна казаць аб распаўсюджванні сярод інтэлектуалаў БССР 1970–1980-х гадоў так званага фальклорнага руху, накіраванага на актуалізацыю вясковай культуры беларусаў, яшчэ нават без пераасэнсавання [13, с. 156]. Ідэйна гэты рух падтрымліваўся дзякуючы працы беларускіх этнографіаў і фалькларыстаў, якія з 1970 года пачалі выдаваць этнаграфічныя і фальклорныя матэрыялы традыцыйнай духоўнай культуры беларусаў у серыі «Беларуская народная творчасць». Дарэчы, першы том быў прысвечаны беларускім савецкім песням [2]. А ўсяго выйшла болей за 60 тамоў этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў!

Таксама трэба адзначыць асветніцкую ролю раённых гісторыка-краязнаўчых музеяў, экспазіцыя якіх традыцыйна мела этнаграфічныя аддзелы. Праз супрацу са школьнікамі яны шліфавалі вобразы беларускай нацыі і культуры. Як правіла, у экспазіцыях паказваўся ўнутраны выгляд нейкай «тыповай» хаты, абавязкова стаялі глечыкі, калыскі, калаўроты, у адным куце была печ, у другім – «чырвоны кут» з іконай, рушніком, вакном і сталом. Абавязковым элементам быў комплекс жаночага адзення (мужчынскі – значна радзей).

З 1957 года пачаў дзейнасць адмысловы Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР. Факт існавання асобнага акадэмічнага інстытута легітымізаваў беларускую вясковую культуру яшчэ мацней, надаваў ёй важны «акадэмічны» статус, у складаныя часы вонкавай русіфікацыі і дэбеларусізацыі надзяляў яе сімвалічным капіталам.

Фактычна з канца існавання БССР у грамадстве паўстаў вобраз беларускай вясковай культуры, які прэзентаваўся як унікальны і аўтэнтны, але пры гэтым з'яўляўся гоманым і спрошчаным.

Пасля здабыцця незалежнасці беларускае грамадства атрымала спачатку ідэалагічны вакуум. Існуючыя з савецкіх часоў стэрэаты-

пы, сімвалы і вобразы маглі стаць адным з апірышчаў, якое дазваляла б пераадолець гэтую постсавецкую траўму. Асабліва гэта стала актуальным пасля прэзідэнскіх выбараў 1994 года і паварота да «новых старых» каштоўнасцей. Калгасы, дранікі, вобразы беларускага селяніна на бутэльцы водкі «Бульбаш», дзяржаўныя святы і мерапрыемствы кшталту «Дажынак» і «Александры, якая збірае сяброў», «Купалля» і іншыя пачалі актыўна і нават агрэсіўна эксплуатаваць вобразы вясковай культуры.

Фактычна можна было назіраць працэс перавынаходніцтва традыцый. Менавіта у XXI стагоддзі беларуская этналогія прапанавала новы тэрмін і канцэпцыю беларускай традыцыйнай культуры. Вобраз і сімвал «традыцый» апанавалі СМІ і палітычны дыскурс. Наратыў традыцыйнай культуры беларусаў стаў інтуітыўнай ідэалагемай, якая сшывала беларускае грамадства, якое ўжо мела іншыя палітычныя, гістарычныя і культурныя размежаванні. Стварэнне музея-скансэна у Строчыцах, музея-запаведніка ў Заслаўі, прыватнага музея ў Дудутках, этнаграфічнай вёскі ў Магілёве толькі узмацнілі гэтыя працэсы. Беларусь выкарыстала магчымасці міжнароднай рэпрэзентацыі ўласнай культуры праз Спісы ЮНЭСКО (у тым ліку традыцыйнай культуры ў Спісе нематэрыяльнай спадчыны), і падняла грамадскую каштоўнасць вясковай культуры для ўнутранага спажывання. Была замацаваная сувязь паміж нацыянальнай ідэнтычнасцю і традыцыйнай культурай беларусаў, што найбольш яскрава рэалізавана праз так званы феномен «вышыванак».

Такім чынам, канцэпцыя «беларускай традыцыйнай культуры» мае шчыльнае дачыненне да нацыятворчых працэсаў. Узнікаючы ў XIX стагоддзі у кантэксце прымардылісцкіх устаноў, у другой палове XX і пачатку XXI стагоддзя яна стала адным са складнікаў канструктывісцкіх працэсаў. Да Другой сусветнай вайны гэты праект «беларускасці»

як сялянскай вясковай культуры толькі замацоўваўся праз беларусізацыю, мову і беларускія творы. Беларусь і беларусы паступова сталі атаясамляцца з сялянамі і іх культурай.

Пасля вайны у межах мадэрнізацыі і урбанізацыі, стварэння савецкага грамадства менавіта вясковая традыцыйная культура беларусаў паступова набывала кананічны выгляд, які канчаткова усталяваўся дзесьці ў 1980–2000 гадах. Значная роля ў гэтым належыць музейным экспазіцыям, этнаграфіі і турыстычнай сферы, якія адрэагавалі на ўнутраны попыт беларускага грамадства.

Можна з упэўненасцю казаць аб тым, што такі доўгі працэс выкарыстання і асэнсавання беларускай традыцыйнай культуры ў XXI стагоддзі скончыўся легалізацыяй яе як культурнай спадчыны. Гэта прыклад паспяховага канструявання вялікага канцэпта культурнай спадчыны Беларусі. І гэты працэс яшчэ не скончаны.

Выкарыстаная літаратура

- [1] Астроўская, Т. Культура і супраціў. Інтэлігенцыя, іншадумства і самвыдат у савецкай Беларусі (1968–1988). Беласток: Праваабарончы цэнтр Вясна, 2022. 278 с.
- [2] Аўдзянюк, А. «Беларуская народная творчасць» 1970–2007. Бібліяграфія (з алфавітным і храналагічным скарачанымі спісамі і поўным храналагічным спісам з анатацыямі). 2016 // <https://www.academia.edu/27572663> (21.07.2023).
- [3] Беларускі плакат. Дзяржаўныя святы і падзеі // <https://plakat.unid.by/kategoriya/dzyarzhauunyay-svyaty-i-padzei?page=12> (21.07.2023).

- [4] Беларусы: У 8 т. Т. 3: Гісторыя этналагічнага вывучэння. Мінск, 1999. 365 с.
- [5] Всемирное наследие ЮНЕСКО в Беларуси // <https://www.belarus.by/ru/travel/heritage> (21.07.2023).
- [6] Год народного творчества и культурного наследия СНГ: белорусские народные ремесла, обряды и традиции // https://cis.minsk.by/news/22966/god_narodnogo_tvorchestva_i_kulturnogo_nasledija_sng_beloruskie_narodnye_remesla_obrjady_i_tradicii (21.07.2023).
- [7] Гомон. Белорусское социально-революционное обозрение. № 1. Люты–сакавік 1884 г. // Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах. Хрэстаматыя / уклад., навуковы рэдактар А. Ф. Смалянчук. Вільня: ЕГУ, 2007. 302 с.
- [8] Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь // <http://gossписок.gov.by/Home/Index> (21.07.2023).
- [9] Куль-Сяльвестрава, С. Да праблемы фарміравання тэрміналагічнага апарату гісторыі культуры Беларусі // Гістарычны альманах. 2003. Т.9. С. 127–134.
- [10] Лабачэўская, В. Патрыятычная міфалогія беларускага арнаменту прафесара М. С. Кацара // Беларускі фальклор: матэрыялы і даследаванні. Зборнік навуковых прац. Вып. 8. Мінск, 2021. С. 9–44.
- [11] Лобач, У. А. Этнаграфія Беларусі: Вучэбна-метадычны комплекс. Наваполацк: ПДУ, 2006. 328 с.
- [12] Маніфест Часовага Рабоча-Сялянскага Саветаўрада Беларусі. 1 студзеня 1919 г. Смаленск // Гісторыя Беларусі найноўшага часу ў дакументах і матэрыялах. Хрэстаматыя уклад. Ю. Бачышча; нав. рэд. А. Смалянчук. Вільня: ЕГУ, 2008. 366 с.
- [13] Нонканфармізм у Беларусі: 1953–1985. Даведнік. Т. 1 / Аўтар-укладальнік Алег Дзярновіч. Мн.: Athenaeum, 2004. 252 с.
- [14] Першай, А. Тутэйшасць как тактика культурнага супрацівлення: о локальности, социальной мобильности и белорусской национальной идентичности // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание. 2012. № 2. С. 251–268.
- [15] Радзік, Р. Вытокі сучаснай беларускасці. Беларусы на фоне нацыятворчых працэсаў у Цэнтральна-Усходняй Еўропе XIX ст. Мінск, 2012. 376 с.
- [16] Трэцяя Устаўная грамата Рады Беларускае Народнае Рэспублікі. 25 сакавіка 1918 г. // Гісторыя Беларусі найноўшага часу ў дакументах і матэрыялах. Хрэстаматыя уклад. Ю. Бачышча; нав. рэд. А. Смалянчук. Вільня: ЕГУ, 2008. 366 с.
- [17] Унучак, А. «Нашаніўства» і «заходнерусізм»: да пытання ідэйнай барацьбы за беларускую інтэлігенцыю на пачатку XX ст. // Гістарычны альманах. 2006. Т. 12. С. 108–122.
- [18] Урачысты акт выпуску слухачоў Менскіх Беларускіх 9-цёх месячных лектарскіх курсаў. Прамова М.М.Пятуховіча // Адраджэньне. Літаратурна-навуковы веснік Інстытута Беларускае Культуры. 1922. Сш. I. С. 297–299.
- [19] Хирш, Ф. Империя наций: Этнографическое знание и формирование Советского Союза. М., 2022. 472 с.
- [20] Цішчанка, І. К. Жыццё песні / І. К. Цішчанка; рэд. Г. І. Цітовіч; рэц. А. С. Фядосік, Б. С. Смольскі. Мінск: Навука і тэхніка, 1984. 64 с., іл.
- [21] Этналогія Беларусі: традыцыйная культура насельніцтва ў гістарычнай перспектыве: вучэб.-метадапам. /Т.А.Наваградскі і інш. Мінск, БДУ, 2009. 335 с.
- [22] Юсова, Н.А. Академік Володимир Пічета та генезіс концепцыі давньоруськоі народнасці // Российские и славянские исследования: науч. сб. Вып. 2. Минск: БГУ, 2007. С. 19–32.
- [23] Янушкевіч, Я. «Люстэрка эпохі...» // Наша вера (Мінск). 2011. № 2 (56). С. 34–37.
- [24] Głogowska, H. Białoruś 1914–1929. Kultura pod presją polityki. Białystok 1996. 213 s.

Раса Чепайтене

доктор гуманитарных наук, историк культуры, старший научный сотрудник Института Истории Литвы, профессор ЕГУ. Автор или соавтор 8 научных трудов, опубликовала более 100 статей в литовской и заграничной академической прессе. Специализируется в исследованиях теоретических положений *heritage studies* и *memory studies*.

Фото I. Sidarevičius

Утопические ландшафты советского: особенности и судьба

Utopian Landscapes of the Soviet: Features and Fate

Раса Чепайтене

The article by EHU professor Rasa Čepaitienė analyzes the concept and features of the Soviet symbolic landscape. This landscape includes not only obvious signs of Soviet presence, such as monuments and other ideological dominants, but also the ordinary typical architecture of former Soviet cities, industrial areas, and urban planning structures. Much attention is given to the study of its use after the collapse of the USSR for political purposes. But the political instrumentalization of the remains of the Soviet epoch is by no means the only possibility of its reuse. The article also focuses on the problems of preserving and adapting the Soviet heritage for today's needs and rethinking its value.

В последние тридцать лет многие связи стран бывшего СССР были разорваны. Литва, с 2004 года член Европейского Союза и НАТО, ориентируется на уровень процветания скандинавских государств и, как и другие страны Балтии, давно не отождествляет себя с постсоветским регионом. Однако проблемы психологической дистанции к советскому все еще остаются актуальными.

Каким был этот период в глазах людей, проживших и помнящих его? Утопичным, тоталитарным, оккупационным, инвазивным (словно какой-то вредный биологический вид), насильственным, лицемерным, наполненным пропагандой, абсурдным или просто унылым? Или, наоборот, близким, родным, «нашим» и поэтому вызывающим (не)скрываемую ностальгию? Глубокого осмысления требует не только сам период коммунистического правления, но и сохранившиеся материальные остатки этой эпохи.

С интенсификацией российской агрессии против Украины и все более активного использования «советского наследия» обеими сторонами конфликта в качестве ресурса для решения текущих (гео)политических задач отношения с советским прошлым приобре-

тают важность и как фактор онтологической безопасности.

Комплексы и фрагменты социополитической инфраструктуры, промышленные, общественные и жилые кварталы и здания все еще используются по прямому назначению, составляя важную, если не наиболее значительную, часть застройки городских и аграрных агломераций, уже находящихся под влиянием новых социоэкономических процессов. Символы и знаки прежней идеологии и пропаганды также иногда сохраняются в публичном пространстве, а в некоторых постсоветских странах, например в Беларуси, они остались почти в нетронутом, аутентичном виде.

Но часть этого ландшафта уже покрывается новым культурным слоем и значениями, лишенными содержательной связи с предшествующими и, более того, нередко образующими с ним эстетический контраст и семантический диссонанс. Все эти структуры, объекты, артефакты и символы в долгосрочной перспективе неизбежно обретают собственную жизнь, обрастают новыми функциями. Например, феномен активного использования ностальгии по советской эпохе в прагматических целях продвижения коммерческих брендов или намеренная «советскость» в некоторых произведениях современного искусства. Бывает, что поиск наиболее эффективного использования этих артефактов завершается их безжалостным уничтожением, когда даже решение сохранить некоторые фрагменты для туристических нужд представляется формой такой же циничной эксплуатации. Иными словами, процессы, происходящие с советским символическим ландшафтом, достаточно сложны.

С распадом системы, создавшей этот символический ландшафт, удаление или трансформация пласта советской эпохи становится не только политической (как часть программы десоветизации), но и практической задачей – как вызов для градостроителей. Но

вместо того, чтобы решать ее, новые планы городских изменений часто демонстрируют сознательное нежелание работать с исторической преемственностью городской формы. Так, в городах постепенно происходит пространственно-историческое размежевание с советским периодом. Создается ситуация, в которой «места памяти», в смысле *lieux de mémoire* Пьера Нора, теряют компонент памяти и становятся пустыми сигнификаторами или местами «на месте памяти» (*au lieu de la mémoire*) [1]. В некоторых местах слой советского символического ландшафта намеренно удаляется, например, радикальной перепланировкой таких городов как Астана или Ашхабад, или обогащением их совершенно новыми символами, как в столице Калмыкии Элисте, где центральная площадь стала местом не только статуи Ленина, но и Будды [2]. Однако есть и обратные примеры. Своеобразной формой «замороженного» советского ландшафта является Молдавская Республика Приднестровье (ПМР), которую иногда называют «СССР после СССР», «зомби-СССР» или «музеем коммунизма под открытым небом». Там идеологическое содержание сохранилось практически в неизменном виде [3].

Эти до сих пор нерешенные проблемы подталкивают обратиться к теоретическим и практическим вопросам: что делать с остатками этого символического ландшафта? Стоит ли сохранять их как часть образцов «национального наследия» или лучше использовать как ресурс для приезжего туризма? Или, наоборот, безжалостно стереть с лица земли, переработать до неузнаваемости?

Целью данной статьи является попытка дать более четкое определение самого понятия «советского символического ландшафта», а также через выявление основных его характеристик обсудить возможности сохранения реликтов советской утопии в контексте радикально изменившегося социополитического пространства.

Концепт и особенности советского символического ландшафта

Тема политического использования физического и социального пространства в антропологии и культурных исследованиях не нова. Все больше исследователей привлекает тема именно советских символических ландшафтов. Исследования характеризуются не только разнообразием тем и предметов, но и географической шириной, выходящей далеко за пределы Советского Союза или Евразии в целом, поскольку материальные следы коммунистических или квазикоммунистических режимов можно найти по всему миру [4]. Но каковы отличительные характеристики этого ландшафта? Чем он выделяется среди аналогичных примеров пространства, созданного или переработанного другими тоталитарными и авторитарными режимами?

Понятие «советского символического ландшафта» охватывает как материальные, так и нематериальные аспекты общественной среды, созданной в советскую эпоху. В это понятие входят артефакты идеологии и визуальной пропаганды, а также другие созданные в то время городские, архитектурные и художественные пространства, объекты, сооружения и структуры, включенные в поле действия советской идеологии и пропаганды.

Вопрос о границах и масштабах этого ландшафта и по сей день не до конца решен. Советский режим стремился подчинить себе все сферы и явления общественной жизни, создавая атрибуты собственной, довольно специфичной, материальной культуры, призванной служить практическим потребностям легитимации и поддержки политической власти и создания коллективной идентичности советских граждан. Так что даже простейшие, казалось бы, чисто утилитарные предметы служили частью семиотической системы – от столовых приборов до жилых кварталов.

Стремление к тотальному преобразованию среды можно заметить уже в трудах ранних советских архитекторов-конструктивистов и художников-авангардистов. Владимир Каганский, представитель теоретической географии, использует термин «советский пространственный ландшафт», определяемый им через процессы урбанизации, индустриализации и «массовизации» (внедрения массовой культуры). По его мнению, советское пространство – уникальный тип ландшафта – характеризовалось универсальностью и тотальностью отношений власти и подчиненных ей [5]. Вертикальные властные отношения в Советском Союзе всегда преобладали над остальными. Логика административного подчинения природной и обитаемой среды здесь была первична по отношению к прагматическим интересам и характеризовалась противостоянием с естественной логикой территориальных отношений, таких как соседство. Советское пространство характеризовалось гиперцентрализацией и схематизацией всей территории, что означало попытку сдержать, стандартизировать и подчинить общей цели хаос окружающей среды.

По сути, такой ландшафт был производным от конкретных социальных отношений. Более того, пространство не было самостоятельным, а воспринималось лишь как хранилище ресурсов или как место для демонстрации внепространственных целей и ценностей [6, 137]. Каганский остроумно отмечает, что советский ландшафт создавался и функционировал не в соответствии с экономической или жизненной прагматикой, а в соответствии с семантикой лозунга – он должен был свидетельствовать о достижениях «партии и народа». Пространство, оформленное как «газетный репортаж», простое и убедительное, само было подобно материализованному лозунгу, смешивающему описательное и нормативное, материальное и символическое, политическое и повседневное. Функции

каждой из его единиц должны были быть ясными, простыми и строго определенными. Но наряду с этой простотой, даже примитивностью, советскому ландшафту было присуще и стремление к исключительным масштабам и величию, что рассматривалось тогдашними управленцами как необходимое условие контроля. Огромные узкоспециализированные колхозы и совхозы, гигантские заводы с городами при них, площади, монументальные здания и мемориалы свидетельствовали о склонности режима к гигантомании, превосходящей рациональные потребности, и демонстрировали нескрываемую утопичность.

В идейно-символической сфере это выразилось и в демонстрации таких понятий, как ценность, подлинность, героизм, единство, новизна, сакральность. Такой ландшафт также постоянно изменялся, переделывался, трансформировался: реки поворачивались вспять, пустоши орошались, болота осушались, заброшенные деревни восстанавливались, действующие уничтожались, леса вырубались, святыни превращались в руины, дворцы бракосочетания строились на месте уничтоженных кладбищ и т. д. Стремление к новизне стало obsesсией режима. Говоря о нелогичности и хаотичности как о чертах советского ландшафта, Каганский в итоге приходит к выводу, что это был не столько ландшафт, сколько антиландшафт [6, 140].

Все эти аспекты позволяют более точно определить советский символический ландшафт как физико-символическую среду, пронизанную отношениями власти/контроля [7]. Другие идеократические тоталитарные режимы, такие как германский нацизм или итальянский фашизм, не будучи столь длительными, не достигли равной ему способности проникать во все сферы жизни.

Переходя к теме семантического содержания этого ландшафта, стоит привести мнение австралийского советолога Грэма Гилла, обратившего внимание на то, что в политическом поле тоталитарного режима символический дискурс производится путем

попытки расположить знаки систематически и последовательно, что помогает гражданам легко воспринимать и интерпретировать прошлое, настоящее и будущее [8]. Таким образом, если политический режим пытается достичь большей социальной стабильности и общественной сплоченности, он должен постоянно убеждать людей принять и считать само собой разумеющимися значения, которые он приписывает определенным символам и знакам. Те, кто пытается интерпретировать их по-своему, несанкционированно, наказываются. Обычно это делается с помощью создаваемых и передаваемых разными коммуникативными средствами нарративов, цель которых – рассказать последовательную историю развития общества и тем самым создать основу для принятия и усвоения обществом именно этих символов, а значит, добиться от него обязательства поддерживать политический порядок.

Основные советские идеологические нарративы характеризовались грандиозными сюжетами: выявление зла, угрожающего обществу; спаситель, способный защитить общество от этих угроз; предвкушение Золотого века и тема сплоченности/единства общества [9]. Мифы не только объясняли истоки советского общества, путь и направление его развития, но и служили «строительными блоками» идеологического метанарратива, формируя рамки, в которых он мог существовать даже тогда, когда вера в идеологию уже значительно уменьшилась или даже сошла на нет [10]. По сути, легитимация коммунистических режимов основывалась на способности вызывать и поддерживать в народе убеждение, что существующий политический порядок и институты для них являются наиболее подходящими [11].

По мнению Гилла, в советском метанарративе можно выделить шесть основных мифов, выражение и значение которых менялось. К ним относятся: миф об установлении режима, в центре которого – сюжет об Октябрьской революции и о Ленине; миф о строительстве

«Приходящие или уходящие» – инсталляция Гедиминаса Урбонаса на одной из скульптурных композиций Зеленого моста в Вильнюсе (1995), демонтированных в 2015
 Фото bienale.it

социализма; миф о природе политического лидерства, расцветший в сталинский период; миф о внутренней оппозиции курсу партии; миф о внешней оппозиции курсу партии; миф о победе в войне (имеется в виду сначала Гражданская война, а затем так называемая Великая Отечественная) [12].

Хотя советские мифы формировались эволюционно и кумулятивно, они составляли целостную систему и были тесно переплетены друг с другом. Такая упрощенная и внутренне

непротиворечивая картина реальности была жизненно необходима не только для «преодоления трудностей повседневной жизни или недостатков, которые все еще встречаются на пути к светлому будущему», но и для решения реальных проблем и внутренних конфликтов огромного мультикультурного государства. С другой стороны, эти мифы служили и для мобилизации общества против «врагов народа» и «вредителей», поддерживая тем самым его внутреннюю дисциплину.

Формирование советского символического ландшафта прошло через несколько основных периодов. После Октябрьского переворота коммунистический проект стремился разорвать все связи с символическим наследием Российской империи, радикально меняя городскую среду и передаваемые ею идеологические послания (памятники, топонимику и т. д.), а также создав и установив новый пантеон героев [13]. Процесс формирования советского метанарратива парадоксальным образом включал в себя как международное измерение – экспорт идей мировой революции, так и компоненты поддержания и конструирования национальной идентичности.

Подобный дуализм характеризует и ленинский план монументальной пропаганды, ставший программой мероприятий в области символической политики. Исследователи Ярослава Севастьянова и Дмитрий Ефременко рассматривают его как первую попытку нового режима составить собственную карту памятных мест, предусматривающую также демонтаж памятников старому режиму [14].

Позднее Сталин взял на себя реализацию этого плана и сделал ставку на создание культа Ленина, позиционируя себя как «Ленин сегодня» [15]. Это нашло отражение в монументальной лениниаде и сталиниаде, которые, несмотря на начатую Хрущевым десталинизацию, оставались визуальным формантом социополитической среды СССР вплоть до распада Союза. Таким образом, хотя Хрущев и атаковал моральный авторитет предыдущего лидера, он обеспечил преемственность ранее сложившейся советской пропагандистской традиции, предложив обратиться к истокам советской власти и «ленинскому духу», который в сталинскую эпоху был «лишь искажен и неверно истолкован, но остается незыблемым в ценностном отношении». За ним последуют другие советские лидеры, которые будут поднимать те или иные аспекты «ленинского наследия», дополняя их другими мифическими конструкциями, в частности упомянутой

«победой в войне» или «дружбой народов», которые стали широко эксплуатироваться в период правления Брежнева.

Распространение эстетических форм советского символического ландшафта происходило от центра к периферии, хотя местным административным образованиям, созданным на этнокультурной основе, позволялось включать в него некоторые отличительные национальные черты. Это особенно заметно в программе социалистического реализма, внедренной в советскую культуру примерно с 1932 года. Опираясь на ее принципы, изобразительное искусство и архитектура стали ориентироваться на адаптацию классических форм европейской цивилизации к потребностям советского режима с включением некоторых черт национальных культур (так родился так называемый сталинский ампи́р). Несмотря на десталинизацию и хрущевские реформы, социалистический реализм оставался доминирующим вплоть до падения системы. Хотя преемники Сталина выбрали для реализации своей эстетической программы модернизм, можно утверждать, что смысловые рамки, сформировавшиеся в эпоху сталинизма, оставались доминирующими вплоть до распада СССР.

Советские мифы и символы с самого момента их создания стали эффективным инструментом внедрения или навязывания обществу определенной интерпретации социальной реальности и исторического прошлого. Однако процесс восприятия этих символов осложнялся тем, что их значения, вопреки желаниям режима, оставались нестабильными. Они (часто при помощи смеха, издевки или каламбуров) могли восприниматься и интерпретироваться не так, как предполагалось создателями, что вызывало дополнительные трудности. Например, в столице республики Коми Сыктывкаре с 1981 стоит мемориал «Вечная слава», включающий вечный огонь и памятник, который в народе называется «Бабы жарят крокодила». Это вернакулярное

название в 2015 году было воспринято как оскорбление памяти павших за Родину, а опубликованное его интернет-издание оштрафовано [16].

Памятники, музеи и мемориалы вместе с проводимыми в них церемониями приобретали символический и сакральный заряд, служа для перевоспитания граждан и исключения других конкурирующих воспоминаний. Целью режима всегда было сделать идеологию и пропаганду однонаправленной – сверху вниз. Но хотя советский хронотоп формировался в соответствии с политическими потребностями «победителей Революции», введенная режимом большевиков новая символика, топонимика, праздники и ритуалы со временем интегрировались в повседневную жизнь, где контроль за их «правильным» использованием и интерпретацией становился проблематичным. Поэтому политические процессы в постсоветских государствах по-прежнему дают многочисленные примеры продолжающейся борьбы за смыслы, знаки и объекты, которые можно интегрировать в новую смысловую систему либо которые должны быть устранены.

Проблемы сохранения советского ландшафта

Когда система рухнула, в большинстве постсоветских стран знаки и символы прежней идеологии, календарь коммунистических праздников, официальные ритуалы и церемонии были отброшены. Заметным исключением стала основанная на каноне брежневского периода традиция празднования Дня Победы, которая до сих пор почти неизменна в России, Беларуси и русскоязычных диаспорах в других странах. Лишенный первоначальных функций, а также финансовой и интеллектуальной поддержки советский символический ландшафт начал постепенно исчезать, намеренно разрушаться или перерабатываться.

Его сохранившиеся фрагменты зачастую уже не могут быть прочитаны как семантически связный текст. Исключениями являются «места памяти» СССР *par excellence*, сохранившие высокий уровень аутентичности, такие как комплекс ВДНХ и станции метро в Москве и других городах СССР, некоторые мемориалы, посвященные Великой Отечественной войне и т. д.

Уже первые спонтанные действия по свержению отдельных идеологических атрибутов, в основном памятников (например, памятника Дзержинскому в Москве), означали отказ от легитимности СССР как государства. В новых государствах десоветизация общественного пространства приняла различные формы – от политической и юридической оценки преступлений коммунистического режима до изъятия реликтов эпохи из общественных пространств и перемещения их в хранилища или музеи. Во многих странах декоммунизация происходила быстро и по схожей схеме. Тем не менее, в итоге она осталась незавершенной и не привела ни к формированию однозначного отношения к коммунистическому периоду (за исключением стран Балтии и Молдовы, выбравших парадигму «оккупации»), ни к созданию нового семантически интегрированного ландшафта.

Советский период в рамках национального строительства рассматривается как чуждая, навязанная форма квазигосударственности, препятствующая взаимодействию с национальным прошлым, конструируемым часто в антисоветском направлении. В меняющемся политическом климате материальные реликты советской идеологии стали рассматриваться в качестве признаков колониального периода (особенно географические названия, пропагандистские произведения, некоторые объекты государственной архитектуры и устаревшие промышленные комплексы).

Беларусь, пожалуй, единственная из бывших союзных республик, не порвавшая с советской традицией и в значительной степени

Памятник писателю
Пятрасу Цвирке в Вильнюсе,
покрытый слоем мха, неза-
долго до сноса в 2021 г.
Художественная инсталляция
Эгле Гребляускайте и Агне
Гинталайте «Let's Not Forget
not to Remember»

сохранившая всю полноту созданного в тот период символического ландшафта. Еще один особый случай представляет Россия. Ей пришлось решать проблему интеграции советской эпохи в новый национальный нарратив и в то же время уходить от ответственности за преступления коммунистического режима. Страна, взявшая на себя роль правопреемника СССР, очень болезненно реагирует на попытки соседних стран менять свой символический ландшафт, особенно в отношении мест, увековечивающих память о Второй ми-

ровой войне (возможно, самым ярким примером тут является культурная война 2007 года с Эстонией по поводу переноса советского мемориала в Таллинне).

Хотя начатая в 2014 году гибридная война России в Украине была основана скорее на шовинистической доктрине «Русского мира», чем на амбициях восстановления СССР, многие страны стали относиться к оставшимся реликтам советской эпохи как к источнику угрозы собственной безопасности и прибегнули к ответному тактическому вандализму.

Так, «ленинопад» в Україні, спонтанно на- чавшийся в 2014 году, стал импульсом к ре- организации публичной сферы всего региона.

Постсоветские страны столкнулись с ха- рактерной для постколониальных государств неспособностью четко разграничить формы национальной культуры, возникшие в совет- ский период, и формы, привнесенные коло- низаторами; разделить их последовательным образом, сохранив национальную культуру и отвергнув чуждую, инвазивную. Эта слож- ность была запрограммирована практикой реализации советской национальной полити- ки, основанной на сталинской формулировке «национальной формы» и «социалистического содержания». Это стало проблемой, которая до сих пор является предметом многочислен- ных споров, особенно в случае сохранения этих объектов *in situ*, как например, памят- ника Матери-Грузии в Тбилиси, мемориала Великой Отечественной войне в Киеве, соц- реалистических скульптур Зеленого моста в Вильнюсе и других. Все это яркие иллюстра- ции внутренних противоречий, возникающих при попытке очистки национальной культу- ры, которая в советское время уже была идео- логически переработана.

Переинтерпретация советского символического ландшафта ведет и к необходимости поиска наиболее ценных его образцов. В про- тивовес политической инструментализации советских материальных реликтов, в акаде- мической среде появляются предложения не уничтожать эти специфические объекты, а включить их в научный и образовательный оборот. Произведения советского искусства являются выражением политической, соци- альной и эстетической мысли определенного периода. Однако диссонирующий и противо- речивый характер советского наследия за- трудняет его плавный отбор и интеграцию в списки национального наследия.

Большинство музеев делят советское про- шлое тематически (репрессии, повседневная жизнь, искусство, официальная культура и

т. д.) или хронологически (ленинский, сталин- ский, хрущевский, брежневский, перестроеч- ный периоды), что часто мешает постичь всю его полноту. Лучшие практики сохранения и адаптации артефактов социалистического ре- ализма и модернизма немногочисленны и еще находятся в стадии разработки. Их создатели ищут нестандартные решения для представ- ления этого «неудобного» наследия широкой публике. Усилия кураторов музеев, художни- ков и заинтересованных групп общества при- нимают различные формы: от любительских до профессиональных, от традиционных до постмодернистских (интерактивные или пер- формативные экспозиции, эксперименталь- ные экскурсии и т. д.), в то же время помогая найти наиболее эффективные средства для понимания и исследования этого периода. Важен целостный подход к советскому насле- дию, как в случае с недавно открытым музеем Project Homo Sovieticus в Вильнюсе. Еще один пример – выставка «Засушенному верить», при помощи интердисциплинарного подхода открывающая новый, неожиданный ракурс истории ГУЛАГа. Так происходит спонтанная миграция пережитков советской эпохи из политической в культурно-экономическую сферу.

Выводы

Проблемы десоветизации и сохранения со- ветского наследия – казалось бы, столь дис- соннирующие между собой – решаются в постсоветских странах по-разному. Во вновь создаваемом символическом ландшафте Литвы заметны памятные знаки, тематизиру- ющие антисоветское сопротивление и сталин- ские репрессии (Музей оккупаций и борьбы за свободу и Гускуленский парк покоя в Вильню- се, Мемориал в Крижжалнисе, Партизанский парк в Укмергском районе и т. п.). С другой стороны, как показывает сравнительный анализ музеев оккупации [17], литовская

историческая политика, делающая акцент на секретных протоколах Молотова-Риббентропа и факте оккупации, близка мемориальной культуре других стран Балтии и Молдовы.

Открытая военная агрессия России против Украины, начавшаяся 24 февраля 2022 года, придала процессу десоветизации новые, довольно гротескные черты. Хотя на момент написания статьи невозможно предсказать исход войны, она уже радикально перекроила геополитическую и ценностную архитектуру постсоветского пространства, а также бросила вызов самому объекту постсоветских исследований. Отдав приказ атаковать соседнее суверенное государство, Путин разрушил тот хрупкий консенсус в отношении советского периода, которого, хоть и с оговорками, странам региона уже удалось достичь. В путинском историческом ревизионизме, за эволюцией которого в течение последнего десятилетия наблюдали аналитики [18], переплелись общеевропейский взгляд на нацизм как на «высшее зло» и брежневское видение советского отечества как победителя этого зла и освободителя народов. В то же время была предпринята бредовая попытка оспорить результаты советской национальной политики, самого коммунистического правления и, в частности, территориально-административного деления республик. Начало войны, хотя и опирается в пропагандистском смысле на давно и тщательно выстроенную государственную мифологию родства режимов Советского Союза и постсоветской России, в действительности эти идеологические шаблоны рушит. Ревизионизм Путина побуждает постсоветский и постсоциалистический регион к ответному ревизионизму – переосмыслению вклада Советского Союза в защиту Европы от нацизма. Таким образом, Красная Армия воспринимается уже не как освободительница Европы, а как виновница зверств и военных преступлений против гражданского населения когда-то в Восточной Пруссии, а теперь и в Украине. Это приводит к спонтанно-

му возникновению третьей волны демонтажа советских памятников, на этот раз направленной на мемориалы советских воинов.

Все эти события показывают, что символический ландшафт и реликты советского периода отнюдь еще не являются нейтральными признаками ушедшей эпохи, как какие-то египетские пирамиды или крестьянская утварь XIX века, которые можно безопасно изучать и сохранять в музеях.

Использованная литература

- [1] Ушакин, Сергей. Отстраивая историю: советское прошлое сегодня // Неприкосновенный запас. 2011. № 6. С. 12.
- [2] Четырова, Любовь. Мо(ну)менты прошлого: нелинейная история взаимосвязей в Калмыкии // Неприкосновенный запас. 2011. № 6. С. 53–72.
- [3] Воронович, Александр, Фелькер, Анастасия. В поисках прошлого: мемориальный ландшафт непризнанной ПМР // Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы (под ред. А. И. Миллера, Д. В. Ефременко). Санкт-Петербург: Европейский университет, 2020. С. 572–591.
- [4] Postsocialist Landscapes. Real and Imaginary Spaces from Stalindstadt to Pyongyang. Bielefeld, Transcript, 2020.
- [5] Каганский, Владимир. Советское пространство: конструкция, деструкция, трансформация // Общественные науки и современность. 1995. № 2. С. 3–15.
- [6] Каганский, Владимир. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство. Москва: НЛО, 2001.

- [7] Keith, Michael, Pile, Steve. Conclusion. Towards Radical Geographies // Place and the Politics of Identity (ed. by M. Keith, S. Pile). London: Routledge, 1993. P. 220–226.
- [8] Graeme, Gill. Political Symbols and Regime Change: The Russian Experience // Politics, Religion and Ideology. 2018. Vol. 19. №. 4. P. 498.
- [9] Girardet, Raoul. Mythes et mythologies politique. Paris: Editions du Seuil, 1986.
- [10] Юрчак, Алексей. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. Москва: НЛО, 2014.
- [11] Political Legitimation in Communist States (ed. T. H. Rigby, F. Feher). New York: St. Martin's Press, 1982.
- [12] Graeme, Gill. Symbols and Legitimacy in Soviet Politics. New York: Cambridge University Press, 2011. P. 4–5.
- [13] Титов, Виктор. Политика памяти и формирование национально-государственной идентичности: Российский опыт и новые тенденции. Москва: Ваш формат, 2017. С. 62.
- [14] Севастьянова, Ярослава, Ефременко, Дмитрий. Прошлое и будущее в советском метанарративе: взаимосвязь национального и наднационального // Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Актеры, институты, нарративы (под ред. А. И. Миллера, Д. В. Ефременко). Санкт-Петербург: Европейский университет, 2020. С. 43.
- [15] Почепцов, Георгий. Тоталитарный человек. Очерки тоталитарного символизма и мифологии. Киев: Глобус, 1994. С. 272.
- [16] Радченко, Дарья. Бабы жарят крокодила: право на интерпретацию памятника // Фольклор и антропология города. 2019. № II (1–2). С. 230–255.
- [17] Čepaitienė, Rasa. Reflection of National Suffering and Freedom Fighting in the Museums of the Occupation // Constructing Memory: Central and Eastern Europe in the New Geopolitical Reality (ed. by Hanna Vazhenova). Lublin: Institute of Central Europe. 2022. P. 81–110.
- [18] Путин, Украина и исторический ревизионизм // 20khvylyn.ua, https://www.20khvylyn.com/opinion/mind/opinion_14206.html (2015-05-06).

Паўліна Скурко

гісторык, кандыдат гістарычных навук, выпускніца магістратуры ЕГУ па культурнай спадчыне. Дысэртацыя прысвечаная гісторыі кнігі і чытаньня ў XVI–XVII стагоддзях на землях Усходняй Еўропы. Паралельна з гэтай працай пачала даследаваць мінскі раён Старажоўку, дзе жыла яе сям'я да 1980-х гадоў. Працавала ў часопісе «Наша гісторыя» і бібліятэцы Акадэміі навук Беларусі. Муж Паўліны – вядомы беларускі журналіст і рэдактар «Нашай нівы» Андрэй Скурко, затрыманы 8 ліпеня 2021 года падчас хвалі рэпрэсій супраць незалежных беларускіх медыя. Прызнаны палітзняволеным.

Фота Тамары Бабінай

Навошта гэта ўсё. Утопія і слёзы Старажоўкі

Why all This. Utopia and Tears of Staražouka

Паўліна Скурко

The essay written by Paulina Skurko, a graduate of the MA program at EHU, is dedicated to the memory of the Minsk district of Staražouka, which holds a significant family history for Paulina. This district, located in the heart of Minsk, underwent extensive redevelopment during the Soviet era. However, its residents still maintain a strong emotional connection to the area. The theme of emotional attachment is particularly important as the essay takes the form of real letters from Paulina to her husband, Andrei Skurko, a Belarusian journalist and media manager who was imprisoned by the political regime of Lukashenko following the 2020 elections.

У мяне ёсць уяўленая радзіма. Я там ніколі не жыла. Яе знеслі, калі мой тата хадзіў у старшыя класы. На месцы нашага дома збудавалі гістарычны архіў – месца, дзе скандэнсавана ўся памяць краіны. На месцы дома суседзяў, багацеяў Кандратовічаў (да рэвалюцыі яны валодалі большасцю дамоў на вуліцы) – кафэ «Вярба». На месцы дома другіх суседзяў (два старэйшыя хлопчыкі якіх так напалохалі маю маленькую бабулю школай, дзе нібыта робяць балючыя ўколы, што бацька адпраўляў яе ў першы клас рамнём) – офісы, у якіх працуе наш адвакат. Гэта абаронца майго мужа, які сядзіць у турме.

І ўсё гэта – Старажоўка, раён у цэнтры Мінска ад Траецкага прадмесця да Камсамольскага возера. Тут мая сям’я не жыве ўжо сорок год, а мы ўсё не можам яе адпусціць. Праз пісанне, успаміны, сустрэчы з (былымі) мясцовымі я спрабую зразумець гэта месца, намацаць такі спосаб яго прыўласніць, каб ужо ніколі ніхто больш не змог адабраць.

У прыгодах апошніх гадоў я спыніла свае старажоўскія даследаванні, але мне ўсё муліла да іх вярнуцца. Эсэ для альманаха падалося цудоўнай нагодай. Некалькі тыдняў я штудзіравала тэорыю: як напісаць пра сваю Старажоўку па-новаму, як выклікаць рэфлексіі... Але – тупік за тупіком. Урэшце я зразумела, што развучылася складаць навуковыя тэксты: дысертацыя, артыкулы і канферэнцыі – усё засталася ў мінулым жыцці. Ужо два гады я пішу толькі лісты. Мой муж у турме, і ўсё жыццё праходзіць у лістах. Збольшага гэта пераносіцца як прыгода, але часам накрывае тугой, якая про-

ста абязрушвае. У самыя чорныя дні перачытваю пошту і з кожным лістом адчуваю, як успываю са дна. Гэтыя лісты – мае лекі і маё жыццё. Апошнія месяцы мы з мужам многа абмяркоўвалі і Старажоўку.

Паўліна ...Хачу табе пахваліцца: прыдумала сабе рухавік даследавання Старажоўкі – паспрабую напісаць эсэ для альманаха пра гістарычную спадчыну (ён выходзіць у вельмі прыгожым афармленні, здорава, калі ў ім выйдзе і мой тэкст). Тэма нумару – «Утопіі нашай спадчыны», і я падумала, што можна паспрабаваць. Мо Ты мне параіш, як лепш? Я думала ў тым ключы, што ўсё маё даследаванне раёна – гэта ўтапічныя спробы рэканструяваць свет дзяцінства маёй бабулі і таты, аднавіць справядлівасць праз узнёўленне яго ў прасторы памяці. Таксама ўтопія. Намацваю, але яшчэ не магу акрэсліць, што можа стаць асновай эсэ. Інтэрв'ю з татам і бабуляй пра страчанае? Сабраныя мной гісторыі (я дамовілася яшчэ пра некалькі сустрэч з ураджэнцамі раёну)? Мае асабістыя адчуванні ў час гэтай спробы рэканструкцыі «страчанага раю»?..» (Ліст №231)

Андрэй Калі ты расказала пра свае пошукі асновы эсэ пра Старажоўку, мне неяк адразу ўспомнілася, як пытаўся ў свайго дзядзькі Віці: як у Слабадзе стаяла прадзедава хата? Ён стаў адразу расказаць і нават паказаць пальцам: во тут акно, тут – чаромха расла, вот тут ганак. Ці баба Валя, калі расказвала, як стаяла іх сяліба: гэнам, дзе дарога – гумно, дзе клён – клець. І таксама паказвала, нібыта і зараз гэта бачыць. Памяць – карціны, якія жывуць у нейронных сувязях мозгу. Гэта рэальнасць ці не? І што такое час? Ён лінейны ці не? І ці магчымыя падарожжы ў ім? Стывен Хокінг казаў, што тэарэтычна – так. І нават не падмацаваная матэрыяльнымі аб'ектамі гэта старажоўская рэальнасць жыве ў памяці, у свядомасці вельмі многіх сем'яў, якія нават не здагадваюцца, для якой колькасці людзей яна важная і блізкая. Тваё эсэ можа быць спробай зрабіць гэту рэальнасць супольным здабыткам, выйсці за межы сямейнай легенды пра страчаны рай. Важным мне таксама падаецца тое, што гэта гарадская, урбаністычная гісторыя (а ў нас такога малавата): ёсць раён з вялікай і цікавай гісторыяй, з легендамі сваімі, ёсць мноства яго жыхароў і іх нашчадкаў. Калі нейрасеткі – рэальнасць, дык чаму Старажоўка не? :)

...Не ведаю, не хацелася б, каб гэта было з пазнакай «страчана, знікла назаўжды». Бо што ёсць у памяці, тое жывое. А вымярэнні і спосабы гэтага жыцця могуць быць розныя. (Ліст №166)

Паўліна Учора атрымала твой прыцудоўны ліст 166. Адкажу на яго спакойна ўвечары, а зараз толькі напішу, як мяне ўразіў і натх-

ніў яго дух, твой настрой і нейкі такі ўздым. Вельмі моцна памогуць Твае парады па Старажоўцы, ад іх я і адштурхнуся. (Ліст 232)

...Набыла новыя раманы Кудрыцкага і Гапеева, шчаслівая. Паболеей бы выходзіла кніжак пра Мінск! І так плаўна падыходзім да Старажоўкі :) Я ў суботу ездзіла на сустрэчу з чалавекам, з якім пазнаёмілася ў сацсетках. Ён аказаўся на год старэйшы ад майго таты і вырас у хрушчоўках на Харужай, блізка бульвару. Новага асабліва не даведалася, але трохі атмасферных драбнічак. Напрыклад, што каля могілак у 70-я гады быў цір, ён размяшчаўся ў аўтобусе на спушчаных колах, і старшакласнікі там прагульвалі ўрокі. Паслухала, як у двор на Харужай прыязджаў аўтобус, і ў ім паказвалі мультыкі за 5 капеек (а кіно тады было па 10 кап.), таму ўсе беглі адно аднаму паведамляць. Пра кінатэатр, дзе паказвалі адно і тое ж, але паколькі забавак было мала, хадзілі глядзець паўторна. Цікава было пачуць і пра Альтэрнатыўны тэатр (на Крапоткіна, ля польскага консульства, там дзе цяпер «Прыёрбанк») – ты чуў пра такі? Я пра яго чытала ў «Ад Панікоўкі да Шайбы». Гэты тэатр славіўся (апрача канцэртаў рокераў) незвычайным падыходам да спектакляў, поўнай рэжысёрскай свабодай. Суразмоўца раскажаў мне пра спектакль, у якім сцэна была падзелена на тры сектары, акцёры ў працэсе разыходзіліся па іх, і кожны сектар глядацкай залы адпаведна бачыў толькі аднаго з акцёраў, таму для іх сюжэт развіваўся па-рознаму. Трэба кагосьці яшчэ распытаць. Хадзілі мы з гэтым чалавекам гадзіны чатыры. Ну але што ж – і дзеля драбнічак трэба старацца. (Ліст №233)

Андрэевы лісты,
малюнак і бот з
шнуркамі, зробленымі
з пакетаў – турэмнае

Андрэй Рады, што ты ўзялася за Старажоўку. Пішаш, што там быў цір у старым аўтобусе. Падобны быў у 1980-я ў Серабранцы за кіна-тэатрам «Салют». Мы туды хадзілі з бабуляй Верай (на што толькі не пойдзеш дзеля ўнукаў). Там можна было страляць па пустых бляшанках з-пад згушчонкі (па астатнім было цяжка пацэліць). Бабуля Вера, вядома, не страляла. Не хочацца думаць, што ёй успаміналася ў гэты момант. Мо тая сцэна, якую яны з дзедам Ігнатам [яе бацькам] бачылі ў жыцце [расстрэл яўрэяў на Валожыншчыне]. Добра, што цяпер няма дзіцячых ціраў. (Ліст №167)

Паўліна Ты раней падаў мне ідэю напісаць у сувязі са Старажоўкай, хто ездзіў па Віленскім тракце. Раскажы, хто табе ўяўляецца, калі думаеш пра гэта?

Андрэй Наконт Віленскага тракту і хто б мог па ім ездзіць. Не ведаю наконт Усяслава і Еўфрасінні (Полацк – Ерусалім) – у іх час, відаць, болей па рэках хадзілі. Пачаць можна з Мянеска і яго перасоўнага млына (а пасля перайсці да правобраза). Мог ім ехаць і Скарына (з Прагі – праз Кракаў, Берасце, Менск), Напалеон, Шаўчэнка. Усе нашы вялікія князі і каралі, вымушаныя вандраваць між Вільняй і Кракавам (тут можна выбраць). (Ліст №171)

Паўліна У мяне ў тэлефоне ўжо пару месяцаў вісіць укладка (памятаеш гэты мой біч – мільён вельмі каштоўных укладак), вікіпедны артыкул пра горад Гянджа ў Азербайджане. Адтуль паходзіць новы скульптурны «жыхар» Старажоўкі, якога паставілі ў скверыку ў пачатку вул. Чарвякова, – сярэднявечны іранскі паэт Нізамі Гянджэві. Праўда, у гэтым выкананні ён падобны да нейкага Пушкіна. Дык вось, я зачытвала тату яго біяграфію, і тое, што ён Гянджэві – значыць, з горада Гянджа, а тата раптам успомніў, што яго бацька, мой дзед Міша, лётаў туды ў камандзіроўку з маторнага завода. Бабуля Тома папрасіла прывезці швэдар для малога таты, тыпу вярблюжы – ну Азербайджан жа. Але дзед, відаць, быў не хадок па базарах. Зайшоў там у магазін, і яму найбольш спадабаўся сінтэтычны такі швэдрык... Пінскай вытворчасці (відавочна, у Беларусі ён у адзёжныя магазіны ўвогуле не заходзіў). Бабуля яму той пінскі швэдрык з Генджы доўга ўспамінала.

Пішу табе пра швэдрык – і ўспомніла, як дзед Міша паміраў. Бабуля Тома мне ў адзін з апошніх тыдняў дзялілася, як ён ёй казаў: я разганюся і скочу з гэтага акна, з 11 паверха, каб болей не трываць. Не знаю, што было горш для яго – боль ці чаканне блізкай смерці. І помню, як тата ранкам, калі пазванілі з бальніцы, што ён памёр, кажа маме на кухні: я не магу есці пюрэ, бацька ўчора вечарам у бальніцы еў пюрэ... А тата з ім сядзеў да апоўначы... Мне тады было 14. Мне ўсё здавалася, што будзе цуд. Што ўсе будуць жыць

вечна. Ох, смерць такая жорсткая. Так хочацца абняцца з Табой і прыняць гэту думку. З Табой усе думкі не такія страшныя. Выбач за сумны фінал, заўтра буду весялейшай. Проста хочацца пра ўсё з Табой гаварыць. (Ліст №236)

Андрэй ...У працяг Тваіх разваг пра смерць – так, нялёгка гэта ўсведамляць. І, смуткуючы па памерлых, людзі насамрэч у найбольшай меры смуткуюць па сабе, пераадольваючы адзіноту і страх перад абліччам той пустаты, якая ўтвараецца ў жыцці на месцы блізкага чалавека. А яшчэ людзі шкадуюць пра несказанае, незробленае, неадчутае, што адкладалася на пасля. Дык варта, відаць, імкнуцца да таго, каб не пакінуць смерці нічога: не адкладаць задуманага, не ляніцца – у тым ліку быць шчаслівымі ў кожны момант, каб тая прорва-пустата запаўнялася не шкадаваннем пра няспраўджанае, а любоўю і ўдзячнасцю. (Ліст №173)

Паўліна У суботу ў мяне была падзея: я пазнаёмілася праз фэйсбук са спадарыняй, якая, як і мая сям'я, жыла на Крапоткіна. Аказалася, жылі яны зусім блізка, праз дом, але іх знеслі ў 1972 годзе. Гэтая пані захавала гару дакументаў, пачынаючы ад дзядулевага пашпарта канца XIX ст. і атэстата вучылішча пуцілаўскага завода, куды ён паехаў юнаком. Дзядуля пражыў 90 гадоў, быў страшна ўмелым чалавекам, хадзіў з чамаданчыкам інструментаў (захавалася фота на фоне крапоткінскага дома!) і на раз-два ўсё рамантаваў. Працаваў землямерам (і да рэвалюцыі, і пасля, і ў вайну, і па вайне таксама).

Я заўсёды пытаюся пра кветкі, бо гэта стварае вобраз вуліц. Мая суразмоўца кажа, што тамтэйшыя кветнікі – гэта язмін, бэз, многа півоняў, астры, касачы, флоксы і вяргіні, якія восенню ўсе неслі ў школы са сваіх садоў. Але яе бабуля (патомная мінская немка з мунштуком) казалася ёй: не нясі вяргіні, гэта вясковыя кветкі, лепш зробім букет з гладыёлусаў. «А мне падабаліся вяргіні... І дасюль падабаюцца», – кажа яна». (Ліст №238)

Паўліна Учора я прапусціла напісанне ліста, бо ездзіла на сустрэчу з чалавекам, які юнацтва правёў на Старажоўцы, за хлебазаводам, на вул. Маладзечненскай (цяпер яе няма). Яго бацька быў пісьменнік (што міла – з-пад Маладэчна), які ў 1950-я атрымаў для сям'і там два пакоі. Пытаюся: вось я чула, што пісьменнікі Крапіва і Машара жылі недзе ў тых жа краях. Так, я чуў, кажа. Машара – гэта было прозвішча міліцыянера, які займаў трэці пакой у нашай хаце. Але ён кепска сябе паводзіў: аднойчы стаў пісталетам размахваць, дык наша мама пайшла паскардзілася начальству, і яго адсялілі на кватэру (зrabілі яму горай, падумала я :)). Напэўна, гэта быў родзіч пісьменніка... Нават і не ведаю, ці жывы яшчэ нехта, хто

можа расказаць пра тагачасных пісьменнікаў. А мой суразмоўца кажа: ай, што тыя пісьменнікі – пілі страшэнна, брыдка. Такі-то (мне не вядомае прозвішча) напіўся так, што абсікаўся ў нас у гасцях. Хаця вось Караткевіч – ён быў цікавы, але гэта іншы ўзровень, і піў ён толькі дарагі каньяк...

Я спрабавала выпытаць суразмоўцу пра ягонага бацьку, як ён працаваў, думала пачуць нейкія атмасферныя гісторыкі пра пісьменніцкія будні. Але ён адрэзаў: як-як працаваў – за сталом: курыў усю ноч, а мы душыліся. Бацькі рана не стала, і маці прыйшлося цяжка круціцца, каб пракарміць дзяцей. Яна ўмела гатаваць вымя так, каб атрымлівалася смачна – прасмажвала ў тоненькія хрумсткія кавалачкі, успамінаў суразмоўца. А я падумала, што з хітрыкамі прыгатаванае вымя – гэта сімвал часу.

Яшчэ быў цікавы момант у канцы размовы: зайшла гаворка пра мову (а суразмоўца быў са мной падкрэслена рускаязычны), і ён кажа: мы пераехалі ў Мінск, і мясцовыя дражнілі нас «калхознікамі», бо мы пасля вясковай школы гаварылі толькі «на беларускай мове» (гэта былі яго адзіныя словы па-беларуску). І хто з мяне здзекваўся, я іх адлаўліваў па адным і біў (а адбывалася гэта на Старажоўскіх могілках, якія ў іх былі за плотам). Я кажу: а што бацькі, чаму не заступаліся за вас? (Мне было цікава, як тата – беларускі пісьменнік паводзіўся ў такой сітуацыі). А што ён, ён быў пастаянна заняты, на курсах літаратурных, вучыўся, працаваў... А потым, працягвае мой суразмоўца, у канцы перабудовы, прыйшоў гэты Пазняк – тут ён стаў лаяцца – пачаў гаварыць, што мы ўсе цяпер будзем гаварыць па-беларуску... Ды пайшоў ён, будзе мне ўказваць, я і так два разы за жыццё перавучваўся...

Я, Андрэйка, слухала гэты маналог, затаіўшы подых. Не знаю, ці ўдалося мне ясна гэта перадаць, але колькі тут усяго: і дзіцячыя раны, і савецкая нацыянальная палітыка, і жорсткае гарадское дзяцінства, і такая драма...

З асобных фразачак складваецца карціна юнацкага жыцця. І гісторыі спрэс жорсткія. Калі я кажу: «ну і дзікае, страшнае ў вас было юнацтва, хоць вы і весела пра яго раскажваеце», суразмоўца адказвае: «ды не, зусім не страшнае», – і працягвае гісторыяй пра вялікую бойку ў парку Горкага, і як іх завадзіла па мянушцы Злодзей навучыў адбівацца тут жа наламанымі штыкецінамі і жалезнымі прутамі (калі іх дагналі ў арцы дома пад шпілем).

Таксама цудоўны вобраз: пры татарскіх агародах у бочках салілі гуркі і мачылі яблыкі, а хлопцы падплывалі на лодках і кралі цэлымі бочкамі. Або пра Яшу, якому мама крычала: куды ты сабраўся, на якія танцы, ды каб ты праваліўся! А яго сябры намазалі трубу (якая служыла мастком праз Свіслач на іншы бераг, да Палаца спорта) салідолам, і ён упаў у сваім гарнітуры, а мама зларадствавала: а я табе казалы, што ты праваліўся!.. (Ліст №240)

Паўліна Прывітанне табе вялікае ад сп. Леаніда М. і Сяргея В. Яны падзяліліся са мной мілымі ўспамінамі, як хадзілі-ездзілі праз увесь горад на Старажоўку на возера. Сп. Леанід раскажваў, што прагульваючы там урокі, заходзіў у госці да дзядзькавай цёшчы, старэнькай Ханы, а тая была так рада ім з аднакласнікам, што калі юныя зайцы сышлі, пазваніла яго маме раскажаць пра візіт. Не думала, што гэта яны замест урокаў да яе прыходзілі. Сп. Леанід родам з Камсамольскай, а сп. Сяргей – з Маскоўскай. Апошні яшчэ

расказаў, што калі пачалася вайна, мама, цяжарная ім, хавалася ў бамбасховішчы ў Міхайлаўскім скверы. А мне так зашчаміла сэрца – гэта тое ж бамбасховішча, вакол якога мы малага выгульваем, калі ліст з паштамта Табе адпраўляем! (Ліст №242)

Паўліна Яшчэ цікава. Каля царквы Марыі Магдалены стаіць мрамуровы крыж. Яго вычасалі з прыступкі ЦК КПБ: калі іх мянялі ў час рамонт, то майстар купіў. Я яго пытаю: вы адмыслова рабілі крыж з прыступкі будынку ЦК, каб паказаць, што ёсць часовае, а ёсць вечнае?.. Ён кажа: ды не, я хацеў зарабіць, але потым зразумеў, што за тыя грошы, колькі ён каштуе, яго ніхто не купіць. А далей ён пазнаёміўся са святаром, які аказаўся старажоўскі. І крыж містычным чынам апынуўся ў мясцінах яго дзяцінства.

Майстар задаў мне важнае пытанне, якое мяне раздразніла і над якім я цяпер думаю: «Нашто вам гэта?» (гэта – аповеды пра раён і астатняя інфа). Я стала гаварыць: зберагчы памяць пра месца, яго атмасферу, дух. Ён кажа: ну, кожны чалавек – гэта цэлы свет. З гэтым не паспрачаешся. І я стала думаць: нерэальна ж сабраць стопрацэнтую аб’ёмную карціну мінулага. Дзеля чаго я дасюль спрабую? Я ж не змагу стварыць машыну часу: магчыма паказаць толькі нейкі аспект, нейкі фрагмент рэальнасці, і тое праз прызму сваёй візіі. З якой мэтай я гэта раблю? Які вынік хачу?.. Вось, разважаю цяпер. (Ліст №240)

Андрэй Навошта гэта ўсё? Такія тэмы, як Старажоўка – гэта пытанне ідэнтычнасці. Каб даць магчымасць зведаць «аб прадзедах сваіх, аб горах, радасцях і аб прыгодах іх, каму маліліся, чаго яны шукалі...», як пісаў Багдановіч. Каб асвойвалі ўрэшце гарады, не былі ў іх вечнымі першапаясенцамі з пакалення ў пакаленне. Таксама твая праца на канкрэтных прыкладах паказвае агульныя тэндэнцыі і асаблівасці мінскага гарадскога жыцця.

Цікавая гісторыя з тым крыжом ля старажоўскай царквы, што высечаны з прыступкі ЦК. Відаць жа, прыступкі ЦК у свой час таксама высякаліся з граніту, які бралі ў тым ліку ў наваколлі той царквы? Сапраўды, так бывае ў гісторыі. Прычым той каменачос нават пра гэта не задумваўся, проста выступіў у ролі стыхійнай сілы (не змог прадаць крыж, і аддаў знаёмаму святару).

Паўліна Раскажу табе пра мой чацвер і пра забаўную повязь часоў. Мы з Янйя з’елі шаўрму на Круглай плошчы, а пасля падняліся ў кавярню на Асмалоўцы, на скрыжаванні Кісялёва і Куйбышава. Там раней было «Зерне», а цяпер зрабілі «Маркс», дадалі шафу з кніжкамі. Я піла там гарбату з водарасцяў! Сінюю! Ды з малаком! Памятны досвед :). Пачастуемся разам некалі.

А назаўтра, у пятніцу, падчас прагулкі з пані Вольгай, пра якую пісала Табе раней, выявілася, што роўна там, дзе я піла сінюю матчу, стаяў дом яе дзеда! Мы супаставілі мясцовасць са старым планам участка. Той дом згарэў у першыя дні вайны. Пажар ішоў з Круглай плошчы, і яны паспелі вынесці дакументы, коўдры, кніжкі... А пра золата дзед не падумаў, і жонка потым наракала. Яны кантаваліся ўсю вайну, а ў 1946-м атрымалі ўчастак на Крапоткіна, побач з маімі. Я кажу: пасядзім на вашай дзедаўскай зямлі. Дык мы з Вольгай з гадзіну сядзелі на лаўцы перад тым жоўтым асма-лоўскім домам, напітваліся духам месца.

На лавачцы на дзедавай зямлі Вольга падзялілася мілымі ўспамінамі. Па суботах дзед хадзіў у булачную. На яе месцы цяпер прэзная частка вул. Машэрава; вайна на Старажоўцы пачалася з таго, што нацысцкі самалёт скінуў бомбу на чаргу, што стаяла да гэтай булачнай. Ну дык дзед купляў каўрыжку, і пасля да іх прыходзілі госці «раскінуць кінгу» (картачная гульня). Забаўна, што сярод гасцей была старэйшая дачка з мужам, а таксама яе былы муж, які з часам стаў мужам ейнай сястры. І яны на фотках сядзяць усе разам. А другое: ейны дзед хадзіў у бібліятэку на вул. Цёткі, каля опернага, браў там кнігі. Адночы яму трапілася кніга па вінаробстве дарэвалюцыйная, такая добрая, што ён прынёс узамен пяць новых, а пра гэту схлусіў, нібы згубіў. Усё жыццё трохі мучыўся сумленнем, але і рабіў па ёй віно са сваіх рабінаў. (Ліст №246)

Паўліна ...Міленькі, а я табе снюся? Ты мне часта снішся, пару разоў на месяц. Учора таксама сніўся, на Старажоўцы, пад аркай «Тэхнабанку» на Крапоткіна мы трымаліся за руку [я не напісала ў лісце, што мне снілася, нібы ён уцёк з вязніцы, і ў сне я ўсхвалявана спрабавала прыдумаць, дзе яго тут, на Старажоўцы, схваць].

Паўліна Забуксавала маё старажоўскае эсэ. Ёсць матэрыялы некалькіх гутарак, якія, аднак, ніяк не магу ўпісаць у нейкую метадалогію, канцэпт.

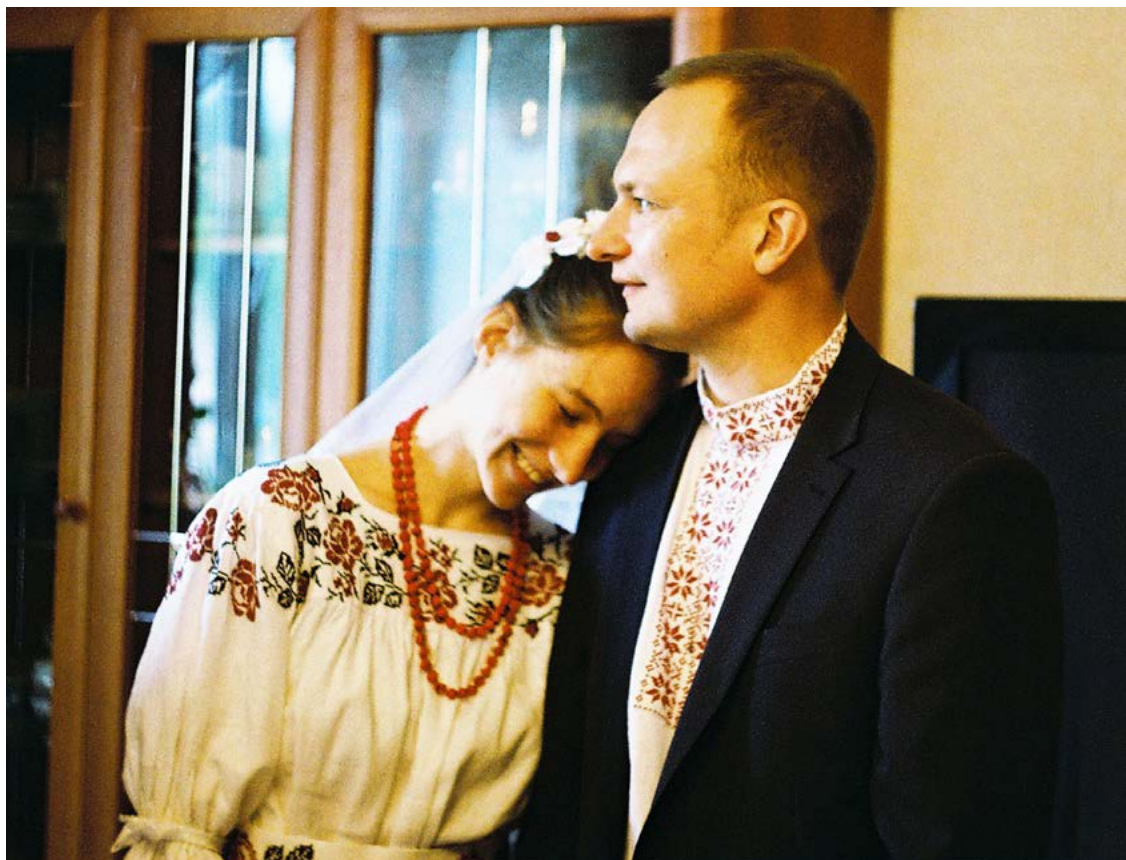
...Яшчэ ў мяне даўно стаіць пазнака падзяліцца з Табой аповедам маёй бабулі Томы пра яе брата Васю і вішні. Ты мо памятаеш, у бабулі быў брат, які загінуў 16-гадовым у час першай бамбёжкі ў 1941 годзе? Яго забіла аскепкам, калі пасвіў каровы на сенакосе. У сям'і казалі: ён быў пахаваны пад вішняй у канцы агарода. Але цяпер мяне ўразіла, што бабуля мімаходам узгадала, што іхны тата (мой прадзед Сяргей) пасадзіў гэту вішню ўжо на магіле. Я кажу: і што, вы збіралі гэтыя вішні? «Ну так, збіралі... Хаця не, я дык і не збірала...» Карацей, не памятае. Можа, канечне, бабулін мозг гэта выдумаў і вішня ўсё ж расла раней за 1941 год. З другога боку, чаго было хаваць пад вішняй?.. Калі гэта версія аповеду праўдзі-

вая, то цікава задумацца, чаму менавіта вішню дзед там пасадзіў. Замест крыжа... І ці памятае мой тата тую вішню? Я ж спрабавала яго раскруціць на размову пра настальгію. А яму, відаць, так балюча. Ён кажа: канечне, у мяне ёсць настальгія; сніцца наш луг, сад, сцяжынка ў яго...

Некалі на сямейным застоллі я тату папрасіла: успомні нешта з дзяцінства. І ён знаеш што ўспомніў? Як сядзіць і кажа бабулі Томе: мама, мне так было крыўдна, калі вы касілі наш луг! Там было такое разнатраўе, а вы пастаянна прасілі кагосьці скошваць. Бабуля кажа збянтэжана: я не знала, што ты так гэта ўспрымаў... А я думаю: «наш луг»... Яшчэ размаўлялі днямі, хто кім хацеў стаць у дзяцінстве, я казалася, што прадаўцом, а тата кажа: а я фермерам. Калі я цэлымі днямі збіраў якія-небудзь парэчкі, а потым прыходзілі родзічы, мама ім усё гэта аддавала, то я тады ўяўляў, нібы я фермер і падлічваў, колькі «зарабіў» за свае парэчкі...

Ва ўсіх суразмоўцаў я пыталася пра ўтапічнае, настальгію, асабісты рай. Адзін з іх сказаў: да нейкага часу сны пра гэтыя мясціны даводзілі мяне да слёз; але аднойчы мне прыснілася дзяцінства, а я сам у ім ужо дарослы, і пасля гэтага туга прайшла. Другая спадарыня расказала, што пасля зносу дома яна яшчэ доўгі час пасля школы бегала на пустырь, дзе заставаліся сараі, валяліся нейкія рэчы... Свае трафеі (у прыватнасці, кавалкі старых лялек) дзяўчынка хавала пад ваннай у новай кватэры. «Я цяпер думаю, нешта было ў гэтым ненармальнае», – кажа яна.

Усе мае суразмоўцы з цяжкасцю прымаюць любыя змены на раёне, новыя дамы выклікаюць у іх раздражненне... З трох дзясяткаў чалавек я яшчэ не сустрэла ніводнага, хто сказаў бы: з часоў майго дзяцінства раён пахарашэў. Я разумею, адкуль гэта. Гэта таму, што ў людзей адабралі ўсё мінулае жыццё, успаміны, памятныя месцы, і не далі ніякага новага месца прыкладання гэтай любові. «Нам далі кватэры з туалетами і плітой, гэта было такое шчасце!» – кажа мая бабуля. Пачуццё страты накрыла не адразу. Але калі накрыла, не ставалася ўжо ні знаку старога жыцця. Мой тата дасюль перажывае, што пры пераездзе не падумалі забраць з сабой таблічку з адрасам. Ён заўжды з такой горыччу пра гэта кажа. Я пішу і думаю: праз гэту таблічку, якая ніколі ўжо не будзе ў нас, я і пачала гэта ўсё. (Ліст 261, 267)

Паўліна У чацвер мы з малым купілі булак ды газіроўкі з сокам і паехалі ў Заслаўе. Там я хацела паглядзець выставу пра ўласнікаў заслаўскага млына, чый сын у пачатку XX ст. жыў на Старажоўцы і быў знакамітым мінскім каменачосам. Звалі яго Ігнат Мяхедка. Уяўляеш, яны з жонкай памерлі ў 1918 годзе ад іспанкі, іх дачка з сям'ёй прыехалі з эвакуацыі ў пусты дом; і пасля яшчэ 50 год яны жылі на падворку сярод дзедавых загатоўкаў пад помнікі!.. (Ліст №263)

...Заўважыла забаўнае: калі выбіраць сімвал раёна, нейкае «месца памяці», на якім сыходзяцца ўспаміны розных людзей

розных часоў, – гэта будуць надмагільныя камяні. Нармальны сімвал?

Паўтара стагоддзя тут былі найбуйнейшыя гарадскія могілкі, потым яшчэ паўстагоддзя гэтыя могілкі зносілі. Для даваенных дзяцей (як мая бабуля) могілкі былі будзённасцю, для паваенных (як тата) – экзотыкай, але свойскай. Гэта неад’емныя дэкарацыі сталення. Дзяцей з кругласуткавага дзіцячага сада выводзілі на прагулкі да магільных камянёў. Старшакласнікі рабілі там выпускныя фота. Госці з гаспадарамі-старажоўцамі весела каталіся зімнімі вечарамі на вялізных санках з могілкавага пагорка. Усе расказваюць, як іх вабілі надпісы на старых багатых помніках, з яцямі – выкшталцоным, такім несавецкім шрыфтам!..

У мяне на тых знесеных могілках праводзілі ўніверскія заняткі па фіз-ры. Тады я ўпершыню заўважыла ў «альпійскіх горках» камяні, у якіх засталіся адтуліны ад крыжоў. А калі бегала ў красоўках па «скверы», звярнула ўвагу, як правальваецца месцамі зямля і як пружыніць пад нагамі. У такія моманты здаецца, што ў нас з дзядзі такі амаль дыялог. Надмагіллі знеслі, а магілы засталіся. Я некалі спрабавала падлічыць, колькі народу там пахавана. Сто тысяч дакладна.

Яшчэ цікава, што гэтыя жудасныя заўважыны нечакана адгукаюцца ўва мне радасцю. Бо гэта як натрапіць на след. Калі думала, што ўсё мінулае знеслі, раптам сярод панэлек сустракаеш вішні і яблыні; а трава над рэчкай Пярэспай, што цячэ ў трубе, зялёная-зялёная; а зямля ў «скверы» – правальваецца...

Паразіцельна ўяўляць, што ў нейкай паралельнай рэальнасці ўсё ёсць і працягвае існаваць: каменачос Мяхедка робіць багаты помнік; кампазітар Тэраўскі піша сваю «Купалінку»; хаваюць гімназістку, а мастак Леў Альпяровіч з балкона гэта малюе; Чапскі скача на кані з акрайцам хлеба ў кішэні займацца справамі свайго піўзавода; са Свіслачы падвода цягне вялізную ледзяную глыбу ў піўны ляднік. І ніхто з іх не знае, як памрэ.

Я ў нейкай рэальнасці пішу новы ліст №267 пра тое, як скончыла гэта эсэ.

А ў сваёй рэальнасці зараз за яго ж і вазьмуся. (Ліст № 267)

Утопії будучині

Utopias of the Future

Рыйн Алаталу

эстонскі гісторык і этнолаг, доктар гуманітарных навук, прафесар Талінскай акадэміі мастацтваў. З 2004 года працавала ва Упраўленні па ахове культурнай спадчыны Эстоніі, была кіраўніком Аддзела навакольнага асяроддзя Талінскага ўпраўлення культурнай спадчыны. Як старшыня Эстонскага камітэта, у 2020 г. яна была абрана віцэ-прэзідэнтам ICOMOS. Старшыня Рады па ахове спадчыны Эстоніі, аўтарка мноства публікацый.

Фота pealinn.ee

Рыйн Алаталу: Наш гістарычны шанец – быць прамоўтэрамі ідэй устойлівага развіцця!

Riin Alatalu: Our Historic Chance is to be Promoters of Sustainable Development!

In July 2022, Dr. Riin Alatalu, Vice President of ICOMOS and Chairman of the Estonian Council for Cultural Heritage participated in the EHU Summer School “Cultural Heritage and the Future”. Besides that, Dr. Alatalu always supports the Belarusian National Committee of ICOMOS and is interested in maintaining cultural ties with Belarusian civil society. We consider it a great privilege to engage with experts of such international caliber. In this interview, we talked about the current and future challenges of the heritage sector, as well as ways for this sector to emerge from Soviet approaches to heritage preservation and management.

Адной з ключавых дакладчыц летняй школы «Культурная спадчына і будучыня», праведзенай у ліпені 2023 года ў ЕГУ, была доктар Рыйн Алаталу – гісторык, выкладчыца Эстонскай акадэміі мастацтваў і старшыня эстонскага Савета па ахове спадчыны. У 2020 годзе яна змяніла пазіцыю старшыні Эстонскага нацыянальнага камітэта ІКАМОС на пазіцыю віцэ-прэзідэнткі ўсёй міжнароднай арганізацыі. Выклікае захапленне, што вопыт і энергія эксперткі з роднаснай нам балтыйскай краіны сталіся настолькі запатрабаванымі і ў глабальным маштабе!

Доктар Алаталу – самы правільны чалавек, каб пагутарыць не проста пра бягучыя глабальныя дыскусіі аб захаванні спадчыны, але і прымерыць іх на нашу постсавецкую культурную і эканамічную сітуацыю. Усё ж Эстонію і Беларусь яднае вопыт доўгатэрміновага знаходжання ў складзе СССР і наступнага (не)пераадолення шматлікіх наступстваў гэтага перыяда. Вось якая гутарка ў нас атрымалася.

Першае пытанне – што сёння на парадку дня ў Міжнародным ІКАМОСе? Якія праблемы абмяркоўваюцца зараз? Якія Вашыя чаканні ад наступнай Генеральнай асамблеі ІКАМОС, што адбудзецца ў верасні 2023 года ў Сіднэі?

Якое простае пытанне! (*смяецца*) Зараз у нас на стале шмат праблем і пытанняў. Адно з самых важных – нарошчванне патэнцыялу экспертных арганізацый, такіх як сам ІКАМОС, у вырашэнні вялікіх крызісаў. Канешне, сярод іх першае месца займае вайна ва Украіне. Яна ўразіла ўсю Еўропу! Наступны крызіс звязаны з землятрусамі

ў Турэччыне. Але ёсць і іншыя крызісы, што адбываюцца па ўсім свеце і тычацца культурнай спадчыны, а таксама стасункаў грамадства з ёй. Кожны крызіс мае шмат вымярэнняў. Адно з іх – што мы можам зрабіць, каб дапамагчы нашым непасрэдным калегам? Наступнае – што мы можам зрабіць, каб дапамагчы мясцовым супольнасцям? А яшчэ працэс аднаўлення! Гэта складаны працэс, і нельга дапусціць, каб ён набыў прыкметы бізнэса. Хіба, слова «бізнэс» тут не найлепшае, але мне цяжка зараз падабраць іншае. Я маю на ўвазе, што за права аказаць шчырую дапамогу таксама ўжо прыходзіцца змагацца, таму што некаторыя агенты навучыліся на ёй зарабляць. І вось як зрабіць так, каб наша экспертыза ў рознабаковых працэсах захавання культурнай спадчыны заставалася запатрабаванай, каб у працэсе аднаўлення не нарабіць большай шкоды аб'ектам спадчыны?

Рэнамэ ІКАМОСа ў гэтым сэнсе дастаткова добрае, але ж ІКАМОС – гэта даволі абмежаванае кола людзей, і тут шмат залежыць ад агульнага разумення ролі культурнай спадчыны ў захаванні ідэнтычнасці мясцін. Зварот да спадчыны важны не толькі ў кантэксце аднаўлення разбуранага, але і ў працэсе планавання развіцця гарадоў і тэрыторый. Таму, акрамя вышэйназванага, экалагічная ўстойлівасць і забеспячэнне рэалізацыі культурных правоў у глабальным маштабе – таксама на парадку дня.

Нарэшце, пытанне ўключанасці ўніверсітэтаў і наогул сістэмы вышэйшай адукацыі ў пытанні кіравання культурнай спадчынай і выкарыстання яе патэнцыяла. Нам хацелася б стварыць пад эгідай ІКАМОСа міжнародную сетку ўніверсітэтаў, каб быць больш уплывовымі. Мы, універсітэцкая прафесура, можам стымуляваць працэс студэнцкіх і навуковых абменаў, ствараць сумесныя міжнародныя і міждысцыплінарныя праграмы, і праз гэта таксама павышаць ролю экспертаў, і ўрэшце – ролю самога ІКАМОСа. Гэта, дарэчы, можа быць асабліва рэlevantным і для вас у Еўрапейскім Гуманітарным Універсітэце.

А якая, на Ваш погляд, прырода памянёнага вамі крызіса рэнамэ экспертных ведаў, ІКАМОСа, і ў цэлым сферы прафесійнага захавання культурнай спадчыны? Я пытаю пра гэта таму, што напачатку 1990-х гадоў, прынамсі ў нашым рэгіёне Еўропы, лічылася, што вось цяпер ужо, пасля дасягнення незалежнасці былымі савецкімі рэспублікамі, захаванню культурнай спадчыны больш нічога не пагражае, бо гэта будзе адным з прыарытэтаў нацыянальнай палітыкі. І вось цяпер вы акрэсліваеце наяўнасць крызіса...

Менавіта! Я думаю, крызіс наступіў таму, што для нас 1990-я гады былі перыядам змен, часам нацыянальнага адраджэння ва Ўсход-

няй Еўропе. Думаю, яны паўплывалі на ўвесь свет, асабліва на маленькія краіны, на тое, як яны паглядзелі на ўласную ідэнтычнасць. Гэтым краінам сталі аказваць больш падтрымкі ў яе захаванні. Гэта, дарэчы, было падобна да таго, што адбывалася раней, у XIX і на пачатку XX стагоддзя, калі ў 1918 годзе таксама адбылося паўстанне новых нацый. Я кепска ведаю, што адбываецца ў Беларусі, але зараз у Эстоніі я бачу, як пытанне нацыянальнай ідэнтычнасці саступае развіццю бізнэса і дэвелапменту нерухомасці. Захаванне спадчыны – ўжо не першачарговая задача. Тое самае можна назіраць ў шматлікіх іншых краінах, не толькі ва Ўсходняй Еўропе. Я бачу падобныя тэндэнцыі па ўсім свеце.

Дык вось, сёння наша задача, наш гістарычны шанец у тым, каб быць прамоўтэрамі ідэй устойлівага развіцця, таксама і ў святле глабальнага пацяплення. У гэтым сэнсе нам дапамагае Еўрапейская дырэктыва аб энергетычных характарыстыках будынкаў, галоўны сэнс якой у забеспячэнні ўстойлівасці. Там размова вядзецца аб аднаўляльнай энергетыцы, аб будынках з нулявым выкідам вугляроду, і мы мусім пераканаць усіх, што захаванне культурнай спадчыны, архітэктурнай – галоўная перадумова ўстойлівасці, што захаванне старых будынкаў не можа быць адкладзена ўбок, бо як раз захаванне супрацьстаіць дэвелапменту і, адпаведна, разбурэнню старых канструкцый. Так мы знаходзім новую ролю для культурнай спадчыны, вяртаем яе ў парадак дня нацыянальнага развіцця.

Як бы Вы пракаментавалі дыскусію, якая адбываецца ў мяне са шматлікімі беларускімі калегамі, прафесіяналамі ад спадчыны, якія аспрэчваюць увесь сучасны дыскурс гэтай сферы, усе размовы пра ўстойлівасць, пра кліматычныя змены, пра ўцягненне мясцовых супольнасцей у кіраванне помнікамі і мясцінамі, пра культурныя правы? Яны кажуць: не, гэта ўсё балбатня, нам трэба папросту ўзмацніць сістэму аховы помнікаў; мы мусім шукаць сродкі на кансервацыю і аднаўленне – увесь гэты знаёмы нам комплекс ідэй, павязаных з АНД – класічны дыкурс спадчыны XIX стагоддзя. А мы, паводле іх, замест гэтага абмяркоўваем нешта нерэлевантнае. Што б Вы казалі?

Я б сказала, што такім чынам яны займаюць толькі адну частку поля, і ім варта было б быць больш адкрытымі да абмеркавання іншых праблем, бо існуе вельмі шмат аспектаў захавання. Але гэтыя дыскусіі ідуць не толькі ў вашай краіне. Калі ізноў прыгадаць Еўрапейскую дырэктыву аб энергетычных характарыстыках будынкаў, можна заўважыць, што Еўрапейскі парламент, негледзячы на напісаную ім вельмі прыгожую прэамбулу, сутыкаецца з праблемай таго, як усе гэтыя ідэі ўвасобіць на ўзроўні краін-чальцоў, дзе

вельмі часта абмеркаванне культурнай спадчыны абмяжоўваецца толькі захаваннем зарэгістраваных будынкаў. Нашым экспертам кажуць: дбайце пра свае помнікі, якія ў спісах, і не турбуйце наш бізнэс! І атрымліваецца, што калі мы абмяжоўваем абмеркаванне праблематыкі спадчыны кансервацыяй і рэстаўрацыяй асобных помнікаў, мы застаёмся ў сваёй вузкай нішы. Але калі мы кажам, што Дырэктыва мае тычыцца ўсіх будынкаў, якія маюць гістарычны патэнцыял, не мае значэння, ці яны ў спісах, ці не, то мы мусім распрацоўваць новыя складаныя рашэнні, мы не можам не браць пад увагу супольнасці, не можам не казаць пра культурныя правы, мы мусім казаць пра экалогію і гэтак далей. То бок гэта нашмат больш шырокае праблемнае поле! Вы можаце, канешне, сканцэнтравана выключна на ахове, можаце нават уводзіць стандарты захавання аб'ектаў Сусветнай спадчыны, але ці не атрымаецца так, што да ўсяго іншага вам папросту няма справы?... Мы ж, наадварот, прытрымліваемся халістычнага падыхода, тым больш што новыя пакаленні ўжо ствараюць уласную спадчыну, якая яшчэ не ахоўваецца, але мы мусім браць у разлік і гэтыя навейшыя, але ўжо таксама гістарычныя напластаванні.

Адна з найбольш складаных тэм у бягучых дыскусіях аб спадчыне – гэта правы супольнасцей. Парадаксальна, наколькі вялікая колькасць прафесіяналаў са сферы спадчыны, экспертаў, прынамсі ў Беларусі, насамрэч не разумеюць ідэю, якая стаіць за правамі супольнасцяў і партыцыпацыяй. Ва ўсім гэтым яны, наадварот, бачаць пагрозу аб'ектам спадчыны, а таксама пагрозу ўласнай экспертнасці. Маўляў, як можна дапусціць супольнасці да прыняцця рашэнняў? Што б Вы казалі на гэта?

Справа ў тым, што наогул не існуе спадчыны без адпаведных супольнасцяў. Бо калі мы арыентаваныя толькі на кансервацыю і спажыванне гэтых аб'ектаў, напрыклад водзім да іх турыстаў, ператвараем у музеі, у такім выпадку спадчына папросту губляе жыццё. Але калі мы далучаем супольнасць, калі мы працуем з ёй, наогул бярам яе ў разлік як важнейшую частку самога месца, мы атрымліваем жывую спадчыну. І такія мясціны становяцца больш устойлівымі, бо ў вырашэнні важных пытанняў прымае ўдзел мясцовая супольнасць. Ізноў жа, людзі паважаюць тое, што ведаюць, і тое, што лічаць сваім, тое, у чым чытэльны іх уласны ўнёсак.

Уцягванне супольнасцяў – гэта ж яшчэ і адукацыйная дзейнасць, гэта таксама магчымасць разабрацца з каштоўнасцю гэтых аб'ектаў: за што іх цэняць, чым яны адрозніваюцца ад іншых? Можа, такія пытанні папросту не прыходзяць у галаву звычайным людзям? Можа, яны не ведаюць, наколькі цікавае месца, у якім яны

жывуць? А яно можа быць цікавым і ў міжнародным, нават глабальным сэнсе. Так што ўцягванне супольнасцей прадугледжвае іх удзел у прыняцці рашэнняў, але такі ўдзел мусіць пачынацца з усебаковага вывучэння аб'ектаў: чым з'яўляецца спадчына, для каго яна што значыць? А потым – з абмеркавання, з пошуку агульнага і разумення адрознага ва ўспрыняцці аб'ектаў і элементаў спадчыны.

Яшчэ я хачу запытаць аб экалагічным патэнцыяле спадчыны. Наколькі рэлевантная сама гэта тэма зараз, таму што ізноў жа нават некаторым экспертам, спецыялістам часам падаецца, што гэта такая даніна дыскурсіўнай модзе. Маўляў, увесь свет гаворыць пра глабальнае пацяпленне, ну і вось ІКАМОС таксама не хоча саступаць. А вось для нашага рэгіёна, для Беларусі, гэта не так істотна.

Насамрэч гэта вельмі рэлевантна! Таму што змена клімата – гэта пытанне рэсурсаў. Як мы выкарыстоўваем нашы прыродныя рэсурсы, як выдаткоўваем энергію? І любы будынак, якім бы ён ні быў – гэта таксама наяўны рэсурс. Так што, калі мы паўторна яго выкарыстоўваем, рэканструіруем, рэадаптуем для новых функцый, якія могуць, а могуць і не быць павязаныя з культурай і спадчынай, то мы ўжо робім унёсак у дасягненне кліматычнай устойлівасці. У некаторых еўрапейскіх краінах існуюць даволі дзіўныя законы, якія забяспечваюць падтрымку вялікім праектам па ўзвядзенню будынкаў з нулявым выкідам вуглякіслага газу, нават такім, у якіх адначасова прадугледжваецца экстенсіўны знос папярэдніх збудаванняў, што суправаджаецца выкідам аграмаднай колькасці шкодных рэчываў, для чаго патрабуецца вялікая колькасць энергіі, і г. д. Такім чынам яны ствараюць значныя праблемы для экалогіі, хаця нібыта пакліканыя пра экалогію дбаць. Так што паўторнае выкарыстанне – гэта выдатная рэч! І гэта, безумоўна, павязана з культурнай каштоўнасцю старога.

Важная тэма, якая нас цікавіць у кантэксце беларускай будучыні – постсавецкі вопыт Эстоніі ў рэфармаванні сферы культурнай спадчыны. Гэта тэма, дарэчы, была тэмай Вашай доктарскай дысертацыі, ну і да таго ж Вы маеце аграмадны практычны вопыт, які ўключае працу ў адпаведным Міністэрстве, і ў адукацыі, і ў рэалізацыі шматлікіх праектаў. Наколькі сфера захавання культурнай спадчыны ў Эстоніі можа сёння апісвацца ў катэгорыях постсавецкасці? Ці яна ўжо пераадолела хваробы пераходнага перыяду, і цяпер выглядае цалкам еўрапейскай?

Дакладна магу сказаць, што яна ўжо не постсавецкая. Але і з адпаведнай сістэмай скандынаўскіх краін нам яшчэ цяжка канкурыраваць. Розніца палягае ў тым, што ў нас большая частка адказнасці за захаванне аб'ектаў культурнай спадчыны ўсцяж накладаецца на ўладальніка. У скандынаўскіх ці таксама ў шматлікіх іншых заходнееўрапейскіх краінах нашмат лепш развітая сістэма субсідый для ўласнікаў. Мы ж маем мала грошай, і таму гэта справа ўласніка – прыцягнуць інвестыцый, рэстаўрацыя і падтрыманне будынкаў. Так што я б сказала, што ў нас яшчэ класічны капіталізм. Шматлікія савецкія інстытуцыі спынілі існаванне, цяпер у нас толькі невялікі Нацыянальны савет па спадчыне, які мае экспертную функцыю і сочыць за выкананнем ахоўнага заканадаўства. Аднак адказнасць – самая вялікая частка справы – на ўласніку.

У той жа час, сёння большую частку аб'ектаў спадчыны ўжо можна лічыць добра задбанай. Канешне, ёсць шмат праблем, але ў цэлым эстонская спадчына ў больш-менш задавальняючым стане.

А як у Эстоніі справы з укараненнем новых падыходаў, заснаваных на забеспячэнні культурных правоў супольнасцяў?

Калі казаць пра канкрэтныя актыўнасці, то мы праводзім шмат трэнінгаў на гэту тэму. Разам з тым, мы працуем над паляпшэннем нашай бюракратычнай сістэмы. Напрыклад, каб унесці будынак у спіс культурнай спадчыны, нам неабходна ўлічваць меркаванне ўласніка. Мясцовая супольнасць можа ўмяшацца ў працэс (гэта не абавязкова, але яны могуць!), так што гэта дастаткова дэмакратычная працэдура. Эстонцы любяць сачыць, што там адбываецца «за плотам у суседа», так што можна сказаць, што нашы супольнасці даволі актыўныя.

Не тое, каб мы вельмі часта ўзгадвалі Канвенцыю Фаро, аднак яе прынцыпы ў цэлым выконваюцца. Гэты дакумент, які мы ратыфікавалі ў 2021 годзе (то бок, па еўрапейскіх мерках позна), дастаткова лагічны. Нам не спатрэбілася змяняць заканадаўства. Наша сістэма прыняцця рашэнняў і так ёй адпавядае. Галоўная занепакоенасць Эстонскага парламента і Савета міністраў палягала ў тым, што Канвенцыя прывядзе да павышэння бюджэтнага цяжару ў сферы спадчыны, што яна накладе вялікія абавязкі на дзяржаву. Аднак мы ўжо даўно пачалі змяняць заканадаўства ў накірунку прыняцця дэмакратычных прынцыпаў кіравання спадчынай. Так што нават дзіўна, чаму было столькі супраціва з боку чыноўнікаў. Бо мы і так усё гэта выконваем.

Вы з'яўляецеся адной з галоўных прамоўтэрак дакумента пад назвай «Зялёная кніга культурнай спадчыны Еўропы» (European Cultural Heritage Green Paper), прысвечанага ролі культурнай спадчыны ў супрацьстаянні глабальнаму пацяпленню. Ці бачыце вы ўплыў ідэй, змешчаных у гэтым дакуменце, на сістэму кіравання культурнай спадчынай Эстоніі?

Так, я папулярную гэты дакумент, а яго галоўны аўтар – амерыканскі юрыст Эндру Потс, былы выканаўчы дырэктар Нацыянальнага камітэта ІКАМОС у ЗША і каардынатар рабочай групы ІКАМОСа па змене клімату.

Я асабіста (і, наколькі ведаю, некаторыя мае эстонскія калегі таксама) выкарыстоўваю агучаныя там аргументы для таго, каб упэўніць палітыкаў і чыноўнікаў у тым, што ў дыскусіі аб зменах клімата сфера культурнай спадчыны можа адыграць неацэнную ролю. Гэта «Зялёная кніга» змяшчае шмат прыкладаў добрых падыходаў і праектаў, прысвечаных ролі спадчыны ў стварэнні экалагічна-устойлівай гаспадаркі, якія працуюць як аргументы, калі вам трэба пераканаць суразмоўцаў высокага ранга ў сапраўднай важнасці сектара спадчыны. Калі вы праводзіце перамавы з рознымі міністэрствамі, можна карыстацца «Зялёнай кнігай» як своеасаблівым даведнікам. Вось, напрыклад, зараз, калі мы будзем размаўляць з імі пра выкананне Еўрапейскай дырэктывы аб энергетычных характарыстыках будынкаў, я абавязкова ізноў буду прыводзіць тыя ж самыя аргументы з «Зялёнай кнігі».

Вайна ва Украіне – ці ўплывае яна на дыскусіі і працэсы вакол культурнай спадчыны ў Эстоніі? Таму што, напрыклад, у Літве з пачаткам вайны пазіцыя грамадства у адносінах да савецкай спадчыны стала куды больш непрымірымай.

У першую чаргу, мы ізноў убачылі, як агрэсар мэтанакіравана цэліць у аб'екты спадчыны дзеля дэмаралізацыі сваёй ахвяры. Расіяне сапраўды знішчылі шмат гістарычных будынкаў і музеяў. Адначасова паўстае іншая праблема, якая таксама становіцца праблемай ІКАМОСа: ва Украіне дасюль няма поўных спісаў гісторыка-культурных каштоўнасцяў. Гэта таксама падстава нам агледзецца – ці ўсё мы зарэгістравалі тут, у Эстоніі? Ці мы падрыхтаваныя да аналагічнага крызіса, калі, скажам, расійская ракета патрапіць у царкву ці музей? Ці алічбаваныя яго калекцыі? Мы акурат гэтым цяпер займаемся, і ўжо нават можам нечому навучыць іншых.

Канешне, вялікі непакой выклікае працэс аднаўлення. Вось я нядаўна ўдзельнічала ў размове, дзе выказваўся пункт гледжан-

ня, што некаторыя мясціны ва Ўкраіне і так былі непрывабнымі, і цяпер ліквідацыя наступстваў вайны – гэта шанец зрабіць іх прыгожымі ды сучаснымі. Але калі гэта аб'екты культурнай спадчыны, мы мусім быць вельмі асцярожныя! Трэба вучыць людзей, тлумачыць ім.

Разуменне савецкай спадчыны таксама змянілася. Ва Ўкраіне гэты перыяд гісторыі быў даўжэйшы, чым у Эстоніі. Гэта высокаіндустрыялізаваная краіна, у якой ёсць гарады, практычна адзіная спадчына якіх – савецкая. Але нягледзячы на тое, што Расія стала ворагам і пачварна інструменталізуе савецкі перыяд гісторыі дзеля дасягнення сваіх мэтаў, гэта спадчына ўсё адно належыць гэтай зямлі, належыць нам. Тое ж тычыцца і Эстоніі. Напрыклад, горад Сілламяэ, адзін з асноўных прамысловых цэнтраў Эстоніі, амаль цалкам пабудаваны ў часы Эстонскай ССР. З пачаткам вайны наданне яму ахоўнага статуса было адкладзена на невызначаны час. Уся дакументацыя была падрыхтаваная. Гэта, як Вы ведаеце, патрабуе шмат працы. Чакалася, што гораду будзе нададзены статус ахоўнай тэрыторыі. Але пачалася вайна, і цяпер высылкі па захаванні савецкага сталі, так бы мовіць, несвоечасовымі. З іншага боку, гэта таксама гісторыя, якую нельга сцерці.

Яшчэ ў нас шмат дыскусій адбываецца наконт так званых «чырвоных помнікаў», частка якіх была ўжо знесена, іх не так шмат засталася, але цяпер адбылася палярызацыя думак сярод палітыкаў, гісторыкаў і мастацтвазнаўцаў наконт каштоўнасці гэтых аб'ектаў. Дарэчы, было дастаткова дзіўна назіраць, як хутка гэтыя дыскусіі сціхлі пасля выбараў у сакавіку бягучага года. То бок абмеркаванне помнікаў стала часткай гэтага перадвыбарнага працэса. Палітычныя партыі вырашылі, што калі яны здолеюць дамагчыся зноса гэтых помнікаў, то атрымаюць болей галасоў.

Маё апошняе пытанне: якія выклікі сферы культурнай спадчыны могуць быць прадбачаныя ў сярэдне- і доўгатэрміновай перспектыве? Што новага будзе на парадку дня праз 20 ці 30 гадоў?

Ну, у такой доўгай перспектыве даволі цяжка прадказваць. Але можна падумаць пра вялікую хвалю глабальнай міграцыі, якая ўжо адбываецца. Яна, а таксама працяг глабалізацыі прывядуць да ўзмацнення праблемы захавання лакальнай ідэнтычнасці, нават нацыянальнай ідэнтычнасці. Прыдзецца шукаць спосабы культурнага суіснавання з мігрантамі. Што нас чакае, можна прыкладна ўбачыць, калі паглядзець на сённяшнія Нідэрланды,

Францыю ці Вялікабрытанію. Там гэта адбываецца ўжо даўно, а вось для краін Усходняй Еўропы такое суіснаванне можа стаць новым выклікам. І гэта мае непасрэднае дачыненне да захавання культурнай спадчыны.

Таксама ўся праблематыка устойлівага развіцця, энергетычнай эфектыўнасці – яна толькі ўзмацніцца. Мы ўжо пачынаем змяняць нацыянальнае заканадаўства, каб рэагаваць на найноўшыя выклікі. Гэты працэс будзе працягвацца. Мы ўсё больш будзем гаварыць не столькі пра асобныя помнікі, пра асобныя будынкі, колькі пра гістарычнае асяроддзе ў цэлым.

Размову вёў Сцяпан Стурэйка.

Наталья Зданевич

выпускница магистратуры ЕГУ «Развитие культурного наследия». Менеджер в сфере культуры. Работала в Фонде развития Брестской крепости, где занималась проектами по развитию города средствами культуры, работой с местным сообществом, а также фандрайзингом. С 2020 года в партнерстве с Белорусским комитетом ICOMOS участвовала в организации открытых конкурсов и других публичных мероприятий. В июле 2022 года во время летней школы ЕГУ «Культурное наследие и будущее» курировала тему «Наследие и сообщества».

Фото Романа Чмеля

Наследие и сообщества: актуализация социального потенциала культурного наследия в условиях несвободы

Heritage and Communities: Actualizing the Social Potential of Cultural Heritage in Conditions of Non-Freedom

Наталья Зданевич

The implementation of the social potential of heritage and its utilization for addressing social issues is a growing trend in Europe. New states are joining the “Faro Convention” and taking on responsibilities for involving communities in the management of local heritage. The question arises: are we in Belarus prepared to participate in these developments? The participants of the thematic group “Heritage and Communities”, organized within the EHU summer school “Cultural Heritage and the Future”, examined different aspects of new trends in the context of the Belarusian current situation. The following text by EHU MA graduate Natallia Zdanovich is the result of this work.

Этот текст – результат работы тематической группы летней школы «Культурное наследие и будущее» по проблематике социального потенциала наследия, прошедшей в Европейском Гуманитарном Университете в июле 2022 года. В состав рабочей группы вошли Дмитрий Селицкий, Жанна Ногина, Тарас Круцких, Татьяна Борисова, Наталья Хамутовская, Кирилл Твердохлебов, Дарья Латышевич, Анастасия Бекарева, Екатерина Леонова, Ольга Ермолаева, Павел Шнейдер. Целью стала разработка программного видения трансформации сферы культурного наследия в Беларуси, а также составление практических рекомендаций для разных участников этого процесса: исследователей, менеджеров культуры, журналистов, активистов, сотрудников музеев, а также других участников дискуссии вокруг культурного наследия.

Как трансформируется отношение к наследию сегодня и какова его роль в будущем Беларуси? Насколько мы готовы к участию в процессах изменений? Разработку каких инструментов сохранения и предъявления можно начинать уже сейчас? Эти вопросы стали главными в дискуссии о роли сообществ в работе с наследием. С помощью авторитетных экспертов и исследователей мы обсуждали новейшие тренды в сфере культурного наследия и пытались заглянуть в будущее.

Отправная точка и результат каждого дня дискуссий были обращены к человеку и его месту в деле управления наследием. Наследие рассматривалось нами как совместный ресурс, забота о котором является общей ответственностью всех заинтересованных сторон.

Реализация социального потенциала наследия, использование его для решения социальных проблем – это растущий европейский тренд. Все больше стран ЕС присоединяются к «Конвенции Фаро» и принимают на себя обязательства по вовлечению сообществ в управление локальным наследием. До 2020 года такие подходы к новому пониманию наследия также активно обсуждались и в Беларуси в среде независимых профессионалов, связанных с наследием, однако государство оставалось носителем консервативных методов. К 2022 году произошли изменения, которые побуждают нас радикально менять методы работы, искать новые способы сохранения и актуализации наследия. Все это придает динамику этой сфере. Диалог о планировании будущего стимулирует стратегическое мышление, выявляет важные для сообществ вызовы. И сегодня это ответственность сообществ – объединяться, думать, делиться и влиять на изменения.

Вызовы для сообществ

Социальный потенциал – это та сторона наследия, которая определяет его будущее. Мы исходим из того, что наследие не может

больше рассматриваться лишь как свидетельство исторического пути нации. Сегодня оно также становится инструментом устойчивого развития. Мы выделили пять ключевых вызовов ситуации 2022 года, требующих многоуровневого диалога и выработки совместных решений.

1. Разобщенность. С началом пандемии, политической турбулентности, а позже и войны в Украине в мире повысился уровень миграции. Начался отток белорусов из страны. Общество разделено на тех, кто находится внутри страны и тех, кто оказался за ее пределами, но тем не менее ищет возможность оставаться в белорусском культурном поле. Ситуацию обостряют и проявившиеся неравные условия работы в сфере культуры (политически лимитированные возможности, ограничение доступа к ресурсам, географическая стигматизация, правовой, политический, экономический и другие контексты), а также потеря человеческого капитала. Все это повышает социальное напряжение и усложняет сохранение национальной общности.
2. Поиск идентичности. События 2020–2022 годов в Беларуси спровоцировали естественный запрос на поиск культурной идентичности. Уехавшие люди оказываются оторванными от своей культуры, им сложно влиять на ситуацию в своей стране. Происходит соприкосновение с культурами стран пребывания (Литва, Польша, Грузия, Чехия, Германия и др.). Это обусловлено рядом факторов, в том числе отсутствием знаний о своих правах, связанных с культурой и наследием. При этом часто эмигранты ощущают себя чужими и поэтому не чувствуют потребности в заботе о новом месте, не всегда имеют возможность влиться в местную общественную жизнь, оставаясь в результате вне культуры.
3. Влияние новой исторической политики. Объявленный в 2022 году в Беларуси «Год исторической памяти» также стал од-

ним из вызовов для представителей культурной сферы, не согласных с предлагаемыми идеологизированными подходами, сопряженными с переиначиванием исторических фактов и формированием правовых угроз (вступление в силу Закона «О геноциде белорусского народа», уголовная ответственность за его отрицание наряду с отсутствием свободы мнений в Беларуси). По мнению правозащитных организаций [1], новый закон фактически закрепляет монополию авторитарных властей на толкование истории и дает государству дополнительный карательный инструмент в виде уголовного наказания за высказывание мнений, отличных от «единственно верных» прогосударственных трактовок истории. Исследователи памяти определяют эти явления как секьюритизацию и милитаризацию памяти. При этом в разных частях общества продолжается формирование разных взглядов на сферу наследия. По этой причине появляющиеся проекты реализуются и существуют без взаимного партнерства разных акторов и в отрыве от официальной культурной политики.

4. Отсутствие влияния на культурный процесс в Беларуси. Участие в принятии решений в сфере наследия до 2019 года находилось на стадии становления – независимый сектор, сообщества, эксперты и другие акторы только начинали участвовать в процессах, иницируемых республиканской или региональной властью. Эффективность этого участия стоит обсудить отдельно, но главное, что в каком-то формате такой диалог начался. После 2020 года принятие решений относительно наследия вернулось в монопольную область профессионального знания и государственного регулирования, а из процесса принятия решений исключили интересы всех остальных причастных к нему деятелей и пользователей. Распределение влияния отсутствует. Вследствие этого происходит, во-первых, отставание

культурной политики от мировых трендов, а, во-вторых, независимые проекты (в том числе приведенные ниже) реализуются в отрыве от государственной повестки.

5. Страх перед будущим, наличие неразрешимых проблем и трудно прогнозируемых факторов. Прежде всего, это продолжение войны. Европейские футурологи и социологи пишут, что Европа и помимо войны находится в стадии кризиса и больших культурных трансформаций. На фоне этих событий Беларусь имеет свои критические переменные, траектории которых все труднее поддаются предвидению. Мы переживаем один из решающих моментов в истории Беларуси, продуцирующих огромное количество противоречивых версий будущего и их последствий.

Отдельно стоит выделить событийную культуру. Отсутствие интереса локальных сообществ к официальным городским мероприятиям обуславливается пониманием бесперспективности участия в неактуальных повестках, не влияющих напрямую на улучшение качества жизни. Например, отношение большинства людей к массовым парадам: их воспринимают как навязчивое ритуализированное действие, жестко структурированное еще в советский период, существующее сегодня на уровне символического клише. Сегодня, в ситуации, когда мы вынуждены заново консолидироваться и формировать свою культурную идентичность, логичным выглядит необходимость вовлечения местных жителей в работу с наследием: в этом случае их заинтересованность подкрепляется повышением качества жизни.

При этом появление новых форматов предъявления наследия – это следствие нашего травматичного исторического пути. В странах с благоприятными условиями для работы с наследием новое произрастает в процессе эволюционного развития, как очередной шаг в будущее. Для нас – людей, которые так до конца и не научились работать с историей в традиционных форматах, это новое может

стать попыткой осмысления и проработки травматического опыта. Участники летней школы сформулировали это так: «Мы хотим нового, потому что нам больно от старого».

Общество не может долго жить в стрессе, оно нуждается в поиске новых смыслов и консолидации. Рост активности сообществ означает структурный сдвиг: подавляющая часть белорусов не готова жить как прежде; принципиальное переосмысление приоритетов и ценностей – наиболее важный шаг к увеличению влияния гражданского общества. Это наиболее важная тенденция, являющаяся и причиной, и следствием всех остальных крупных процессов, включая использование новых технологий в низовых проектах. В течение последующих 5–10 лет мы предвидим аккумуляцию большого ресурса личной инициативы как ключа к решению растущих глобальных проблем.

Таким образом, проявляющиеся вызовы создают новую повестку для сообществ: выбор безопасной культурной политики, вовлечение разных общественных групп, прогнозирование рисков, ограниченность ресурсов и др. А также поднимают вопрос – какой международный опыт пригодится сфере наследия завтра?

Международные и национальные проекты, иллюстрирующие изменения в отношении сообществ к наследию

В европейской риторике используется понятие со-управления или управления на принципах горизонтального участия. Идеи сетевой организации проникают во многие сферы общества: экономику, политику, культуру. На этом фоне деятельность в сфере наследия тоже обращается в сторону человека, а не больших национальных конструкторов, как было ранее.

Подтверждением этих изменений стало появление принципиально новых подходов в предъявлении нематериального наследия через современное искусство и актуализацию его образов в экспериментальных форматах, увеличение числа межсекторальных и партисипативных проектов. Все это способствует рождению новых смыслов и укреплению интенсивности коммуникации внутри сообществ.

В качестве успешного примера учета запросов «снизу» можно привести сайт Голландского центра нематериального наследия [2]. Сайт представляет собой банк идей, активностей и элементов наследия, которые сами люди выделяют в своем регионе. Каждый зарегистрированный пользователь может выбрать опцию «добавить нематериальное наследие», а также узнать о том, что общество определяет как ценность в данный момент, как меняются его запросы, отследить охватываемую географию и другое. Сайт использует формулировку «сообщество наследия», подчеркивает важность социального взаимодействия и призывает жителей принять участие в развитии своей культурной среды.

Проследить позитивные изменения в отношении сообществ к наследию можно на примере фестиваля «Том Соьер Фест» [3] – российской инициативы по восстановлению исторической среды силами волонтеров и спонсоров. Проект объединяет городских активистов в деятельное сообщество. Большинство объектов фестиваля – здания, не имеющие охранного статуса. В 2016 году, спустя год после старта, фестиваль был упомянут в докладе ЮНЕСКО на конференции ООН Хабитат III, посвященной жилищному строительству и устойчивому развитию городов, как пример эффективного «мягкого обновления».

Голландский проект «Корона в городе» [4] (Corona in the City) – это живая, меняющаяся выставка, а также аудиоплатформа. Во время пандемии городской музей Амстердама пред-

ложил жителям включиться в создание цифровой выставки, отражающей влияние вируса на городскую жизнь через фото, видео и рассказы горожан о жизни в карантине. В результате архив становится отдельной частью истории города. Это коллективная память, которую музей собирает вместе с жителями и сохраняет для будущего.

Приведенные примеры показывают, что именно жители сегодня становятся проводниками местной истории. То же самое наблюдается (или, скорее, наблюдалось до 2020 года) и в Беларуси. Отношение к локальному наследию отражает внутренний климат сообществ, которые стали самостоятельной, ответственной и солидарной. Именно сообщества становятся агентами развития и изменения ситуации в регионах.

В последние годы развивались новые исследования, посвященные коллективной травматичной памяти репрессий и Холокоста.

Появляются онлайн-карты, цифровые архивы, лонгриды и даже комиксы (например, «Stalag352» [5] о заключенном Семочкине в концентрационном лагере Масюковщина; образовательный проект по истории концлагеря в Малом Тростенце [6]; сайт «История Минского гетто» [7]; серия исследовательских и издательских проектов от «Veha.by» и другие). Большой список партисипативных проектов, использующих цифровые медиа, размещен на платформе «Digital History Network» [8].

В 2022 году в Беларуси развиваются проекты, работающие с различными форматами сотрудничества единомышленников. Именно таким образом происходит восстановление дворца Радзивиллов в Полонечке. Большой отклик общественности в октябре 2021 года вызвала акция #меняюкофенадворец – для оплаты проектных и обмерно-исследовательских работ в рамках восстановления дворца были необходимы средства. За трое суток ак-

тивисты собрали 17 004 белорусских рублей. Акцию поддержали 1509 человек.

Проект «The Rural School of Economics» [9], занимаясь вопросами сохранения традиций и поддержания локальной идентичности деревни Збураж Брестской области, является примером актуализации вопроса устойчивого развития сельских территорий. Проект направлен на развитие солидарной, социальной и зеленой экономики. Школа – это площадка для объединения через обучение, а локальная экономика рассматривается сквозь призму повседневной деятельности, которой занимается каждый из жителей: сельское хозяйство, сбор ягод и грибов и др.

Приведенные примеры не исчерпывают всего многообразия новых форм работы с наследием, однако иллюстрируют основные разворачивающиеся тенденции и показывают, что запрос белорусского общества и активистов вполне соответствует международной повестке в этой области.

Фестиваль истории и культуры Бреста «Ultus», 2019 г. Фото Натальи Зданевич

Как действовать сегодня?

Если отслеживать сегодняшние изменения в подходах к наследию, можно прогнозировать появление новых профессиональных специализаций: эксперт по управлению исторической памятью, эксперт по виртуальным музеям, эксперт по наследию диаспор или беженцев. Также существует необходимость в улучшении качества управления процессами в сфере наследия. Многие участники школы говорили о дефиците специалистов в своем профессиональном поле. При этом квалификация акторов формируется по мере того, как нарабатываются опыт и практика совместных действий. Получается, что этот опыт и практику необходимо нарабатывать уже сейчас.

Сегодня стать активистом можно стихийно, поэтому возникают вопросы, как не растерять этот интерес в новых обстоятельствах, как узнать о своих правах и как действовать эффективно? Деятельность со-

обществ наследия можно усилить путем создания разнообразных школ лидерства, других программ неформального образования, службы менторинга в системе управления наследием, создания и поддержки платформ для обмена опытом и мотивирования.

При этом в планировании деятельности и поиске новых эффективных решений принципиально важно учитывать возрастные параметры и потребности разной аудитории. Так, участники летней школы были представлены в основном в двух поколениях: Y (1981–1995) и X (1965–1979). Вместе с тем, мы уже наблюдаем приход поколения Z – его называют поколением глобализации, онлайн и цифровых технологий. В будущем именно они будут занимать руководящие посты и формировать новую культурную политику.

Сегодня важно продолжать деятельность в рамках стратегии малых дел: формулировать индивидуальные смыслы работы с наследием, развивать культуру диалога внутри сообществ, создавать продукты в цифровой среде (в частности, архивы и музеи), расширять представления о наследии, выстраивать форматы его общественного мониторинга, запускать кампании по адвокации, новые исследования, вовлекать в работу с наследием представителей разных отраслей и т. п. В конце концов, даже если сегодня нельзя решить множество проблем сферы наследия, о них необходимо продолжать говорить.

Помимо этого, участники летней школы акцентировали необходимость создания механизмов и платформ, где белорусы в эмиграции могли бы иметь максимально широкий удаленный доступ к культурной жизни Беларуси, и наоборот – оставшиеся на территории страны могли бы приобщаться к культурному опыту диаспор, чтобы минимизировать разобщенность. Цифровые технологии уже сегодня могут помочь поиску и сохранению идентичности.

Использованная литература

- [1] «О геноциде белорусского народа» – правовой обзор нового закона // <https://humanconstant.org/o-genocide-belorusskogo-naroda-pravovoj-obzor-novogo-zakona/> (08.06.2022).
- [2] The Dutch Centre for Intangible Cultural Heritage // <https://www.immaterieelerfgoed.nl> (24.05.2023).
- [3] Том Сойер фест // <http://tsfest.ru> (24.05.2023).
- [4] Corona in the City // <https://www.coronaindestad.nl/en/> (24.05.2023).
- [5] Лагерь для военнопленных Stalag 352 // <https://stalag352story.by> (24.05.2023).
- [6] Транснациональное историческое образование на примере Малого Тростенца // <http://malyjtrostenez.tilda.ws> (24.05.2023).
- [7] История Минского гетто // <http://minskoje-ghetto.tilda.ws> (24.05.2023).
- [8] Digital History Network // <https://about-history.info/projects/> (24.05.2023).
- [9] The Rural School of Economics // <https://www.ruralschoolofeconomics.info/p/what> (24.05.2023).

Полина Лябихова

выпускница магістратуры ЕГУ «Развитие культурного наследия». Работала в экологической НГО «Центр экологических решений», теперь – ивент-менеджерка в культурном пространстве CreateCulture Space (Вильнюс), а также в литовском IT-акселераторе. Организует мероприятия, конференции и хакатоны для стартапов. Ведет свой проект про беларускую деревню Šukannie.

Фото Натальи Зданевич

Экологический потенциал культурного наследия: на пути к осознанию

Ecological Potential of Cultural Heritage: on the Path to Understanding

Полина Лябихова

Environmental potential of heritage was discussed during the “Cultural Heritage and the Future” summer school, held at EHU in July, 2022. Despite the increasing number of publications on this subject today, the whole topic remains not only new but even exotic in Belarusian discussions on climate and culture. To address this gap, participants of the thematic group “Heritage and Ecology” attempted to analyze the provisions of the new program document, “European Cultural Heritage Green Paper”, prepared by Europa Nostra and ICOMOS in 2021. This text, prepared by EHU MA graduate Palina Lyabiahava, serves as a digest, summarizing the key ideas and proposals for changing the situation presented in the aforementioned document.

Одной из важных тем летней школы «Культурное наследие и будущее» стало рассмотрение экологического потенциала наследия, особенно в контексте происходящего сейчас глобального потепления. Несмотря на то, что число публикаций на эту тему сегодня растет, экологический контекст работы с наследием все еще является не просто новой, но даже экзотической темой в белорусских дискуссиях о климате и культуре. Для заполнения пробела участники тематической группы «Наследие и экология» в ходе летней школы попытались проработать положения нового программного документа «Зеленая книга культурного наследия Европы» [1], подготовленного флагманскими организациями Европы по культурному наследию «Европа Ностра» и ИКОМОС в 2021 году. Настоящий текст является своеобразным дайджестом, выжимкой ключевых идей и предложений по изменению ситуации, содержащихся в данном достаточно объемном документе.

Обложка официальной публикации «Зеленой книги культурного наследия Европы». Фото openarchive.icomos.org

Согласно докладу ООН за 2020 год (UN Emissions Gap Report), антропогенные выбросы парниковых газов в этом столетии приведут к повышению температуры более чем на 3°C. Это может иметь катастрофические последствия как для людей, так и для культурного наследия. В декабре 2020 года Генеральная ассамблея ИКОМОС объявила чрезвычайную климатическую и экологическую ситуацию и призвала к срочным коллективным действиям для сохранения культурного и природного наследия от последствий изменения климата.

Европейский зеленый курс (European Green Deal) – это инициатива Европейского союза, направленная на борьбу с изменением климата и бережное отношение к ресурсам Земли. В связи с этим «Европа Ностра» в сотрудничестве с Международным советом по охране памятников и достопримечательных мест (ИКОМОС) – две наиболее влиятельные транснациональные организации по сохранению наследия – объединили усилия для разработки «Зеленой книги культурного наследия Европы» (European Heritage Green Paper). Цель этой публикации – представление идей в отношении культурного наследия как важного компонента в процессе перехода к климатически устойчивой Европе. По мнению его авторов, именно основанные на культуре стратегии способствуют повышению готовности сообществ к активным действиям, поддерживают адаптацию к последствиям климатических изменений и таким образом вносят вклад в снижение выбросов парниковых газов.

Подготовка данного документа стала возможной благодаря финансовой поддержке Института Европейского инвестиционного банка. Основой для документа послужил доклад ИКОМОСа 2019 года «Будущее нашего прошлого: вовлечение культурного наследия в климатические действия» [2], в котором описывается необходимость позитивного взгляда на роль культурного наследия в

противодействию изменениям климата и достижению целей Парижского соглашения по климату 2015 года, а также предлагается рассматривать потенциал наследия, используя терминологию и концепции из области климатологии.

«Зеленая книга» фокусируется на двух целевых аудиториях:

1. Менеджеры наследия, включая городских, региональных и национальных руководителей, культурные организации и объединения, а также представителей профессиональных и академических кругов.
2. Климатологи, политики и эксперты в области изменения климата и охраны окружающей среды, общественные (эко-)активисты, а также государственные чиновники, включая чиновников по энергетике, устойчивости и изменению климата.

Авторы документа надеются, что он станет стимулом для дальнейших исследований и действий, связанных с актуализацией культурного наследия в рамках Зеленого курса.

При этом особое внимание должно быть уделено устранению противоречий между целями Европейского зеленого курса и целями ЕС по сохранению наследия, описанными в статье 3.3 Лиссабонского договора. В качестве примеров таких противоречий можно назвать встраивание инфраструктуры возобновляемых источников энергии в культурные и природные ландшафты, а также застройку исторических районов. Вызвать конфликты может также размещение солнечных батарей на исторических зданиях или реконструкция исторических зданий для повышения энергоэффективности.

Пожар, произошедший 15 апреля 2019 года в соборе Нотр-Дам в Париже, подтвердил уязвимость даже самых известных и хорошо охраняемых объектов. Международное сообщество продемонстрировало огромную поддержку и солидарность в его восстановлении. Однако в настоящее время из-за глобального потепления горит буквально весь наш мир!

Пришло время использовать уникальную объединяющую силу культурного наследия для привлечения наибольшего числа людей к разработке и принятию преобразовательных мер по сдерживанию климатических изменений.

Воздействие на поведение людей, особенно в контексте этих преобразований, требует обращения к устоявшимся культурным и социальным нормам. Разработка стратегий устойчивого развития в контексте культурного многообразия, инклюзии и справедливости, а также укоренение этих стратегий в ценностях и образе жизни местных сообществ, пострадавших от изменений климата, обеспечивает долгосрочные природоохранные эффекты и устойчивые результаты.

Мобилизация министерств культуры, органов управления и специалистов по защите наследия может поддерживать и стимулировать необходимые культурные сдвиги. Они достигаются различными путями:

1. Долгосрочные временные рамки, заложенные в подходах к управлению наследием, делают его уникальным инструментом для привлечения общественного внимания к средне- и долгосрочным последствиям изменения климата. Например, Парижское соглашение нацелено на достижение углеродной нейтральности к 2050 году, а специалисты по наследию стремятся обеспечить сохранность объектов наследия для нескольких следующих поколений.
2. Сохранение наследия противопоставляется принципам потребительского общества, склонного к одноразовому использованию предметов. Наследие стремится к восстановлению, повторному использованию и оживлению существующих зданий, ландшафтов, практик и ресурсов. Такая этика управления может служить образцом и ориентиром для интеграции инновационных моделей циркулярной экономики.
3. Европейский зеленый курс подчеркивает важность поиска компромиссов между экономическими, экологическими и соци-

альными интересами общества. Деятельность, нарушающая культурные права человека, причиняет ущерб природным ресурсам и может в конечном итоге подорвать цели зеленой повестки. Участники всех этих сфер призывают к сглаживанию конфликтов между различными целями, достижение которых непосредственно влияет на гармоничное сосуществование людей и планеты.

Архитектурное наследие, энергосбережение и производство зеленой электроэнергии

Культурное наследие может играть важную роль в разработке энергетических стратегий. Один из подходов к формированию циркулярных энергетических систем заключается в стимулировании повторного использования выработанной энергии в исторических районах через горизонтальные обмены, например, с использованием сети централизованного теплоснабжения. Многие ремесленные предприятия уже генерируют энергию из возобновляемых источников.

При обсуждении энергоэффективности необходимо учитывать риск энергетической бедности владельцев домохозяйств, которые не могут позволить себе базовые энергетические услуги для обеспечения минимального уровня жизни. Разрабатываемые Европейской комиссией руководством по борьбе с энергетической бедностью должны учитывать особые потребности жителей старых и исторически ценных зданий. Применение эффективных финансовых и налоговых схем, таких как итальянская схема «Экобонус 110%», адаптированных к специфическим требованиям, может помочь владельцам таких домов осуществить капитальный ремонт, снизить расходы на электроэнергию и обеспечить доступную энергию, сохраняя историческое наследие.

Для того, чтобы включить потенциал культурного наследия в распространение энергоэффективных технологий национальным и локальным полисимейкерам, а также операторам культурного наследия предстоит:

- поддерживать культурные проекты, способствующие декарбонизации систем отопления в исторических зданиях посредством разработки программ обучения, адаптированных к традиционным методам строительства в рамках European Skills Agenda;
- работать над улучшением понимания культурных аспектов энергоэффективности и поддерживать введение в действие принципа ЕС «энергоэффективность прежде всего»;
- поддерживать традиционные общественные источники возобновляемой энергии (например, геотермальную и гидроэлектростанции), уделяя приоритетное внимание выявлению, документированию, сохранению и распространению традиционных местных знаний и ноу-хау в области производства энергии.

Также заинтересованным сторонам предстоит создать платформу на уровне ЕС для стимулирования конструктивного диалога между представителями сектора культурного наследия и возобновляемой энергетики с целью реализации исследований по прогнозированию и смягчению воздействия инфраструктуры возобновляемой энергетики на качество жизни локальных сообществ и сохранение культурных ландшафтов.

При этом цель производства возобновляемой энергии не должна конфликтовать с сохранением культурных ландшафтов. Примером является городок Йелл на Шетландских островах, где планировалось строительство ветряной электростанции Energy Isles с высотой турбин до 200 метров. При этом важно было учесть потенциальное воздействие возводимых объектов на Барги Геос – исторический форт, расположенный на побережье

Йелла в удивительном месте между отвесными скалами высотой 60 метров. Исходя из замечаний от Шотландской организации по наследию (НЕС), был разработан план смягчения воздействия строительства на окружающую среду. После обсуждений с НЕС и другими заинтересованными сторонами, включая Scottish Natural Heritage, заявитель внес улучшения в проект, уменьшив количество запланированных турбин, что привело к снятию возражений. Таким образом, сотрудничество с застройщиками является ключевым для сохранения природного и культурного наследия и перехода к экологически чистым энергетическим решениям.

Культурное наследие и развитие циркулярной экономики

Культура формирует представления о благополучии, включая эмоциональные, социальные, культурные, духовные и экономические потребности современного человека. Культурные представления формируют модели поведения, которые общество использует для удовлетворения своих потребностей. Сегодня традиционный образ жизни конкурирует с безответственной потребительской культурой. Между тем, культурное наследие Европы способствует сохранению ценностей и практик, уходящих корнями в доиндустриальную эпоху и направленных на удовлетворение потребностей, не связанных с интенсивным потреблением и выработкой CO₂.

Сфера культурного наследия может стать движущей силой в восстановлении окружающей среды, способствуя энергоэффективности, использованию возобновляемых источников энергии и эко-дизайна. Оно также создает рабочие места и повышает привлекательность мест для туристов. Культурное наследие служит связующей инфраструктурой, способствующей взаимодействию и сотрудничеству, а его активное использование в

циркулярной экономике может принести значительные преимущества в плане сохранения ресурсов, улучшения окружающей среды и укрепления сообществ.

Инициативы по развитию такого многостороннего подхода включают в себя привлечение творческих деятелей и ремесленников к локализации процессов производства и потребления, а также распространение маркировки экологичной локальной ремесленной продукции. Ремесленные ассоциации и учреждения наследия (музеи, библиотеки, архивы и т. п.) должны содействовать популяризации такой продукции.

Не менее важно способствовать повторному использованию уже существующих инфраструктурных объектов и зданий. Регулярное техническое обслуживание и ремонт помогают обеспечить долговечность и являются оптимальным путем к повышению эффективности использования ресурсов. Повторное использование и восстановление также поддерживают традиционные строительные ремесленные традиции. Все это позволяет минимизировать выбросы CO₂, связанные со строительством новых сооружений, и способствуют построению циркулярной экономики.

Европа обладает большим опытом повторного использования зданий, являющихся объектами культурного наследия. Продвижение повторного использования в масштабах, необходимых для улучшения климатической ситуации, требует скоординированных усилий между секторами климатологии, наследия, энергетики, экономики и финансов.

Для того, чтобы включить потенциал культурного наследия в дело развития циркулярной экономики национальным и локальным полисимейкерам, а также операторам культурного наследия предстоит:

- продвигать этику управления и повторного использования как важного элемента зеленого перехода, выделяя традиции, направленные на удовлетворение человеческих потребностей способами, не

- связанными с интенсивной выработкой парниковых газов;
- стимулировать использование традиционных местных материалов в строительном секторе и распространять знания о традиционных методах строительства;
- научиться оценивать выбросы парниковых газов, которых удастся избежать благодаря повторному использованию существующих зданий, признавая сопутствующие выгоды, связанные с сохранением архитектурного наследия, а также уделять внимание многоаспектным моделям оценки жизненного цикла зданий, которые учитывают как экологическую, так и социальную устойчивость;
- включить производителей ремесленных изделий в число передовых субъектов в области сохранения климата и ресурсов, предоставив им дополнительную финансовую поддержку при выходе на рынок;
- содействовать разработке новой экомаркировки для сектора культуры и наследия, привлекая к этому сотрудников учреждений культуры, туристических фирм и компаний, а также организаторов фестивалей, ярмарок и других культурных мероприятий.

Данные меры помогут активизировать использование культурного наследия в циркулярной экономике, укрепить ремесленные традиции, снизить выбросы парниковых газов и привлечь внимание к сохранению культурных ценностей.

Культурное наследие и переход к умной мобильности

Европейский зеленый курс также сосредоточен на повышении эффективности транспортных систем. Одним из главных аспектов стратегии является стимулирование путешественников к выбору экологически чистых способов передвижения. Зеленый курс пред-

усматривает использование экономических поощрений, а также предоставление соответствующей актуальной информации для путешественников. Для достижения этой цели также предусмотрено включение культурного измерения в процесс создания транспортной инфраструктуры, что оказывает влияние на образ жизни людей и формирует ценности и привычки местной культуры мобильности.

Еще до начала пандемии COVID-19 массовый туризм стал серьезной угрозой для ряда исторических городов и объектов культурного и природного наследия. Ярким негативным примером является Венеция, иллюстрирующая все основные риски несбалансированного развития массового туризма. Сохранение Венеции вполне может стать одной из целей и одновременно символом Европейского зеленого курса.

Напротив, позитивным примером служит проект 2014 года, в рамках которого художник Даан Роозегард совместно с муниципалитетом Эйнховена создал уникальную светящуюся велосипедную дорожку, известную как «Велосипедная дорожка Винсента Ван Гога». Эта дорожка вдохновлена знаменитой картиной Звездная ночь Ван Гога, проведенного часть жизни в Эйнховене, и использует светодиодные фонари, питаемые солнечными батареями. Также специальное покрытие камней поглощает солнечные лучи и светится ночью, создавая впечатление звездного неба. Проект объединяет современные технологии и культурное наследие, создавая как энергетически нейтральную среду, так и уникальный опыт передвижения. Инициатива была запущена к 125-летию смерти Ван Гога при поддержке провинции Брабант, города Эйнховен, Фонда наследия Ван Гога и города Нюэнен. Дорожка является частью проекта «Smart Highway» – инициативы интерактивных и устойчивых дорог будущего, разработанной Дааном Роозегардом и компанией Heijmans Infrastructure. Цель проекта заключается в создании умных дорог, использую-

Скульптура Лоренцо Куинна «Поддержка», посвященная угрозе всемирному культурному наследию из-за повышения уровня моря (Венеция, 2017). Фото Вячеслава Лопатина

щих свет, энергию и информацию для улучшения дорожной обстановки.

Цифровизация культурного наследия также может сыграть важную роль в сокращении мобильности и, соответственно, выбросов CO₂. Люди могут получить доступ к объектам наследия в удобное для них время без необходимости путешествовать. Предоставление контента с открытыми лицензиями позволяет организациям сделать произведения искусства и продукты наследия доступными для образовательных целей и позволяет использовать их для создания новых произведений.

Для того, чтобы включить потенциал культурного наследия в дело развития умной мобильности национальным и локальным полисемейкерам, а также операторам культурного наследия предстоит:

- Сокращать выбросы парниковых газов от транспортных средств, используемых в культурном туризме и связанных с ним услугах, путем продвижения новых туристических маршрутов с низким уровнем выбросов углерода; предложения «медленных» путешествий, не предполагающих большой степени мобильности; развития туристических кластеров и других стратегий;
- Наладить сотрудничество с проектировщиками транспортных систем, чтобы разработать решения по обеспечению равного доступа жителей к разнообразным культурным мероприятиям, в частности к фестивалям и ярмаркам, объектам природного и культурного наследия;

- Инвестировать в цифровые услуги и инфраструктуру, а также в обучение и наращивание потенциала цифровых навыков в секторе культурного наследия, чтобы продвигать цифровизацию искусства и наследия ради сокращения необходимости в путешествиях.

Помимо перечисленного, некоторые знаменитые места культурного наследия при должной интерпретации могут служить наглядной иллюстрацией эффектов глобального потепления и примером проактивной деятельности в противостоянии этому, тем самым популяризируя изменение поведения в сторону более экологичных решений для путешествий и знакомства с наследием.

Культурное наследие и экологически чистая продовольственная система

Для достижения устойчивости современных продовольственных систем необходимо уделять первоочередное внимание выявлению, документированию и сохранению знаний о традиционных сельскохозяйственных технологиях и методах. Это поможет поддерживать устойчивость и эффективность процессов в сельском хозяйстве.

Одним из способов совершенствования стратегий сохранения и восстановления сельских территорий является объединение моделей экономики замкнутого цикла с сохранением наследия и устойчивым использованием традиционных систем управления земельными, водными, сельскохозяйственными и лесными ресурсами. Такой подход содействует устойчивому развитию сельских общин.

Так, сообщество рыбаков Prud'homie на средиземноморском побережье Франции является великолепным примером реализации принципов «Слоу Фуд». Оно действует с целью предотвращения исчезновения местной гастрономической культуры и связанных с ней традиций. Prud'homie состоит из группы ры-

баков, объединившихся для такого управления морскими ресурсами, которое позволяет сохранять их устойчивость. Их модель основана на традициях средневековых торговых гильдий, которые уже более тысячи лет управляют французскими морскими ресурсами.

Prud'homies играют важную роль в сохранении исторической культурной модели повседневной жизни портовых городов. Они стремятся регулировать рыболовное снаряжение, ограничивать общий улов, регулировать специализацию и интенсивность рыболовства, поощрять гибкость рыбаков в использовании низкоинтенсивных методов лова. Они также несут ответственность за разрешение конфликтов между рыбаками и обеспечение сохранности морских районов, в которых они действуют. Все – во имя сохранения рыбных популяций.

На сегодняшний день на средиземноморском побережье существует 33 ресторана Prud'homies. Сообщество рыбаков работает над поддержанием жизнеспособности этой рыболовецкой модели и стремится к тому, чтобы привлечь к проекту больше рыбаков.

Эта глубоко укоренившаяся в культуре система местного управления является примером того, как местные сообщества могут справиться с вызовами изменения климата и кризисом биоразнообразия. Она способствует достижению нескольких целей европейской программы «От фермы до вилки» (From Farm to Fork), включая защиту побережья путем предоставления местным жителям здоровой и устойчиво выращенной рыбы, сохранение местного биоразнообразия и гармоничное управление рыболовством на данном участке Средиземного моря.

Кроме того, важно учитывать культурные традиции и предпочтения различных регионов Европы, а также пользу для здоровья, которую приносят традиционные диеты. Это включает продвижение здорового питания и учет его в аспектах общественного здравоохранения.

Для реализации данных мер довольно успешной представляется распространенная в Евросоюзе практика маркирования традиционных локальных продуктов специальным знаком, предполагающим соответствующую законодательную защиту и поддержку производителей такой продукции.

Развитие исследований и образования для обеспечения понимания экологического потенциала наследия

Экологический потенциал культурного наследия долгое время игнорировался международным сообществом при создании стратегий устойчивого развития. Взаимное осознание сферой наследия и сферой экологии друг друга в качестве партнеров и на сегодняшний момент представляется недостаточным. Все это диктует необходимость запуска соответствующих исследований и образовательных программ, направленных на преодоление отчужденности между этими дисциплинами.

Во-первых, необходимо расширять обучение по культурным аспектам изменения климата для специалистов в области окружающей среды и климата, а также для менеджеров культуры. Это поможет повысить осведомленность об эффективности совместных действий в этой сфере.

Во-вторых, следует использовать культурные учреждения, а также уже существующие европейские программы в области наследия (Всемирное наследие, Знак Европейского наследия, Дни Европейского наследия и т. п.) в качестве площадок и инструментов для популяризации экологической тематики среди местных сообществ.

Третьим шагом должна стать интенсификация документирования наследия, включая его оцифровку, а также стимулирование использования библиотек и архивов в качестве источников знаний и площадок для образования по вопросам климата и экологии.

Наконец, важно создать банк знаний с актуальными лучшими практиками для их дальнейшего внедрения операторами наследия с учетом адаптации под локальный контекст. Исследование этих практик позволит дополнить существующие подходы и инструменты сохранения культурного наследия новыми индикаторами и методологиями, имеющими отношение к противостоянию глобальному изменению климата.

Изучая взаимосвязь наследия и экологии, нельзя игнорировать работу с сообществами, цифровизацию, а также появление новых дизайнских решений. Комплексное изучение и осознание глубинных связей позволяют обнаружить временами скрытый потенциал наследия. На этой почве могут возникнуть новые проекты, подходы и исследования.

Использованная литература

- [1] European Cultural Heritage Green Paper. Putting Europe's shared heritage at the heart of the European Green Deal. Europa Nostra in partnership with ICOMOS, March 2021. 107 p. // <https://www.europanostra.org/our-work/policy/european-cultural-heritage-green-paper/> (23.05.2023).
- [2] ICOMOS Climate Change and Cultural Heritage Working Group. The Future of Our Pasts: Engaging Cultural Heritage in Climate Action (ICOMOS, Paris, 2019).

Алина Калачёва

студентка бакалаврской программы ЕГУ «Европейское наследие», кураторка образовательной программы «Место наследия в интердисциплинарности», осуществляемой в рамках Летнего университета Северных стран (Nordic Summer University), целью которой является разработка и интерпретация наследия как сферы инклюзии и активного участия. В июле 2022 года во время летней школы ЕГУ «Культурное наследие и будущее» курировала тему «Наследие и новый дизайн».

Фото Gustas Rupšys

Наследие и новый дизайн: контекст Беларуси 2022 года

Heritage and New Design: the Context of Belarus in 2022

Алина Калачёва

The concepts of architecture, aesthetics, and quality of life are constantly evolving. The year 2021 marked the launch of the new European initiative called the “New European Bauhaus”, while ICOMOS prepared new principles for working with architectural heritage in Europe. What does this mean for our heritage? What new solutions can we expect? The participants of the thematic group “Heritage and New Design”, organized within the ENU summer school “Cultural Heritage and the Future”, examined different aspects of new trends in the context of the current situation in Belarus. The following text by ENU bachelor student Alina Kalacheva is the result of their work.

Данный текст является результатом дискуссий в тематической группе «Наследие и новый дизайн», организованной в рамках летней школы ЕГУ «Культурное наследие и будущее» (июль 2022 года). Участниками рабочей группы были Ника Тарасевич, Катерина Мять, Даниил Люкевич, Лилия Гайдаржи, Юлия Дранец, Мария Петрович, Анна Титова-Тубаш. В тексте анализируются современные обстоятельства существования наследия в Беларуси с целью сформулировать рекомендации по его сохранению с учётом этих обстоятельств. Работа группы строилась на обсуждении темы совместно с экспертами и экспертками летней школы, а также на рассмотрении тематических публикаций, включая книги Кейтлин ДеСильви Курируемый распад. Наследие, которое невозможно спасти [1], Лораджейн Смит Использование наследия [2], а также статью Кристофера Козела Идеология охраны памятников истории: критический анализ структуры дискурса современной политики исторического наследия [3].

Под дизайном в данном тексте подразумевается такая деятельность по проектированию эстетических свойств, которая предполагает использование различных инструментов для коммуникации между заинтересованными сторонами, реинтерпретацию старых смыслов и поиск ответов на современные запросы общества.

Нашей целью было обозначение понятия «новый дизайн» в контексте сохранения, восстановления и реинтерпретации архитектурного наследия, а также составление практических рекомендаций по актуализации наследия для разных участников этого процесса.

Новый дизайн – не приоритетная и даже не одна из актуальных тем для Беларуси 2022 года. Если разложить потребности общества по своеобразной «пирамиде Маслоу», дизайн будет находиться на её верхних ступенях, следуя за обеспечением экономической, политической, культурной потребностей, а также потребности в элементарной безопасности. Однако это не значит, что дизайн как часть наследия не интересен, тем более что на работу с ним тратятся как человеческие, так и материальные ресурсы.

Что такое «новый дизайн» и чем он отличается от старого?

«Старый дизайн» – это условное понятие, которым рабочая группа оперировала во время обсуждения темы. Под словосочетанием «старый дизайн» понимаются подходы, которые были введены уже давно и на которых основывается внушительное количество работы с наследием по всему миру. Важно упомянуть, что под старыми подходами не имелись в виду недостойные внимания или устаревшие методы. Примером документа, использующего подходы старого дизайна, может быть Нарский документ о подлинности (ИКОМОС, 1994). Вводя в оборот понятие «новый дизайн», мы стремимся размышлять о том,

что существуют такие подходы к работе с дизайном, которые не вписываются в рамки уже существующих документов.

Например, храм XVI века, исходя из Нарского документа, следует рассматривать через призму восстановления его подлинности – замысла, материалов и художественной выразительности. Вместе с тем, фестиваль SPRAVA в деревне Белая Церковь Чашникского района, который с 2018 года проходит как раз вокруг руин Троицкого храма XVI века, в первую очередь работает на создание сообщества этого места, его актуализацию через введение новых функций, не отменяющих при этом старых. В самом храме до сих пор проходят религиозные службы для небольшого количества местных жителей. Однако это не мешает дать месту новую функцию и, например, организовать в нем встречу архитекторов [4] с целью поиска новых решений для обновления пространства, в том числе с использованием приёмов современного дизайна. В манифесте фестиваля SPRAVA, опубликованном на его официальном сайте, написано:

Универсальной формулы взаимодействия нас, живущих «здесь и сейчас», с доставшимся нам наследием в его самом широком смысле – не существует. Она каждый раз выдумывается нами заново, в соответствии с нашими потребностями, степенью просвещённости, а также переменчивыми представлениями об этике, морали и эстетике [5]. Эти слова в какой-то степени отображают направление размышлений в этом документе.

Новый дизайн в понимании участниц и участников группы предполагает, как минимум, включение человека в процесс жизни объекта. Это значит, что сейчас объект может быть нужен не только как памятник прошлому, но и как нечто, соответствующее потребностям современного общества. Любой реставрационный проект должен быть инклюзивным, экологичным и функциональным. Помимо человекоцентричности дизайна под новыми подходами мы также понимаем грамотное применение новых визуальных

решений в работе над постройками прошлых веков. Примером воплощения современных эстетических решений может выступать проект реставрации Гольшанского замка. Стоит помнить, что новые подходы могут не всегда соответствовать конвенциональным представлениям о красоте, поэтому ещё одной характеристикой «нового дизайна» мы называем своеобразный вызов обществу через непривычные проявления визуальных средств. И все же, обсуждая старый и новый дизайны, мы не противопоставляем их, а пытаемся взять от каждого подходящие приёмы для работы с наследием в нынешнем контексте.

Проблематика имплементации подходов нового дизайна в Беларуси

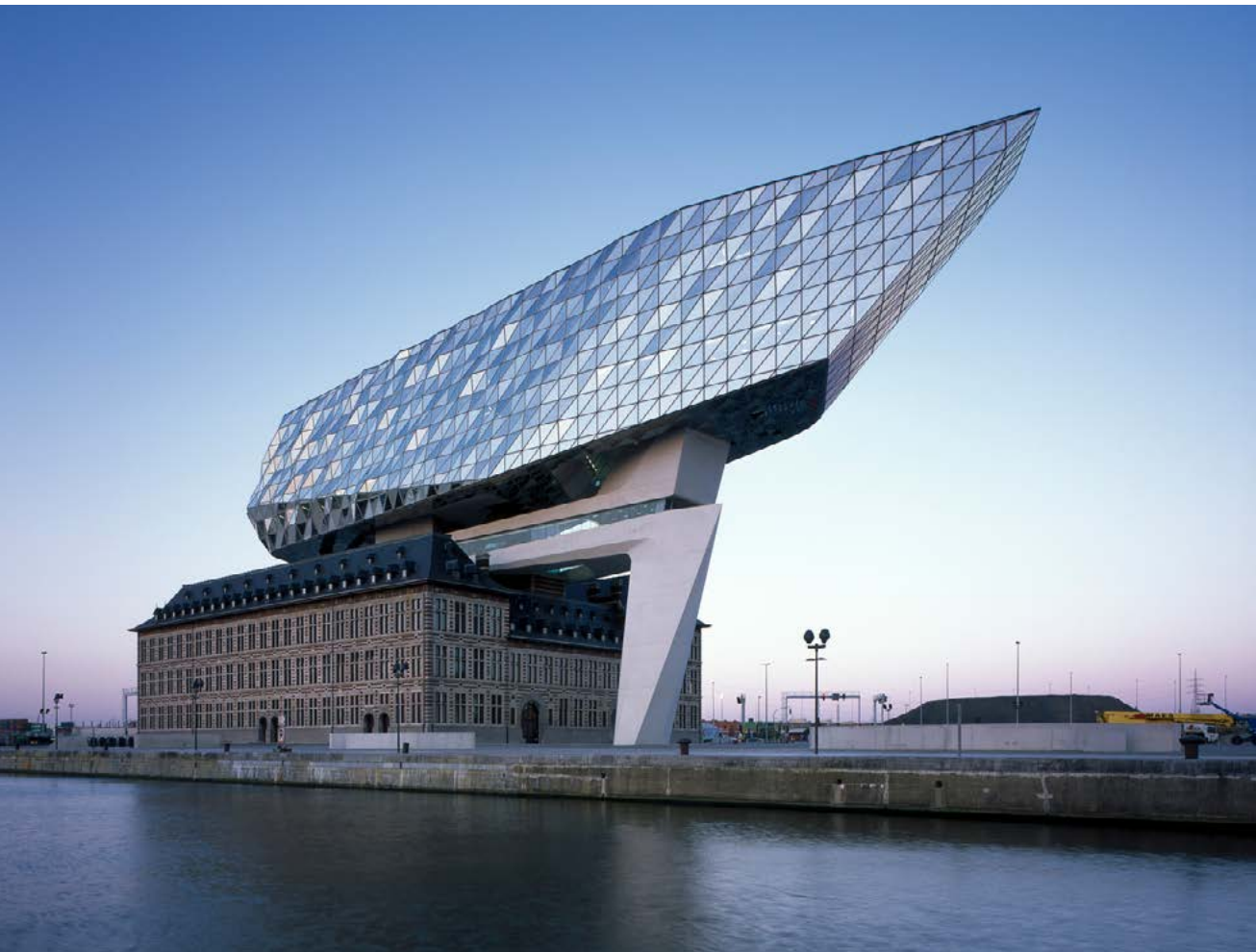
В результате обсуждений на летней школе нами были выявлены проблемы организации работы с архитектурным наследием различного рода: от недостатка ресурсов и

узости экспертного поля до общей кризисной ситуации в регионе Восточной Европы. Было принято решение разделить проблемы на несколько условных категорий. Вместе с тем в современном мире почти не остаётся ситуаций, которые лежали бы только в одной плоскости или одной сфере, поэтому причины и решения могут быть похожи.

Общая специфика работы с архитектурным наследием в Беларуси характеризуется следующими факторами: централизацией ресурсов и чрезмерной стандартизацией подходов; боязнью нового и экспериментального; преобладанием подхода, когда весомая часть решения отдаётся в руки экспертов и эксперток, упускающих из виду сообщества наследия [6]; отсутствием конкурсной основы в принятии решений для имплементации новых эстетических решений.

Во многом такое положение обусловлено продолжением политического и социального кризиса в стране. Площадки для обмена опытом и ранее популярные культурные места

Руины башни замка Кало (Дания), приспособленные в 2016 г. для осмотра посетителями. Фото archdaily.com

закрываюцца. Успешныя кейсы актуалізацыі наследзя рэже становяцца вядомымі, не атрымліваюць агульнай ацэнкі, у выніку чаго гэты вопыт не распаўсюджваецца. Не хапае заінтарэсаваных і матавіраваных экспертаў і экспертак для прадвіжэння дыскусіі па паводу розных аспектаў захавання, аднаўлення і рэінтэрпрэтацыі архітэктурнага наследзя, асабліва на месцах, так як неабходныя эксперты і эксперткі альбо знаходзяцца пад арыштам, альбо уехалі з Беларусі, альбо проста не могуць у поўнай меры раскрыць свой патэнцыял, застаючыся ў краіне. Праўда ініцыятыўныя людзі цяпер баяцца браць на сябе адказнасць за ўвядзенне новых эксперыментальных рашэнняў. Увогуле папулярнацыя новых падходаў не з'яўляецца ў цяперашняй крызіснай сітуацыі пріорытэтам, таму рэсурсы невялікага колькасці экспертаў і экспертак

на месцах накіруюцца на рашэнне больш астрых праблем.

Пры гэтым даюць о сабе ведаць і эканамічныя цяжкасці. Сокрачэнне дзяржаўнага фінансавання сферы культуры непасрэдна кацаецца рэстаўрацыйных праектаў, кацаецца як на зніжэнні якасця закупаемых матэрыялаў, так і на цяжкасцях у павышэнні якасці праекціравшчыкаў, асваенні імі міжнароднага еўрапейскага вопыта. Война ў Украіне і палітычная канфрантацыя Беларусі са странама Еўрасоюза прыводзіць да немагчымасці працягваць праекты, якія раней поўнасцю ці часткова фінансаваліся з еўрапейскіх фондаў трансгранічнага супрацоўніцтва са Польшчай, Літвой, Латвіяй і, канечна, Украінай.

Усё гэта рабае даўгасрочнае планіраванне развіцця сферы рэстаўрацыі больш складным.

Здаіне адміністрацыі Антверпенскага порта (арх. бюро Захі Хаідіда).
Фота archdaily.com

Достижения некоторых реализуемых сегодня реставрационных проектов

Одним из важных этапов работы тематической группы стал разбор успешных белорусских кейсов работы с наследием, реализация которых происходит прямо сейчас. Изучение этих примеров позволяет понять обстоятельства и возможности для работы с наследием в современных белорусских условиях.

Рассмотренные примеры ведущегося в 2022 году восстановления архитектурного наследия:

- реставрация Коссовского дворцово-паркового комплекса;
- реставрация усадьбы Горватов в Наровле;
- реставрация дворца Радзивиллов в Полонечке;
- реставрация Гольшанского замка;
- фестиваль SPRAVA.

На основе вышеупомянутых примеров работы с наследием, сопоставленных с аналогичными проектами в Литве и Польше, были выделены такие сильные стороны белорусских проектов, как

1. включение в реставрационный проект работы с местным сообществом. Реализация проектов показала готовность части местных жителей и жительниц к сотрудничеству. В первую очередь речь шла о создании новых, пусть даже временных, рабочих мест. Дальнейшая судьба объектов при этом может определяться анализом потребностей сообщества. Для этого чрезвычайно важна способность организаторов проектов выстраивать коммуникацию с разными, зачастую разрозненными, частями сообщества через включение горизонтальных, инклюзивных, прозрачных принципов коммуникации внутри проекта, а также через обозначение понятных для местных жителей точек входа в проект и выхода из него;
2. использование цифровых технологий в работе с архитектурой. Многие проекты

предполагали разработку новых визуальных обозначений на месте, а также применение новых решений для «цифрового расширения» архитектурных объектов. Доступность проекта в офлайн- и онлайн-форматах позволяет ощутимо повысить его устойчивость;

3. включение принципов экологичности. Реализация проектов создает условия для развития локальной инфраструктуры, включение в них местных строителей снижает необходимость брать ресурсы для реставрации издалека и способствует созданию более качественной устойчивой и многофункциональной среды на месте;
4. применение новых дизайнерских решений. В первую очередь, это решения для навигации: понятная, логичная и доступная информация о проекте, включая визуальные обозначения на месте, способствующие переосмыслению аутентичного артефакта культуры, вокруг которого разворачивается коммуникация.

Всё это способствует накоплению опыта и показывает, что некоторые принципы нового дизайна актуальны для белорусской реставрации уже сейчас. Также эти принципы могут реализовываться вне рамок традиционной «научной» реставрации, но, тем не менее, оказывать существенное влияние на её потенциальные результаты.

Рекомендации

Принимая во внимание заданные условия и учитывая сложность долгосрочного планирования в Беларуси, участники рабочей группы выработали рекомендации по улучшению работы с архитектурным наследием, которые, по их мнению, позволят в ближайшие три года увидеть первые результаты.

Были подготовлены рекомендации, направленные на повышение качества внутренней и внешней коммуникации реализуемых реставрационных проектов, ведь это то, с чем

в белорусской реставрации существовали затруднения и до 2020 года. При этом коммуникационные мероприятия не требуют материальных сверхресурсов, однако действительно способны сделать реализуемые проекты гораздо более устойчивыми.

В области внутренней проектной коммуникации предлагается

- ставить чёткие цели и задачи, которые добавят устойчивости проекту на начальном этапе;
- создавать условия для работы максимально междисциплинарной команды. При этом не обязательно каждый человек из команды должен понимать экспертную область другого человека;
- давать эмоциональный и материальный отклик участникам и участницам проекта: поддерживать их мотивацию, постоянно анализировать схожие успешные кейсы;
- учитывать в работе, что практический опыт участия в проекте способствует возвращению новых молодых экспертов.

В области внешней коммуникации предлагается

- исследовать запросы людей, с которыми и для которых планируется работать с объектом наследия, изучать существующие локальные культурные практики, в т.ч. те, что были направлены на реставрируемый объект ранее;
- поддерживать инициативу местных жителей и жительниц, искать и создавать точки контакта с ними;
- регулярно проводить информационные мероприятия, объясняющие контекст реализуемых проектов: какие организации и какие профессионалы осуществляют реставрацию, каким образом принимаются решения, зачем и почему;
- создавать вокруг реставрируемых или переосмысляемых объектов неформальные площадки для выстраивания доверия, которые могут даже не быть непосредственно связанными с основным проектом: вы-

садка деревьев, прогулки по местности и т.п.;

- в случае офлайн-мероприятий включать в них локальные центры культуры: дома культуры, библиотеки, школы и т.д., искать сотрудничество с мелкими локальными бизнесами и индивидуальными предпринимателями;
- консультироваться и кооперироваться с теми организациями и инициативами, которые реализуют аналогичные проекты сейчас.

Таким образом, развитие принципов нового дизайна в работе с архитектурным наследием Беларуси сейчас – задача довольно сложная, требующая новых подходов и гораздо больших ресурсов. Однако эта задача не является невыполнимой. Прежде всего она требует переосмысления и разработки новых принципов работы с архитектурным наследием, которые могут лечь в основу решений для будущей Беларуси. Проведенная летняя школа – это один из маленьких этапов этой большой работы. Присоединяйтесь к ней и вы!

Использованная литература

- [1] DeSilvey, Caitlin. Curated Decay. Heritage beyond Saving. London, Routledge, 2017. 233 p.
- [2] Smith, Laurajane. Uses of Heritage. Routledge, 2006. 369 p.
- [3] Козел, Кристофер. Идеология охраны памятников истории: критический анализ структуры дискурса современной политики исторического наследия // Неприкосновенный запас. 2017. № 4. С. 172–187 // https://www.nlobooks.ru/magazines/nekprikosnovennyy_zapas/114_nz_4_2017/article/12653/ (23.05.2023).
- [4] Сезам для Бела́й Царквы // <https://34mag.net/post/sesam-2018> (16.05.2018).
- [5] SPRAVA. Районный праздник народных ремесел // <http://spravafestival.by/> (23.05.2023).
- [6] Стурейко С., Пошевало́ва Т. Трансформация управления культурным наследием в Беларуси на принципах участия. Предпосылки и рекомендации // «Права на спадчыну» і Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей: выклікі і рашэнні. Зборнік артыкулаў; [навуковы рэдактар С. А. Стурэйка] – Гродна: ТАА «ЮрСаПрынт», 2021. С. 73–97.

Серж Тубаш

магістрант програми ЕГУ
«Развитие культурного насле-
дия», автор Telegram-канала
@hidde subjects, в рамках
которого он исследует видео-
игры в контексте культурно-
го наследия, современного
искусства и социального вы-
сказывания

Фото Анны Титовой-Тубаш

Наследие и цифровые технологии: о стереотипах и новых возможностях

Heritage and Digital Technologies: Stereotypes and New Opportunities

Серж Тубаш

The IT industry offers the most advanced tools for studying and managing various processes related to heritage. How can we effectively utilize them? What developments are already being implemented, and how does it impact the philosophy of our relationship with heritage? The participants of the thematic group “Heritage and Digital Technologies”, organized within the EHU summer school “Cultural Heritage and the Future”, examined different aspects of new trends in the context of the current situation in Belarus. The following text by EHU Master student Serj Tubash is the result of their work.

Данный текст является результатом групповой работы по теме «Наследие и цифровые технологии», которая осуществлялась в рамках летней школы «Культурное наследие и будущее» (ЕГУ, июль 2022 года). Направление координировалось студентами магистерской программы «Развитие культурного наследия» Сержем Тубашем и Андреем Лузаном.

Несколько дней летней школы выявили проблему, с которой часто сталкиваются инициативы, ставящие целью применение последних технологических новшеств в разнообразных вопросах, связанных с культурным наследием. По аналогии с толкиеновским мифрилом – вымышленным металлом, не поддающимся насильному сплаву с другими металлами – технологии не могут быть использованы без понимания конкретной задачи, которую они призваны решить. Лишь будучи применёнными в качестве инструмента, они могут по-настоящему раскрыться и стать тем необходимым элементом, используя который мы получаем желанный качественно лучший результат.

Наряду с этим часто встречается убежденность в том, что популярные массовые современные технологии до недавнего момента были невозможны или недоступны. Практика, однако, показывает, что большинство решений, которые мы называем инновационными, являются лишь компиляцией или переносом из других областей чего-то известного ранее.

Другим распространённым мнением является вера в то, что цифровые инструменты выступают спасением, когда речь заходит об экологической составляющей. С этим спорят некоторые оценки [1], согласно которым углеродный след от наших электронных устройств, сети интернет и развитой технической инфраструктуры составляет более 3,7 % общих планетарных выбросов парниковых газов. Так, согласно расчётам научного сотрудника Ланкастерского университета Майка Бернерс-Ли, типичный бизнес-пользователь производит 135 кг CO₂ в год при работе с электронной почтой, что эквивалентно проезду 320 км на семейном автомобиле. Таким образом, каждое электронное письмо, сообщение, видео-встреча и другие цифровые активности, ставшие привычными и кажущиеся безобидными, выливаются в постоянную работу гигантских вычислительных центров, объём влияния которых на природу сопоставим с показателями небольших стран.

Неэффективность слепого применения технологий («ради самих технологий») порождает ряд закономерных вопросов. Как узнать о разнообразии потенциально применимых цифровых решений, об их возможностях, эффективности, условиях и успешных примерах их использования?

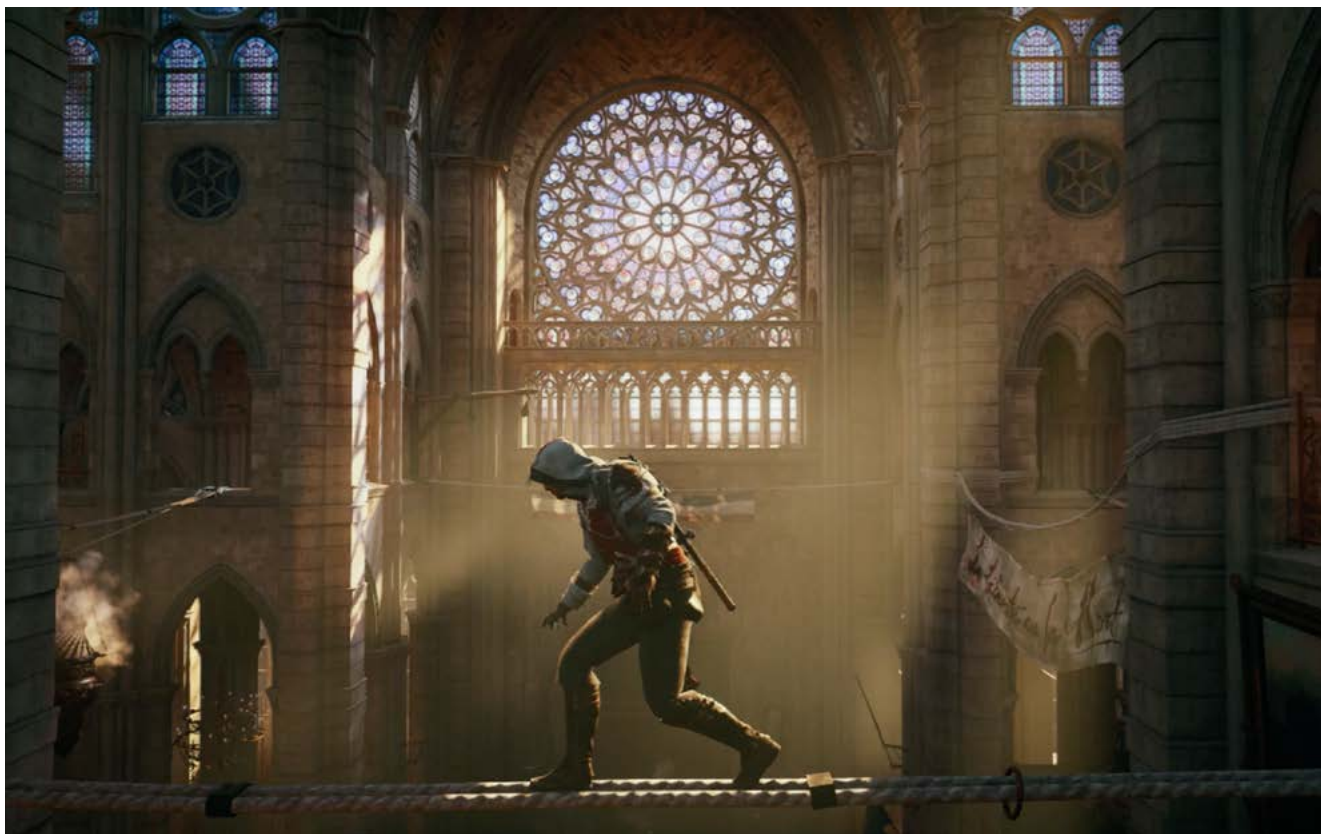
Не составляет труда обнаружить распространённые примеры «насильной» связи различных культурных дисциплин и цифровых инструментов, инициируемых из лучших побуждений. Результатом подобных коллабораций часто становятся визуально броские, но нефункциональные решения, не способствующие достижению конкретных и актуальных целей.

В то же время, анализируя примеры, которые действительно можно назвать успешными, сложно обойти вниманием эффективность подходов корпоративного мира, давно выработавшего действенные приёмы по устойчивому развитию и передаче знаний, в том числе в наукоёмких направлениях. Апроприация соответствующих решений может помочь культурным институциям значительно повысить актуальность их инструментария и выразительных средств для работы с культурным наследием. Среди нескольких организационных тенденций обратим внимание на следующие:

- **Постоянный образовательный процесс.** Несмотря на споры об истинных целях постоянного обучения сотрудников, сложно отрицать эффективность данного процесса, особенно в долгосрочной перспективе. Как результат, организации получают высококвалифицированных и осведомлённых сотрудников, имеющих представление или владеющих современным инструментарием.
- **Рабочие группы.** Тенденции последних лет показывают, что наиболее эффективными при работе над проектом оказываются небольшие по составу команды, имеющие горизонтальную иерархию и включающие в себя специалистов различных дисциплин. Цифровой инструментарий как раз позволяет наладить групповую работу над конкретными задачами с возможностью принятия совместных решений, позволяет организовать более гибкий процесс, учитывающий конкретные обстоятельства и экспертизу каждого участника.

Цифровые копии объектов наследия

Обсуждение культурного наследия в контексте цифровых технологий принимает новый оборот, едва речь заходит о «цифровом двойнике» (виртуальной копии реального объекта или пространства). Участниками летней школы оживилось довольно много неожиданных

ных тревог, связанных прежде всего со страхом, что цифровая репрезентация окажется заменой реальных объектов/пространств, нивелировав ценность последних и изменив профессиональную индустрию наследия до неузнаваемости. Как следствие этих страхов возникают возражения против использования цифрового инструментария, мнение о том, что цифровая копия никогда не станет полноценной альтернативой реальности и другими предубеждениями, призванными сохранить статус-кво.

Более взвешенное мнение озвучивают специалисты по культурному наследию, знакомые с цифровыми решениями не понаслышке и применяющие их в своей повседневной деятельности. Они считают ошибкой ставить знак равенства между реальным объектом наследия и его цифровой копией. Форматы потребления этих разных по своей природе вещей также отличаются. Более того, звучит предложение относиться к реальному и виртуальному не в качестве альтернативы друг другу, а как к частям одного целого. Правы те, кто утверждает, что ничто не может заменить

реального опыта соприкосновения с объектами культурного наследия. Безусловно, задача технологий – не заменить, а дополнить и сделать опыт сообщества богаче.

Так, например, цифровой двойник может включать в себя все те изменения и временные наслоения, которые вызывают вопросы в момент реставрации реального объекта культурного наследия (какой временной слой объекта восстанавливать?). Помимо возможности содержания всех возможных данных об объекте, цифровая копия предоставляет удобные возможности доступа.

15 апреля 2019 года в соборе Парижской Богоматери случился пожар, нанёсший зданию непоправимый ущерб. Обрушился шпиль XIX века, пострадала крыша XII – XIII веков и интерьеры, а сам собор уцелел лишь чудом. На следующий день сумма перечисленных и обещанных пожертвований на восстановление Нотр-Дам достигла почти миллиарда евро.

Несмотря на полярные мнения о дальнейшей судьбе собора и объявленный архитектурный конкурс, уже в мае 2019 года француз-

ский сенат принял решение восстанавливать Нотр-Дам в том же виде, каким он был до пожара.

Уже в течение месяца после пожара в СМИ появились многообещающие сообщения о том, что помощь реставраторам Нотр-Дам может оказать компания Ubisoft, производящая видеоигры. Речь шла об использовании точной виртуальной копии здания, созданной ранее для видеоигры ASSASSIN'S CREED UNITY, действие которой разворачивается в XVIII веке в Париже [2].

Также известна другая цифровая копия Нотр-Дам-де-Пари, сделанная Эндрю Тэллоном с помощью лазерного сканирования. В 2015 году историк искусства провел полное сканирование собора и составил цифровую 3D-модель храма, данные которой занимают более 100 гигабайт [3]. Полученная модель состоит из одного миллиарда точек, которые программное обеспечение может преобразовывать в трёхмерные изображения. Если соединить вместе фотографии собора и его 3D-модель, получится полная цифровая копия здания высокого разрешения.

Неизвестно, в какой мере власти Франции воспользуются наработками Ubisoft и Эндрю Тэллона, однако, как допускает в своей статье о руинах философ Александр Ленкевич, «возможно, в будущем разрушенные города и архитектурные памятники сохранятся только в нашей коллективной цифровой памяти» [4].

Повышение доступности наследия

Участники школы неоднократно сталкивались с необходимостью специальной организации доступа специалистов (и всех остальных) к различной актуальной информации о наследии. Примеры работы с культурным наследием, документация, открытые данные, описание процессов и принятых решений, инструкции и руководства – все это позволит

специалистам, занятым в этой области, работать с данными и интерпретировать их, находить и перенимать релевантный опыт, использовать его в новом контексте и дополнять собственным.

Цифровые технологии делают возможным посещение обычно труднодоступных локаций, недостижимых в силу расстояния, дороговизны, сложности пути или экстремальных условий.

Здесь возникает поднятый участниками летней школы любопытный теоретический вопрос о том, становятся ли люди частью общества наследия, получив к нему цифровой доступ (сократив расстояние и получив возможность «соприкоснуться» с ним и почувствовать недоступную ранее близость, пусть иллюзорную). Насколько их права на наследие сравнимы с правами той группы, для которой оно «местное» и является частью культуры?

Ещё одним важным аспектом цифрового инструментария является вопрос сохранения доступа к «своему» наследию у людей, находящихся в изгнании, миграции или отъезде и испытывающих потребность в сохранении культурной идентичности и своей принадлежности к ней.

Также цифровые технологии позволяют не только включать в сообщества наследия новых людей, но и наделять их голосом. В последнее время свет увидели сразу несколько посвящённых культурному наследию проектов, созданных активистами и неравнодушными сообществами, открыто заявляющими свои права на то, что ещё недавно считалось прерогативой лишь признанных специалистов.

Один из них – инициатива архитектурной команды «Архкод Алматы» [5], запустившей браузерную игру Снести нельзя оставить, сопровождаемую манифестом. Проект посвящен привлечению внимания общественности к теме сохранения архитектурного наследия и праву на «коллективную память», запечатлённую в архитектуре города.

Невозможно обойти вниманием проект киргизского фонда «Открытая Линия» [6], также использующий для работы с сообществом понятный сегодня многим язык видеоигры. Проект Весна в Бишкеке ставит целью развенчать миф о том, что похищение невест в Киргизии относится к национальным традициям и ценностям.

Таким образом, учитывая тенденции последних лет, а именно растущий тренд на партисипативность и инклюзивность работы с наследием, цифровые инструменты предоставляют удобную возможность дополнить и расширить реальные объекты культурного наследия новым функционалом, увеличивая аудиторию и делая её более разнообразной. Тем самым аутентичный оригинал не только не становится менее ценным, но приобретает дополнительные коммуникационные «интерфейсы», открывая новые возможности работы с ним и повышая его доступность.

Сбор, накопление и обработка данных

По мере того как цифровые миры становятся частью реальности, размер доступного цифрового пространства растёт с недоступной для осознания скоростью, удешевляя хранение информации и стимулируя её накопление. Каждое наше движение, решение и слово становятся частью собираемых метрик, хранимых и используемых для последующего анализа и попытки предвосхитить наши действия. Последнее, даже будучи благородной попыткой обеспечить лучший сервис, неизбежно приводит к потенциальному ограничению или искажению предоставляемой информации. Так, например, обращаясь с запросом к поисковой системе, мы получаем в качестве результата некоторую выборку, уже прошедшую предварительный отбор согласно встроенным алгоритмам, недоступным пользователю.

По мере усложнения технических систем растёт путь, проходимый информацией до конечного потребителя. Каждый новый элемент привносит свои правила фильтрации и отбора, скрывая от пользователя «нерелевантную» информацию. Популярные сегодня нейросети дополняют и удлиняют цепочку обработки данных перед конечной выдачей их пользователю.

Сегодня мы всё чаще слышим о том, насколько удачны геймификационные практики. Так, применение «динамического изменения сложности» (понятие, описываемое гейм-дизайнером Чен Дженова для описания ситуации, когда техническая система подстраивается под поведение пользователя, всегда соответствуя запросу) может кому-то показаться удачным даже на простом веб-сайте, в рамках которого система технически подбирает максимально релевантные запросу результаты. На первый взгляд решение кажется привлекательным, ведь посетителю сайта (виртуального музея и т. п.) показывается именно та информация, которую он ищет. С другой стороны, как и в примерах выше, это лишает его самой возможности выбора, а также требует обязательного сбора персональной информации для подбора результатов (пол, предпочтения, предыдущая история работы с ресурсом и т. п.).

Альтернативным решением, доступным уже сегодня, может стать аналог глобального «Архив Интернета» (некоммерческая организация, основанная в 1996 году с целью предоставления всеобщего доступа к накопленной в интернете информации) с дополнительными возможностями в виде технологии блокчейн, гарантирующей децентрализованное распределение и неизменность данных. В отличие от обычных баз данных изменить или удалить эти записи нельзя, можно только добавить новые.

Получая, сохраняя и обрабатывая информацию об объектах наследия, важно пред-

усмотреть учёт тех параметров, которые вначале могут показаться неважными или невозможными в контексте учёта и обработки. По мере неизбежного технологического развития будут появляться новые инструменты и возможности, и наличие заранее собранных данных позволит получить новые и неожиданные открытия.

Например, уже сегодня мы видим, как «компьютерное зрение» (computer vision) используется для распознавания на спутниковых картах образов, схожих с параметрами зданий или захоронений в недоступных человеку местностях. Всё, что необходимо для работы подобных решений – данные для обработки.

Ярким примером возможности пост-анализа данных является работа исследовательской группы Forensic Architecture, изучившей всю доступную информацию о взрыве складов в Бейруте в 2020 году (аудио- и видеозаписи, фотографии и геолокации, открытую 3D-модель города). Результатом расследования стала наполненная деталями картина произошедшего в прошлом события с объективными выводами о причинах и ходе происшествия [7].

Ещё один значимый аспект, заслуживающий внимания, – потенциальное участие в накоплении данных людей, ранее не имевших такой возможности. Цифровые инструменты способствуют практикам краудсорсинга – распределенной ответственности. Удачный пример, реализованный именно в сфере культурного наследия – сайт Голландского центра нематериального наследия, предоставляющий возможность коммуникации и горизонтальной контрибуции [8]. Платформа представляет собой банк идей, активностей и всего того, что сами люди хотят выделить в своем регионе. Каждый может воспользоваться опцией «добавить нематериальное наследие» и проследить за тем, что определяется обществом как ценность и как меняются эти запросы во времени.

Заключение

Результатом работы группы «Наследие и цифровые технологии» в рамках летней школы «Культурное наследие и будущее» стало осознание распространённых в работе с наследием стереотипов наряду с представлением о их сложности.

И все же решения по эффективной организации работы над проектами в сфере культурного наследия уже существуют. Достаточно обратить внимание на распространённые в корпоративной среде практики. Единственным условием их эффективного применения является наличие регулярных образовательных инициатив в среде работников культурного наследия, либо создание команд специалистов различного профиля с горизонтальными связями.

Во время работы с культурным наследием, а именно при сборе и учёте данных важно обеспечить максимально полное их описание, даже если на момент работы кажется, что не вся собранная информация может быть обработана цифровыми инструментами. Новые возможности появляются ежедневно, и те данные, которые сегодня кажутся избыточными и ненужными, завтра станут фундаментом для новых открытий.

Собранная информация должна быть открыта широкому кругу специалистов и интересующихся, подталкивать их к сотворчеству и обмену, способствуя формированию различных цифровых моделей реальных объектов культурного наследия, наделяя их дополнительными информационными слоями и раздвигая границы

Использованная литература

- [1] Why your internet habits are not as clean as you think // <https://www.bbc.com/future/article/20200305-why-your-internet-habits-are-not-as-clean-as-you-think> (05.03.2020).
- [2] Supporting Notre-Dame de Paris // <https://news.ubisoft.com/en-us/article/2Hh4JLk1GJlMEg0lk3Lfy/supporting-notredame-de-paris> (17.04.2019).
- [3] Lou, Michelle. Four years ago, an art historian used lasers to digitally map Notre Dame Cathedral. His work could help save it // CNN, <https://edition.cnn.com/style/article/notre-dame-andrew-tallon-laser-scan-trnd/index.html> (17.04.2019).
- [4] Эсхатология на минималках: руины в компьютерных играх // Galactica Media: Journal of Media Studies. 2022. No 3, <https://www.galacticamedia.com/index.php/gmd/article/download/317/187> (12.06.2023).
- [5] Архитектурная команда «Архкод Алматы» // <https://archcode.kz/> (12.06.2023).
- [6] Киргизский фонд «Открытая Линия», <https://openline.kg/> (12.06.2023).
- [7] «The Beirut-port-explosion», <https://forensic-architecture.org/investigation/beirut-port-explosion> (17.11.2020).
- [8] The Dutch Centre for Intangible Cultural Heritage // <https://www.immaterieelerfgoed.nl/> (12.06.2023).

Іван Осіпаў

магістр эканамічных навук, прадстаўнік новага пакалення бортнікаў у Беларусі, які пераймае традыцыю ад яе носьбітаў. У 2017–2020 гадах прымаў удзел у падрыхтоўцы намінацыйных форм для ўключэння традыцый бортніцтва ў Нацыянальны Спіс нематэрыяльнай культурнай спадчыны, а таксама ў Спіс нематэрыяльнай культурнай спадчыны чалавецтва (ЮНЭСКО). Узнагароджаны дыпламам Нацыянальнай камісіі па справах ЮНЭСКО і дыпламамі фіналіста конкурсу «Спадчыны ў дзеянні» (2019 і 2021 год).

Фота Івана Осіпава

Беларускае лясное бортніцтва: старая традыцыя ў святле сучасных сацыяльных і экалагічных канцэпцый культурнай спадчыны

Belarusian Forest Beekeeping: an Old Tradition in the Light of Modern Social and Environmental Concepts of Cultural Heritage

Іван Осіпаў

The article by Ivan Osipau, a custodian of the tradition of forest beekeeping and co-author of the nomination dossier for this cultural heritage element to be included in UNESCO's List of Intangible Cultural Heritage, is dedicated to the understanding of this millennia-old tradition. It explores its journey from being a vital livelihood for rural communities, through a period of industrial exploitation and gradual decline, to its renewed recognition as an important element of national culture. The tradition has constantly evolved and now fits perfectly into the new trends of eco-friendly food, contributes to the maintenance of sustainable forest ecosystems, and serves as an excellent example of community-oriented approach in heritage sector.

Бортніцтва – гэта культурная форма пчальарства, якая ўключае дагляд і ахову пчол у натуральных для іх умовах існавання (натуральныя лясныя, балотныя і лугавыя біятопы) у прыстасаваных борцях-дуплах і калодах-вуллях. Гэта традыцыйны промысел, які базуецца на глыбокім культурным кантэксце, звязаным з ведамі пра навакольны свет, звычаёвым правам, матэрыяльнай і нематэрыяльнай культурай, абрадамі і традыцыямі, народнай кухняй, медыцынай і іншымі.

А яшчэ бортніцтва – гэта інтымная філасофія і агульнае ўсведамленне суцветнага парадку. Бортніцтва выступае складанай старадаўняй формай сувязі чалавека, культуры і прыроды ў пабудове ўстойлівага свету. Гэта такая матэрыя, якая нясе ў сабе фундаментальную дваістасць прыроды. У дадзеным артыкуле мы паспрабуем зразумець яго філасофію і разледзець асаблівае стаўленне чалавека да сусвету ў прасторы і часе.

Жывая традыцыя мінуўшчыны

Яшчэ да пачатку 2000-х гадоў было не зусім зразумела, ці жыва яшчэ ў Беларусі традыцыйнае бортніцтва. Апошнія сістэматызаваныя сведчанні сягалі 1970–80 гадоў, калі тэма цікавіла навукоўцаў Акадэміі навук – тады бортніцтва разглядалася як традыцыйны промысел, элемент нематэрыяльнай культуры. Вынікам экспедыцыі стала выданне кнігі Ўладзіміра Гуркова і Станіслава Цярохіна *Занятак спрадвек высакародны* (Мінск, 1987) [1]. Пасля 2010 года ў межах падрыхтоўкі матэрыялаў для надання бортніцтву статуса нематэрыяльнай культурнай спадчыны Беларусі былі праведзены новыя сістэматызаваныя экспедыцыі. Іх вынікі паказалі, што жывое традыцыйнае бортніцтва захавалася. Пры гэтым была выяўлена моцная лакальная супольнасць, дзе традыцыя не перарывалася на працягу больш за 4–5 стагоддзяў.

У паваенныя гады бортніцтва захавалася дзякуючы традыцыйнаму ладу жыцця пэўных вёсак. Промысел граў важную ролю для некаторых сем’яў, якія памяталі свайго дзеда або бацьку, якія ім займаліся. Сёння яшчэ можна знайсці ў лясах старыя калоды, а ў гаспадароў прылады, якімі карысталіся іх далёкія продкі, або нават яны самі, калі былі маладзейшымі.

Канешне, амаль паўсюль бортніцтва трансфармавалася, трапіўшы далёка ад леса на сядзібы. Паступова прыхільнікі бортніцтва пераходзілі да вулляў і пачыналі займацца звычайным пчалярствам. Толькі адзінкі займаліся бортніцтвам так, як іх навучылі бацькі і дзяды. Але пяцьдзсят гадоў таму амаль у кожнага гаспадара ў вёсцы было па пяць-шэсць калод, якія ў асноўным трымаліся пры сядзібе (у першыя гады калектывізацыі больш за дзесяць калод у гаспадара лічыліся прызнакам кулацтва, ад чаго сталі трымаць толькі каб хапіла на сям’ю), а агуль-

ная колькасць бортнікаў магла налічваць каля 10–15 тысяч чалавек (бортнікі былі ў большасці беларускіх вёсак).

Сёння ў Беларусі каля 10 000 калод, з якіх заселеныя пчоламі каля 1 500–2 000 (у розныя гады па-рознаму). Большая ж частка не мае гаспадароў і не абслугоўваецца на працягу ўжо больш як 20–30 гадоў. Так, па сведчаннях лягасаў Лельчыцкага раёна, з 2500–2800 наяўных калод заселены пчоламі ў розныя гады 40–65%. Калі казаць пра борці, іх колькасць складае не больш за 200. Пры гэтым заселенымі можна лічыць толькі 50–60. Мёдапрадукцыйнасць не перавышае 15–20 кг для калод-лежакоў і 10–15 кг для калод-стаякоў. У асобныя гады пчолы наносыць мёда наогул толькі на свае патрэбы, з невялікім лішкам для бортнікаў. Таму сёння прадукцыя бортніцтва спажываецца бортнікамі ў асноўным на свае патрэбы [2].

Па выніках пастаяннага маніторынгу на сённяшні дзень колькасць бортнікаў (не ўлічваючы членаў сям’і) па ўсёй Беларусі не перавышае 300, а колькасць спадчынных бортнікаў паступова скарачаецца праз натуральны сыход старых бортнікаў і адсутнасць жыццёвай неабходнасці да далейшага пашырэння бортніцтва, зніжэнне мёдапрадукцыйнасці тэрыторый і т. п.

Аналізуючы этнаграфічныя матэрыялы пачынаючы з сярэдзіны XIX стагоддзя, можна сказаць, што бортны промысел амаль не змяніўся: падыходы і практыкі засталіся тымі ж, прылады і прыстасаванні выкарыстоўваюцца яшчэ «прадзедаўскія», абрады, прыкметы і нематэрыяльны кантэкст бортніцтва засталіся амаль нязменнымі.

Асноўнай прыладай для пад’ёму з’яўляецца лезіва, асноўнай прыладай для выдзёўбвання калоды або борці – пешня, для збору мёду – лазбень (або кош), таксама дымар (для падкурвання пчол), маска, долата, свярдзёл ручны (або электрычны), сякерка. Сучаснай дадатковай прыладай стала бензапіла, якая

спрашчае чарнавую працу пры вырабе калоды, а таксама лябёдка, якая дазваляе падымаць цяжкія калоды на вышыню [3].

Вялікіх адрозненняў сярод калод на тэрыторыі Беларусі амаль не назіраецца. Асноўны матэрыял для іх вырабу – сасна, але існуе таксама шмат дубовых калод, пры гэтым дубовыя сустракаюцца як сучасныя (10–15 гадоў), так і старыя (да 300 гадоў, згодна інфармацыі, атрыманай ад саміх бортнікаў). Устаноўка калод адбываецца на вышыні ад 4 да 12 метраў. Фіксуецца калода пры дапамозе жалезных пруткоў або вялікіх цвікоў, якія заганяюцца ў дрэва (калі няма прыдатнай галіны). Фіксацыя і спуск адбываюцца з дапамогай лязіва, якое сёння ў Беларусі сустракаецца ў двух відах:

скураное (з ласінай скуры) або вярочнае (з пянькі або сінтэтычнага валакна). Пры гэтым канструкцыі драўляных частак амаль аднолькавыя.

Традыцыйнае бортніцтва на працягу некалькіх стагоддзяў выпрацоўвала і ўдасканальвала правілы і нормы паводзін, якія склаліся ў традыцыю. Пры гэтым кожны асобны бортнік валодае ўласнымі ведамі, практыкамі і падыходамі, якія часам могуць супярэчыць падыходам і практыкам іншага бортніка нават у базавых элементах, якія па-рознаму уплываюць на вынік. Напрыклад, кожны бортнік мае свае рэцэпты і падыходы ў прывабліванні роя, часам яны захоўваюцца таемна ад іншых бортнікаў.

Таксама праца кожнага асобнага бортніка можа адрознівацца, бо кожны пераймае традыцыю і найлепшыя практыкі сваёй сям'і. І ўсё ж бортнікі сёння – гэта супольнасць прафесіяналаў сваёй галіны, якія гавораць на адной прафесійнай мове і добра разумеюць адзін аднаго.

Праца бортніка носіць цыклічны характар і амаль не адрозніваецца з года ў год. Лясное бортніцтва мае ўласны акрэслены каляндар, што цалкам адпавядае традыцыйнаму ўспрыняццю часа і гадавога цыкла. Гэты каляндар цалкам арыентаваны на пчол. Працяглы час выканання адной і той жа працы падвышае якасць і хуткасць у будучым, а таксама дапамагае назапасіць веды ад непасрэднага назірання за пчоламі, паводзінамі іншых насякомых, раслін, жывёл і птушак.

Бортніцтву вучацца змалку, дапамагаючы дарослым і назіраючы за працай бортніка ў лесе. Адзін бортнік працаваць не можа, у яго павінны быць памочнікі, якія знізу дапамагаюць у чарнавой працы. Такімі памочнікамі з'яўляюцца сямейнікі (гэта ў большай ступені тычыцца хлапцоў), якія паступова засвойваюць сакрэты вырабу калод, вучацца тапіць воск, засвойваюць правілы паводзінаў у лесе, назіраюць за пчоламі і слухаюць аповеды старэйшых. Калі ўзрост бортніка не дазваляе ўзлезці на дрэва, ён саступае месца маладому пераемніку традыцыі і ўжо сам пачынае выконваць функцыі памочніка і настаўніка – такім чынам промысел перадаецца ад пакалення ў пакаленне.

Асноўныя элементы бортніцтва ды іх узаемасувязі

Бортніцтва – частка сацыяльнага і эканамічнага боку існавання грамадства, неземляробчая традыцыя, своеасаблівы прыныцп кіравання «жывымі» рэсурсамі (або прыныцп суіснавання розных па функцыях элементаў разам). Сёння гэта адасобленая форма куль-

турнага пчалярства, новая канцэпцыя развіцця промысла і творчай дзейнасці, што прадугледжвае адказнае стаўленне да навакольнага асяроддзя і стварэнне новай школы выхавання асобы-чалавека.

У сувязі з тым, што бортніцтва судатыкаецца з самымі рознымі элементамі сучаснага свету, існаванне канфліктаў цалкам натуральна, а іх вырашэнне адбываецца ў супольнай працы і дыялогу. Давайце разгледзім яго асноўныя элементы.

Лес і дрэва. У старажытнасці лес – неад'емная частка культурнага ландшафта і традыцыйнай культуры, ён забяспечвае і вытворчымі матэрыяламі, і прадуктамі харчавання, стварае ўмовы ўстойлівага існавання. Паступова развіваюцца традыцыйныя формы лесакарыстання. Для бортніцтва лес – гэта галоўны актыў, натуральныя ўмовы існавання пчалы і база развіцця промысла, якую трэба захоўваць на будучыню (бо ад гэтага залежыць сам промысел) і за які нясецца адказнасць.

Напрыклад, бортнік выбірае самае «крывое» тоўстае дрэва, пажадана трухлявае ўсярэдзіне. Куды яно годнае? Толькі на дровы. Але калі паглядзець з іншага боку, такое дрэва змагло праіснаваць у лесе, перажыць самыя розныя хваробы і экалагічныя змены, і яго ген больш трывалы, насенне ад яго больш надзейнае. У такім дрэве (без яго пашкоджання) робіцца борць (штучнае дупло). Калі дрэва ўсё ж засыхае, яго выкарыстоўваць у якасці вулляў-калод. Таксама бортнік даглядае не толькі пчол, але і дрэва, ў якім яны жывуць, а яшчэ і сам лес. Бортнік ніколі не зробіць шкоду ў лесе, ён ставіцца да яго па-гаспадарску, бо там стаяць яго вуллі-калоды ці борці [4].

Сёння узнаўленне лясных рэсурсаў разумеецца як своеасаблівая «сельская гаспадарка»: ствараецца не лес, а «сасновыя палі». Для бортніцтва гэта непрымальна з пункту гледжання агульнага разумення лесу. Лес – гэта не колькасць дрэў на 1 га плошчы, а шчыльнасць і якасць узаемасувязей на 1 кв. м., упа-

радкаваная натуральным чынам сістэма. Не дзіўна, што бортнікі часта працуюць лесні-камі. Яны звязаны з лесам не проста звычайнымі стасункамі і дзейнасцю, але кажуць, што «хварэюць лясной хваробай».

Так склалася гістарычна, што займацца бортніцтвам было выгадней, чым займацца лесам. Таму сёння разуменне бортнікаў выходзіць зусім на іншы ўзровень і вызначаецца планаваннем на 100 і больш гадоў (што было звычайным і ў старажытнасці, а сёння з'яўляецца ў еўрапейскіх краінах інавацыйным прынцыпам планавання развіцця лясной гаспадаркі).

Пчала. У старажытныя часы пчала – сакральная істота, неаддзельная частка традыцыйнага ладу і культуры, аб'ект пашаны, крыніца багацця і сродак плацяжу, непрыручана істота ў гаспадарчай справе і неад'емная частка прыроднай прасторы. У новы час для бортніцтва пчала – гэта аб'ект адказнасці і прафесійнай будучыні, аб'ект апекі, догляду і аховы, частка складанага прыроднага свету.

Пчалу нельга крыўдзіць. У культурным плане пчала настолькі «святая», што нават і самому крыўдзіцца на яе нельга. Сучаснаму чалавеку гэта складана зразумець, але для бортнікаў гэта натуральна і выконваецца безапеляцыйна [2].

Парадаксальна, але не глядзячы на тое, што пчалярства і бортніцтва звязаныя з адным і тым жа, паміж імі існуе хоць і не бездань, але вялікая адлегласць – гэта розныя сістэмы стасункаў з пчалой. Розніца палягае нават у розных локусах існавання: пчалярства – сельская гаспадарка, бортніцтва – лясная. Нават за часамі Статутаў ВКЛ прасочваецца супрацьстаянне лясной і сельскагаспадарчай дзейнасці чалавека. Сёння бортнік кажа, што займаецца пчоламі ў лесе і ніяк па-іншаму. Калі пчалярства існуе ў рамках «прадукта-арыентаванасці», то бортніцтва – «пчала-арыентаванасці». Іншымі словамі, калі ў бортніцтве ўсё круціцца вакол пчалы, то ў пчалярстве – вакол прадукцыйнасці, выгады і іншага.

Рыштунак бортніка

Яшчэ са старажытных часоў бортніцтва выпрацавала розныя па свайму выкананню, але падобныя па сутнасці «лепшыя практыкі» стасункаў з пчалай, якія амаль цалкам выключалі ўплыў на натуральныя прыродныя працэсы. Гэта пацвярджаецца апытаннем бортнікаў рознага ўзросту, з якога вынікае, што бортнікі прытрымліваюцца максімальнай натуральнасці адносінаў з прыродай. Як кажуць бортнікі, пчала сама знаходзіць борць, селіцца, жыве («мы не ўмешваемся ў яе жыццё»). Сёння бортнік не засяляе пчол штучна, а толькі прываблівае

іх у новае жылло (тое ж самае можна казаць і пра старажытныя часы). Ён кажа: «Мая справа зрабіць вулей, павесіць яго, затварыць, а Бог будзе бачыць і пусціць туды пчалу». Гэта адпавядае перадавому прынцыпу «натуральнага пчалярства».

У апошнія гады бортнікі заўважылі павышэнне летняй тэмпературы і таму пачалі вешаць калоды-вулі глыбей у лес (а раней наадварот – іх вешалі на ўскрайку леса). Нават лячэнне пчол сучаснымі сродкамі вызывае неадназначную рэакцыю аж да поўнага непрымання.

Бортнік. У старажытных часы бортнік меў высокі статус сярод супольнасці і лічыўся выведчыкам новых земляў і навакольнага свету, вынаходнікам падыходаў да прыроды. Часам бортніка лічылі знахарам або чараўніком, і канешне ж, бортнік быў адным з першых прадпрымальнікаў старажытнасці (як і купцы). Сёння бортнік – апякун пчалы і лясной прасторы, носьбіт традыцый і звычайнага права, асоба, адказная за сябе, сям’ю і родзічаў, патрыёт сваёй радзімы, які таксама мае рысы ляснога рэйнджара і ўніверсальнага майстра. Прафесійная супольнасць бортнікаў практычна ў нязменным выглядзе данесла да нас той самы этычны стрыжань, які мы сёння яшчэ можам адчуць.

Калі раней бортніцтва мела большае значэнне, было часткай спажывецкай эканомікі, то сёння традыцыйнае бортніцтва са сваімі абрадамі, звычайным правам, падыходамі і практыкамі сцвярджае іншую канцэпцыю. Яно абмяжоўвае спажыванне, бо сфакусавана на ўстойлівым развіцці ўсёй сістэмы (наваколля). Калі прасцей, бортнік лічыць раі і пчол, а не кілаграмы і літры (хаця і гэта ёсць). Сёння прадукты бортніцтва з’яўляюцца вытворнымі ад творча-культурнага працэса.

Сувязь бортніцтва з экалагічнымі, эканамічнымі, культурнымі і сацыяльнымі працэсамі

Бортніцтва – складаная і адначасова простая творчая дзейнасць чалавека, якая нарадзілася ў натуральных умовах і ў большасці тычыцца не толькі беларускіх земляў. Гэты промысел патрабуе цішыні, якая і ёсць таямнічым бокам стасункаў чалавека з наваколлем, прыродай і грамадствам.

Канешне, бортніцтва – гэта дзейнасць, накіраваная на праактыўнае акультурванне прыроднай прасторы. Бортніцтва ўяўляецца такой нервовай сістэмай культуры, якая пабу-

давана на ўстойлівых сувязях з наваколлем. Яго «натуральны» абшар ўключае лес і звязаныя з ім біятопы: луг і балоты.

У сённяшніх умовах бортніцтва цалкам захавала свой стрыжань і філасофію, бо бортнікі – людзі з пэўнай унутранай устаноўкай, якая транслюецца праз пакаленні ад старажытнасці да бягучага часу.

Промысел цалкам залежыць ад людзей, якія хоць і транслююць старую «дзядоўскую» навуку, але разам з тым і самі адаптуюцца да сучасных умоў. Гістарычна яны належалі да розных сацыяльных груп: гэта і частка вясковай грамады, і прадстаўнікі сакральнага свету. Гэта людзі, якія знаходзяцца асобна ад грамады, але разам з тым з’яўляюцца яе ўкаранёнай часткай, бо да іх звярталіся за парадамі ды дапамогай. У сённяшні час бортнікі захавалі гэтую дваістую прыроду: бортнік адначасова і скрытны, і гасцінны чалавек. Промысел патрабуе ўдзелу ўсёй сям’і. Нават сёння да бацькі-бортніка прыязжаюць сыны рабіць агульную справу.

У гістарычнай перспектыве бортніцтва ўвесь час эвалюцыянавала. Доўгі час промысел адносіўся хутчэй да збіральніцтва, меў сакральны статус, вытворным ад чаго стала стварэнне своеасаблівай абрадавай традыцыйнай матэрыі. У пэўны перыяд бортніцтва пачынае пераходзіць у спажывецкую форму гаспадарання, яно дасягае вышэйшай ступені развіцця, становіцца неад’емнай часткай рэгіянальнай эканомікі.

Калі мы кажам пра сучаснае бортніцтва, адразу трэба выключыць спажывецкі падыход да прыроды. Сёння бортнікі не адаптуюць навакольны свет пад свае патрэбы. Наадварот, гэта яны адаптуюцца і прыглядаюцца да кожнай сувязі з наваколлем. Бортніцтва не можа існаваць без устойлівага наваколля, прасякнутага калектыўнай памяццю людзей і доўгатэрміновым назіраннем за зменамі. Гэта азначае, што яно не можа быць нейкай атрацыяй або закасацянелым рытуалам.

Самі бортнікі ў гэтым працэсе займаюць важнае месца, што адлюстроўваецца ў такім панятку як «хазяяваць у лесе». Бортнік не можа рабіць што захоча. Яму трэба быць добрым кіраўніком сваёй вотчыны, тэрыторыі свайго ўплыву, каб біятопы існавалі і развіваліся з улікам доўгатэрміновага планавання на 100–150 год. Таму яны зацікаўлены ў захаванні верасовішчаў, а таксама займаюць праактыўную пазіцыю ў захаванні паўнаватасных лясоў [4].

Такім чынам, гэты промысел сваімі тэхналогіямі 1000-гадовай даўніны падтрымлівае біразнастайнасць і ўстойлівае развіццё прыродных тэрыторый. Адпаведна, бортніцтва мае свой, пакуль не да канца зразумелы, механізм адаптацыі да наваколля і патрабаванняў асноўнай «віноўніцы» – пчалы. Пчала – не сродак здабычы тавара, а галоўны актыў, які мае найвялікшую вартасць.

Пасляслоўе

У бортніцтве выкарыстоўваюцца тыя ж самыя прылады і прыстасаванні, якія былі распрацаваны больш за 1000 гадоў таму; захоўваюцца даўнія практыкі і падыходы ў адносінах да прыроды і ўсяго жывёльнага свету. І ўсё ж лясны бортны промысел ў Беларусі не захоўваецца ў закансерваваным стане – ён адчувае на сабе ўплыў сучаснай цывілізацыі. У сённяшніх умовах бортны промысел адаптуецца і прапануе новыя падыходы, новую філасофскую парадыгму для пабудовы ўстойлівых адносін чалавека і прыроды. Хоць ён і «стары», а ўсё ж можа быць сучасным, бо ўсё крыецца ў традыцыйным падыходзе: «Старыны не рушыць, навіны не ўводзіць». Гэта прынцып пераемнасці назіранняў і найлепшых практык.

Калі казаць сучаснай мовай, то бортніцтва – гэта цалкам «eco-friendly»-занятак, які не патрабуе змяняць прастору пад сябе, а,

наадварот, сам адаптуецца пад новыя ўмовы. Безумоўна, ён вельмі залежыць ад стану лясных і балотных біятопаў і найбольш ад прадукцыйнасці расліннага свету. Гэты промысел цалкам залежыць ад прыродных працэсаў.

Выкарыстаная літаратура

- [1] Гурков, В. С., Терёхин, С. Ф. Занятие издревле благородное. Минск: Польша, 1987. 134 с.
- [2] Гамзовіч, Р. С., Восіпаў, І. Д., Анцух Л. Ф. Бортніцтва – сувязь часоў. Мінск: Чатыры чвэрці, 2020. 252 с.
- [3] Гамзовіч, Р. С., Восіпаў, І. Д. Лясное бортніцтва Беларусі. Мінск: Беларусь, 2022. 72 с.
- [4] Восіпаў, І. Д. Найлепшыя ўстойлівыя практыкі бортніцтва і падыходы захавання традыцыйнага промысла // Сохранение и рациональное использование диких и одомашненных опылителей: сборник статей I Международной научно-практической конференции, 5–7 декабря 2018 г., Минск / рецензент : О. И. Бородин. – Минск: ГНПО «НПЦ НАН Беларуси по биоресурсам», 2018. С. 18–63.

**Еўрапейская
спадчына ў нас
European Heritage in Us**

Уладзімір Даўгяла. Партрэт Францыска Скарыны. 2022

Францыск Скарына: шмат моў, несупыннае перамяшчэнне і адсутнасць праблем з самаацэнкай

Francysk Skaryna:
many languages, constant movement and
no self-esteem deficit

A discussion on the relevance of Francysk Skaryna's legacy to our time was held at the 30th anniversary celebration of the European Humanities University in October 2022. Skaryna's "Little Travel Book" was released in Vilnius 500 years ago and was an educational, cultural, and entrepreneurial project ahead of its time, inspiring generations of not only Belarusians but all Central European cultural actors. The discussion, which included EHU faculty and renowned Belarusian researchers Aliaksandr Hrusha, Siarhei Chareuski and Aliaksandr Kalbaska, explored Skaryna's life and work as a source of answers to contemporary challenges.

У Вільні, у шыкоўнай залі адноўленага Палаца Вялікіх Князёў Літоўскіх, 6–7 кастрычніка 2022 года адбылася канферэнцыя, прысвечаная трыццацігоддзю Еўрапейскага Гуманітарнага Ўніверсітэта. Удзельнікі разважалі пра місію ўніверсітэта, ліберальную адукацыю ды сучасныя гуманітарныя выклікі для Беларусі. Кантэкст падзеі вызначаўся таксама пяцісотгоддзем першага Віленскага выдання Францыскам Скарынай Малой падарожнай кніжыцы. Асобе Скарыны – інтэлектуала, асветніка і падарожніка, які не толькі запачаткаваў беларускае кнігавыданне, але і з'яўляўся заўважным дзеячом Цэнтральнаеўрапейскага рэгіёна, была прысвечана адна з найцікавейшых канферэнцыйных дыскусій з удзелам гісторыкаў Аляксандра Грушы, Аляксандра Калбаскі і Сяргея Харэўскага. Змяшчаем тут яе ключавыя фрагменты.

Аляксандр Калбаска Калегі, давайце паспрабуем праз прызму Скарыны ўглядзецца і ў сябе, і ў ЕГУ, і ў студэнтаў, якіх мы рыхтуем ужо 30 гадоў запар. Заснавальнік нашага ўніверсітэта акадэмік Анатоль Міхайлаў прыводзіў нядаўна аргументы, згодна якім існаванне ЕГУ было і застаецца амаль немагчымым. Дзейнасць і дасягненні Скарыны таксама могуць падацца неверагоднымі. Але і тое, і другое – было, а ЕГУ існуе дасюль. Хацелася б пачаць з таго, каб акрэсліць гістарычны кантэкст еўрапейскага сярэднявечнага Асветніцтва, прычым зрабіць гэта праз прызму сучаснасці.

Аляксандр Груша У першую чаргу хачу павіншаваць з 30-годдзем ЕГУ яго заснавальніка, кіраўніцтва, выкладчыкаў, усіх супрацоўнікаў і студэнтаў! Што да Скарыны... Зададзімся пытаннем: ці можна сказаць пра яго нешта новае? Пра Скарыну ў Беларусі напісана больш, чым пра каго-кольвек. Адкажу: можна! Кіруючыся ўстаноўкай, што пытанні да гісторыі дыктуюцца сучаснасцю, я хацеў бы правесці мост паміж намі і тым часам, калі жыў Скарына.

Скарына прадстаўляе асаблівы тып асобы, які з'яўляецца ў Вялікім Княстве Літоўскім на рубяжы XV і XVI стагоддзяў. Такая асоба робіць свой індывідуальны выбар згодна з унутраным пакліканнем, насуперак існуючым культурным, сацыяльным і сямейным традыцыям.

З усіх асоб гэтага тыпу Скарына – найбольш яркі. Ён быў сынам мешчаніна з Полацка, які згодна з існуючым парадкам павінен быў працягнуць справу бацькі і дзеда ды стаць купцом. Аднак Скарына зрабіў іншы выбар. Ён паступіў ва ўніверсітэт, атрымаў вучоныя званні, прысвяціў сябе перакладу кніг Бібліі – справе, якая была больш уласціва духавенству. Таксама Скарына змяніў рэлігію. Пры нараджэнні ён быў ахрышчаны ў праваслаўе, а пасля дасягнення паўналецця прыняў каталіцтва.

У святле гэтых фактаў Францыск Скарына рызыкаваў стаць аўтсайдэрам у тагачасным грамадстве. Але пры гэтым ён меў вельмі высокую самаацэнку, лічыў сябе паслядоўнікам Ераніма Стрыдонскага, які стварыў Вульгату, а таксама Феадатыёна, які пераклаў на грэчаскую мову Стары Запавет. У прадмове да Дзеяў Апосталаў Скарына намякнуў, што свой выбар ён зрабіў на ўзор евангеліста апостала Лукі.

Я доўга шукаў той вобраз, патэрн, які б даў магчымасць зразумець Скарыну. І знайшоў яго там, дзе не чакаў – у працах прадстаўніка гуманістычнай псіхалогіі Абрахама Маслоў, прысвечаных самаактуалізаванай асобе. Такая асоба самазабыўна аддаецца сваёй справе, што з'яўляецца галоўнай ўмовай яе асабістага росту. Яна схільная да новых ідэй, дабрадзейства, у яе нізкі ўзровень унутранага канфлікта, яна любіць і цэніць жыццё і бачыць прыгажосць свету лепш, чым хто іншы. Прыгажосць для такога чалавека атаесамляецца з добром, чалавекалюбствам, грамадзянскасцю і патрыятызмам. Яго творчасць грунтуецца на здольнасці супраціўляцца ўплыву культуры і грамадскай думкі. Скарына, на мой погляд, – менавіта такая асоба.

Сяргей Харэўскі Я згодны з калегам, і найбольш – у частцы скарынаўскай самаацэнкі: ён жа змясціў у Бібліі свой партрэт! Адзін з нашых калег, выкладчык Люблінскага ўніверсітэта Сяргей Кавалёў прапаноўвае ўявіць, каб сёння нехта пераклаў Каран і на першай старонцы змясціў асабісты партрэт з аўтографам.

Аляксандр Груша

гісторык, доктар гістарычных навук, былы дырэктар Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, стыпендыят Нямецкага гістарычнага інстытута ў Варшаве.

Сапраўды, калі мы возьмем усе першадрукі, першыя пераклады святаго пісьма, то Скарына – адзіны, хто змяшчае ў святых тэкстах аўтапартрэт, ды яшчэ з аўтаграфам! Канешне, з самацэнкай тут відавочна не было праблем.

Альтэрнатывай для Скарыны было застацца ў Полацку і стаць заможным чалавекам, як пакаленні ягоных продкаў, якія мелі, як сёння казалі б, «офісы» у Рызе, Познані ды іншых гарадах. Але ён зрабіў іншы выбар і зрабіў сябе сам.

Пры тым, што у Полацку часоў яго юнацтва школаў у сучасным разуменні не было. Толькі-толькі, са з'яўленнем кляштара бернардынцаў, ствараецца першая больш-менш падобная да сучасных школа. Хронікі паведамляюць, што дзейнасць бернардынцаў была настолькі паспяховай, што каталікамі сталі да тысячы палачан. Да нядаўняга часу гэта быў апокрыф, неспраўджаны дакументаль-

Сяргей Харэўскі

мастацтвазнаўца,
гісторык архітэктуры,
культуралаг і літаратар,
выкладчык ЕГУ

на. Але археолагі знайшлі ў Полацку месцазнаходжанне гэтага кляштара. Такім чынам, першыя гады існавання бернардынцаў у Полацку – гэта, бадай, адзіная магчымасць для Скарыны навучыцца лацінскай мове. Тады ён прыязджае ў Вільню.

І нават тут, у сталіцы, не асабліва ёсць з чаго выбіраць. Тагачасная «сістэма адукацыі» разлічана на прывілеяваныя саслоўі. Бо, нагадаю, быў росквіт прыгонніцтва, і трапіць у гэтыя школы, аплаціць вучобу, пераезды маглі ну літаральна адзінкі! Нават не ўсе з арыстакратаў, са шляхты маглі сабе дазволіць такую адукацыю. А я падазраю, што і матывацыю мелі не ўсе! Адпаведна, скончыўшы школу ў Вільні, Скарына едзе ў Кракаў, дзе паступае ва ўніверсітэт. Шчыльнасць інтэлектуальнай прасторы, адукацыйна-інтэлектуальнага асяроддзя імкліва нарастае з Усхода, з адукацыйнай пусткі, якую уяўляў сабою тады Полацк, на Захад.

Ізноў жа, некаторыя рэчы для нас сёння нязвыклыя. Напрыклад, што той, хто абіраў займацца медыцынай, фактычна абавязаны быў вучыць арабскую мову, таму што на той час гэта была ці не адзіная крыніца бясконных ведаў ў галіне высокай медыцыны, хіміі і батанікі, якой у далейшым Скарына прысвяціў жыццё. Каб перакладаць Святое Пісанне, каб параўноўваць свой пераклад і з Сэптуагінтаю, і з Вульгатаю, ён мусіў валодаць хаця б на пачатковым узроўні іўрытам, сражытнагабрэйскай ды, натуральна, грэцкай мовамі. Як мы разумеем, жывучы ў Кракаве, ён мусіў размаўляць і па-польску. Такім чынам, шмат моў і несупыннае перамяшчэнне!

Аляксандр Калбаска Днямі ад прафесара Дэна Дэвідсана прагучала думка, што навуковы і акадэмічны свет 2022 года, калі праходзіць наша канферэнцыя, значна адрозніваецца ад 1992 – года стварэння ЕГУ. Што ўжо казаць, наколькі моцна ён адрозніваецца ад 1522 года, калі ў Вільні выдаецца Малая падарожная кніжка. І ўсё ж, ці нешта лучыць той час з нашым? Як вы лічыце?

Аляксандр Груша Лічу, што пэўная пераемнасць праходзіць праз усе гады. Аб якіх саслоўях у Вялікім Княстве Літоўскім мы ведаем? Паны, шляхта-баяры, мяшчане, духавенства... Мне здаецца, Скарына анансаваў з'яўленне яшчэ аднаго саслоўя – вучоных. У прадмове да кнігі Судзей Ізраілевых ён напісаў, што ў складаныя часы бог дасылае пастараў і дактароў, якія вучаць змагацца з «бесовскімі покусамі». Для рубяжа XV–XVI стагоддзяў мы можам гаварыць яшчэ як мінімум пра двух асоб, падобных да Скарыны. Адзін з іх Мацей Дзясяты – стваральнік Біблейскага зборніка (вядомага па позніх крыніцах і ў літаратуры як Дзесятаглаў), які сучасныя даследчыкі ставяць у адзін шэраг з такімі шэдэўрамі кнігапіснага мастацтва, як Атрамірава евангелле XI стагоддзя або Кіеўскі псалтыр XV стагоддзя. Мацей, з яго слоў, узяўся за працу над гэтым зборнікам, кіруючыся ідэяй, змешчанай у вядомай новазапаветнай прытчы аб талентах. Так ён дэклараваў выбар свайго занятку. Згадаю таксама аб дзейнасці арыстакрата князя Фёдара Іванавіча Яраславіча – чалавека, што прытрымліваўся нейкіх вышэйшых правілаў, сфармуляваных на аснове хрысціянскіх каштоўнасцяў. Відавочна, існавала цэлая плеяда асоб падобнага тыпу як сярод свецкіх асоб, так і сярод духавенства, прычым даволі ўнушальна і ўплывова, якую можна аднесці да папярэднікаў сучасных вучоных.

Мы прывыклі бачыць у Скарыне ў першую чаргу перашадрукара. Але ён ніколі не пазіцыянаваў сябе як работніка друкарскага варштата. Ён – доктар у лекарскіх і свабодных навуках, абраны муж, настаўнік... І ён яўна не лічыў сябе самотным, нават і ў Вялікім Княстве Літоўскім.

Сяргей Харэўскі Натуральна, Скарына быў перадусім лекарам і з гонарам пісаў пра гэта. Ва ўсе часы існавала група людзей, якія ў сваіх вежах са слановай косткі гулялся ў бісер. Скарына ж – практык!

Нашы эпохі лучаць хутказменныя абставіны, якія прымушаюць нас трансфармавацца, прыстасоўвацца да іх. І толькі багаж ведаў і пэўная кваліфікацыя, пэўныя кампетэнцыі могуць не проста ўтрымаць нас ў гэтым свеце, але і даць нейкі плён.

У тую эпоху, напрыканцы XV – пачатку XVI стагоддзя Еўропа прыйшла ў рух, усё імкліва змянялася. Падзеі апераджалі адна другую. Гэта была эпоха грандыёзных войнаў. У тым ліку ў Чэхіі – Гусіцкіх войнаў. Былі страшэнныя эпідэміі халеры, чумы. Скарына быў, як дарэчы і іншы наш зямляк, Мікола Гусоўскі, сведкам страшнай чумы ў Рыме. Ён вымушаны быў уцякаць з Прагі. І тады, і сёння мы ўсё адно становімся закладнікамі нейкіх пандэміяў. А яшчэ – не-супынных войнаў. Нагадаю, што пакуль Скарына друкаваў свае кнігі, ішла так званая шостая Маскоўска-літоўская вайна, у выніку якой быў знішчаны Полацк. Яна доўжылася дзесяць гадоў! А ён друкаваў кнігі. Гэта – таксама пра выбар, які робіць чалавек.

Аляксандр Калбаска Дарэчы, як вы думаеце, што б сказаў Францыск Скарына, калі б пачуў, як на папярэдняй дыскусіі наш калега, пісьменнік Віктар Марціновіч шчыра прызнаўся, што падчас вайны пісаць не можа. Маючы на ўвазе палітычны крызіс у Беларусі і вайну ва Ўкраіне, ён нават перафразаваў славыты выраз: «Ці можна пісаць вершы пасля Бучы?» Што б яму адказаў Францыск?

Аляксандр Груша Паспрабую выказаць здагадку. У пачатку свайго выступлення я нагадаў, што Скарына зрабіў свой выбар на ўзор евангеліста Лукі. Ведаеце, што ён піша пра яго? Лука спачатку быў доктарам у лекарскіх навук, «лекарем телесным досконалым», а потым, калі зразумеў, што ўсё матэрыяльнае ў свеце марна, стаў лекарам душ чалавечых і лячыў словам Божым. І глядзіце, наколькі апісанае супадае з выбарам Францыска Скарыны! У Падуді ён атрымаў званне доктара медыцыны. Але неўзабаве выступіў як перакладчык і выдавец біблейскіх кніг – Богага слова. Са Скарынам адбылося тое ж, што і з Лукой. З дапамогай гэтай паралелі Скарына перадаў розныя ідэі, у тым ліку аб важнасці захавання ўласнай індывідуальнасці, незалежна ад абставін. Я лічу, што гэтае захаванне, нават у самых складаных і бязлітасных умовах, з’яўляецца адной з самых магутных апораў існавання чалавечай асобы і ўсяго грамадства.

Сяргей Харэўскі Віктар Марціновіч – творца, ад якога чытачы вымагаюць адказаў на галоўныя пытанні нашага часу. А я, канешне, яму б запырачыў. Скарына ўсё жыццё жыў ва ўмовах вайны. Ягоны Полацк пры жыцці быў знішчаны дазвання. Ён стаў сведкам гран-

дыёзных эпідэмій і войнаў у Еўропе. Мірных часоў у нашым сэнсе ён проста не ведаў. Тады ніхто не меў шчасця бачыць дзесяцігоддзі міра. Але ў людзей яго эпохі быў троху іншы гарызонт. Мы сёння хочам, каб усё было належным чынам ужо пры нашым жыцці. Тыя ж людзі мыслілі далёка-далёка наперад.

Я не думаю, што ён быў настолькі рамантыкам, усё ж прафесія лекара вельмі прыкладная. Ды й лячыў Скарына не абы каго: сярод яго пацыентаў было некалькі манархаў, якія за яго спрачаліся. Як і большасць тытанаў Адраджэння, ён быў вельмі практычы і прагматычны, ведаў кошт матэрыяльнаму свету. Я не думаю, што ён спадзяваўся, што гэтыя кніжкі тут жа дадуць прыбытак або расцякуцца па краіне і весь народ адразу стане асветленым. Таму ўсё роўна такія людзі глядзелі наперад на пакаленні.

Аляксандр Калбаска Я хацеў бы яшчэ закрануць тэму патрыятызма за межамі Радзімы. Тады і цяпер. Наколькі мелі рацыю крытыкі ЕГУ, калі жорстка папракалі, а бывае, што і працягваюць папракаць наш універсітэт за «вымыванне мазгоў» з Беларусі?

Аляксандр Груша Звернем увагу, што асноўны масіў кніг Скарына выдаў менавіта за межамі Вялікага Княства. Не на радзіме, а ў Празе, прычым пражскія выданні больш багатыя і свабодныя ў мас-тацкім выкананні. Нам невядомыя ўсе абставіны выдання віленскіх кніг, але здаецца, у Вялікім Княстве Скарына не мог рэалізаваць усе свае творчыя задумы. Ці сведчыць гэта аб тым, што ён не быў патрыётам? Безумоўна – не. Проста тыя ўмовы і абставіны, у якіх Скарына аказаўся на радзіме, у тым ліку тэхналагічныя, не спрыялі поўнай рэалізацыі яго задум.

Ён сапраўды быў асветнікам, і гэта не метафара. Выдадзеныя ім кнігі былі разлічаны на русінаў, як называлі тады беларусаў і украінцаў. Але строга кажучы, мэтай яго дзейнасці было ўшанаванне бога. Бо калі народ створаны богам, то служэнне народу ёсць служэнне богу. Так у катэгорыях свайго часу мысліў Скарына. І ў гэтым служэнні было важна не тое, дзе геаграфічна адбывалася яго дзейнасць, а дзе ён мог больш за ўсё ў ёй рэалізавацца, а значыць і больш паслужыць свайму народу.

Аляксандр Калбаска Дык чаму ж ён не вяртаўся ў Полацк?

Сяргей Харэўскі На маю думку таго, колішняга, Полацка яго дзіцячых гадоў, ужо не існавала. Пасля трох войнаў горад быў у заняпадзе, у ім стаяла маскоўскае войска. Месца Скарыне там не было проста па вызначэнні. Разам з тым, «так і людзі, дзе ўскормлены былі, да таго места вялікую ласку маюць». Прыгажэй, чым у прадмове Скарыны, пра любоў да Радзімы не скажаш.

Аляксандр Калбаска

музеолаг, кандыдат гістарычных навук, прафесар ЕГУ, былы дырэктар гісторыка-культурнага запаведніка «Заслаўе» (Беларусь), заснавальнік і першы кіраўнік Беларускага камітэта ICOM.

Мы заўсёды ўяўляем сабе Скарыну згодна з вобразам, створаным беларускімі мастакамі. Маўляў, ён і піша пяром, і рэжа паперу, і прэс сам цісне. Ён і мастак, і перакладчык. Канешне, гэта трохі найўнае ўяўленне. За пару гадоў да таго, як ён пачаў друкаваць у Вільні кнігі, тут стварылі паперню. Гэта быў цывілізацыйны скачок, які можна параўнаць з вынаходніцтвам пластыка ў іншыя часы!

Бо што такое тады была папера? Не было раней такога матэрыялу. Мы ведаем, што калі капнем каваю ці слязінкай на аркуш сучаснай паперы – яна ўздыбіцца. А тагачасны аркуш паперы павінен быў прайсці праз станок, высахнуць. Быць перагорнуты на другі бок, высахнуць яшчэ раз. Дадаем чырвоны колер, і яшчэ раз! І так – чатыры разы праз станок і чатыры разы – высахнуць і не скурчыцца. Пару гадоў ішла адладка тэхналогіі, запрашаліся замежныя спецыялісты, натуральна – немцы. Пасля ён прывозіў з Кёнігсбергу друкароў, працавала брыгада мастакоў, рэзчыкаў. А яшчэ майстэрства вырабу пераплётаў. Канешне гэта тэхналагічны скачок!

Скарына ніколі не быў адзін, як многія ўяўляюць. У яго быў сябра – біскуп Ян з літоўскіх князёў, які яму ўсяляк спрыяў. Ідэя выдаваць кнігі на мове, зразумелай тутэйшым людзям, была таксама яго ідэяй. Відавочна, гэта тады насілася ў паветры. Таму яго спансіравалі гэтаксама, як сёння ставяць у журналы рэкламныя блокі. Той жа бурмістр Якуб Бабіч даў яму свой дом. А яшчэ ж і пераклад займаў час ды патрабаваў рэсурсаў. То бок Скарына зусім не выглядае такім дзіваком, каторы недзе там – «маленькі Францішак за печкаю, са свечкаю». Не, гэта каласальная работа цэлай карпарацыі ці кампаніі, таксама як і наш універсітэт. Менавіта яна дала нам кнігу. Ну а «менэджэрам» быў Францыск Скарына.

Аляксандр Калбаска Гэта ўсё выдатна, але Вы ўхіліліся ад другой часткі пытання. ЕГУ ў выгнанні – не беларускі ўніверсітэт?

Сяргей Харэўскі Ён цалкам беларускі. Як кнігі Скарыны былі прызначаны для «людз паспалітага, языка руськога», так і сёння наш універсітэт дае веды, гартуе кадры, захоўвае інтэлектуальнае асяроддзе на перспектыву. Натуральна, для будучыні людз беларускага.

Аляксандр Калбаска А ці можна назваць Скарыну і студэнтаў ЕГУ валацугамі, альбо гэта ўсё ж такі шукальнікі магчымасцяў для самарэалізацыі?

Сяргей Харэўскі Можна пагадзіцца з такой назвай, а можна і не пагадзіцца. У Скарыны то й выбара асабівага не было. З'ехаў з Вільні, бо быў вялікі Віленскі пажар. Загінула жонка. Згарэў дом. Аб'ектыўна трэба было кудысьці перамясціцца. У Празе пачаліся вайна і чума. Ён бы вярнуўся, напэўна, у Полацк, каб той не быў таксама знішчаны. Можа быць, каб яго запрасілі ў Парыж, ён бы і туды паехаў. Гэта не проста летуценні – паехаць пажыць у Падую, ля мора. Гэта прагматычы, аб'ектыўны выбар. Тым больш, што падарожжы ў тую эпоху былі неад'емным складнікам вучобы. Студэнты пераходзілі з універсітэта ва ўніверсітэт, вучылі мовы, слухалі розных прафесараў...

Аляксандр Груша Я не лічу, што Скарына быў валацугай. Трэба разумець мысленне чалавека ў Сярэднявеччы. Існавала ўяўленне, што чым больш краін ты аб'ехаў, тым большымі ведамі валодаеш. Набыццё замежнай практыкі з'яўляецца нормай і для сучаснага даследчыка.

Сяргей Харэўскі Я падтрымаю спадара Аляксандра. Сапраўды, узровень ведаў Скарыны заварожвае. Яго самі манархі запрашалі!

Мяне асабіста цікавіць стварэне ім Каралеўскага батанічнага сада ў Празе. То бок, чалавек, які быў ужо ў маім веку, яшчэ недзе вучыўся садоўніцтву. Можна ўявіць, што як доктар ён ведаў лекавыя якасці некаторых раслін. Але ж адкуль ён ведаў, з якой хуткасцю яны растуць, якая ім трэба тэмпература, які стварыць мікраклімат, колькі трэба вады? І ўсё ж ён вызначае, колькі ды чаго будзе пасаджана. Імператар Максіміліян зацвярджае праект, згодна якому змяняецца гідралогія, зносяцца будынкі, высякаюцца дрэвы, робяцца спецыяльныя падпорныя сценкі, замаўляецца насенне і гэтак далей. Як ні круці, гэта амаль фантастычна. Чалавек бярэцца, пражыўшы паўвека, стварыць каралеўскі сад, і мы нідзе не можам знайсці сведчання таго, што ён раней гэтым займаўся... Гэта таямніца заварожвае. А праз тры гады – калі ласка: сад расце, значна паўночней натуральнага арэала квітнеюць цытрусавыя, алівы, фінікі, інжыр і так далей. Імператар задаволены. Вось яскравая ілюстрацыя, якіх ведаў чалавек дасягнуў толькі падарожжамі.

Аляксандр Груша Гэта адпавядае тыпу самаактуалізаванай асобы паводле Абрахама Маслоў – схільнасьць да новых ідэй і наватарства. І, дарэчы, калі не памыляюся, батанічны сад, створаны Скарынам у Празе, быў другім у Еўропе.

Сяргей Харэўскі І да сёння ёсць! Растуць тыя самыя лімончыкі!

Аляксандр Калбаска Як і студэнты ЕГУ, Скарына атрымаў ліберальную адукацыю, каб потым прыстасоўваць сябе да любой сферы. Давучваючыся, здабываючы новыя веды, ён намагаўся быць першым. Мы імкнемся рабіць прыкладна тое самае: даем студэнтам шырокую адукацыю, каб яны маглі самі нават стварыць сваё першае працоўнае месца, не абязкова па дысцыпліне, запісанай у дыплومه. Так што вучымся гэтак жа, як Скарына пяцьсот гадоў таму.

Сяргей Харэўскі Я ўжо казаў, людзі той эпохі былі прагматычнымі. Мы часта пра гэта забываем. Калі ты будуеш палац ці выдаеш кніжкі – гэта ў любым разе грошы. На маё перакананне, нехта яго на гэта інспіраваў. Мяркую, што гэта быў ці то сам біскуп Ян, ці то было нейкае кола людзей, якія даручылі Скарыне здзейсніць гэты праект. Натуральна, Скарына моцна вылучаўся ўзроўнем адукацыі. Скажам, ніхто з Медзічы не быў такі адукаваны. Скарына паставіў на навуку, на адукацыю. Ягонае імя стаіць трохку паасобку. Гэта не ў чыстым выглядзе прадпрымальніцтва. Ён быў некім медыюмам, ён пераносіў ідэй. Знаёміў суайчыннікаў з цывілізацыйнымі здабыткамі, з батанікай, са знаходкамі медыцыны. Праз яго нешта прамаўляла!

Аляксандр Калбаска Так, гэта пра асветніцтва і адукацыйны ландшафт, але гэта яшчэ і пра прадпрымальніцтва, пра тое, якія прадпрымальніцкія здольнасці ён мог выкарыстоўваць для дасягнення канкрэтных асветніцкіх мэтаў. Падсумоўваючы, хачу шчыра падзякаваць калегам, якія вельмі якасна, вынаходліва адказвалі на часам правакацыйныя пытанні. Сёння паміж ЕГУ і эпохай Скарыны мы знайшлі не адзін, а можа з паўтузіна масточкаў. Важна прымерыць эпоху і вобраз Скарыны на сябе, каб рабіць выбар у адпаведнасці з пакліканнем, далучацца да саслоўя вучоных і асветнікаў і ўрэшце захаваць сябе. Усё гэта ўжо не адзін дзесятак гадоў актуальна для студэнтаў нашага ўніверсітэта.

Два гады таму мы ў ЕГУ распачалі працу па стварэнні культурнага маршрута «Еўрапейскія культурныя шляхі Скарыны». Ёсць ужо два адпрацаваныя этапы: ад Полацка да Вільні і ад Вільні да Кракава. Калі будуць рэсурсы, у наступным годзе мы дабярэмся з Кракава да Прагі. А потым – з Прагі да Падуі. Гэта дазволіць (можа не нам, а нашчадкам, калі Беларусь стане нармальнай краінай з мяжой, якую лёгка прайсці турыстам) афіцыйна зарэгістраваць гэты маршрут, далучыць яго да ўжо існуючых зараз 48-мі культурных маршрутаў, якія злучаюць розныя гарады і краіны Еўропы – ад маршрута д’Артаньяна да маршрута ў Санц’яга дэ Кампастэла. У гэта мы верым і працуем на гэта няспынна.

Дзякуй усім удзельнікам дыскусіі!

Дзяніс Тушынскі

скончыў Мінскі дзяржаўны
лінгвістычны ўніверсітэт,
магістр псіхалагічных на-
вук. Выкладчык англійскай мовы
Навуковыя
інтарэсы – псіхалінгвістыка,
сацыялінгвістыка, моўнае
заканадаўства, кагнітыўная
псіхалогія маўлення.

Мова як культурная спадчына і каштоўнасць: парадоксы заканадаўчага рэгулявання

Language as cultural heritage and value: the Paradoxes of Legislative Regulation

Дзяніс Тушынскі

The article by Dzianis Tushinsky is dedicated to the issue of considering the Belarusian language as cultural heritage. The Belarusian language is a crucial element of Belarusian culture, but its level of prevalence raises concerns. Contrary to public expectations, in recent years, the Belarusian government has been seen taking legislative measures and pursuing policies aimed at further narrowing the use of the Belarusian language. The article analyzes the legislative experience of other countries and international norms regarding the protection of intangible heritage.

Утопія парадаксальна паводле азначэння. Слоўнік Мэрыям-Вэбстэр сярод іншых прыводзіць наступныя трактоўкі гэтага паняцця:

1. Месца, дзе ўсё ідэальна дасканала, асабліва ў сферы законаў, улады і сацыяльных умоў.
2. Нерэалістычны план сацыяльных пераўтварэнняў.

Такім чынам, утопічны ідэал апырэры прызнаецца нерэалістычным.

Захаванне моў можа якраз падацца ўтопіяй. Так, індэкс моўнай разнастайнасці Хармана і Лоха з 1970 па 2005 год упаў на 20 %, прычым хуткасць падзення з цягам часу расце [6]. Росквіт жа беларускай мовы як афіцыйнай і раней меў адценне ўтапічнасці. Пасля пэўных спробаў увасаблення гэтага нацыянальнага ідэала ён канчаткова абрынуўся ў сферу мрояў, і зараз пасля так званай «мяккай беларусізацыі» мы перажываем дэ-беларусізацыю, рэпрэсіі ў сферы культуры ды здэкі за выкарыстанне беларускай мовы.

Дадзены артыкул разглядае некаторыя парадоксы заканадаўчага рэгулявання абароны мовы як культурнай спадчыны.

Мова і моўныя правы ў міжнародным кантэксте

У лепшых традыцыях утопіі праблема захавання сусветнай і беларускай моўнай спадчыны насычана супярэчнасцямі. Частка даследчыкаў атаясамлівае паняцці спадчыны і каштоўнасцяў [2]. Іншыя падкрэсліваюць іх несупадзенне [8]. Ці з'яўляецца мова культурнай спадчынай і каштоўнасцю?

З пункту гледжання беларускай паэзіі – безумоўна. Напрыклад:

*...І з гора, і з радасці, і з усяго
Таго, што лягло назаўсёды ў аснову
Святыні народа, бясмерця яго, –
Ты выткана, дзіўная родная мова.*

(М. Танк)

Але ў міжнародных прававых актах «не ўсё так адназначна». Хаця мову часта называюць нематэрыяльнай спадчынай, лінгвіст Рыкс Смітс, які займаў пасаду кіраўніка аддзела нематэрыяльнай спадчыны ЮНЭСКО, адзначае, што Канвенцыя ЮНЭСКО аб захаванні нематэрыяльнай культурнай спадчыны не называе мову нематэрыяльнай спадчынай, хаця яна і падыходзіць пад азначэнне апошняй. Некалькі ўкладальнікаў канвенцыі прапанавалі ўключыць мову непасрэдна, аднак марна [13]. У другім раздзеле канвенцыі мова згадваецца як тое, у чым спадчына выяўляецца: «вусныя традыцыі і формы выражэння, якія ўключаюць мову ў якасці носьбіта (vehicle) нематэрыяльнай культурнай спадчыны...» [14].

На пачатку 2023 года ў Спісе нематэрыяльнай культурнай спадчыны ЮНЭСКО налічваецца 677 пазіцый, але толькі адна з іх прадстаўлена ўласна мовай, і тое ў спалучэнні з музыкай і танцам. Гэта мова, танец і музыка гарыфуна (мова народа гарыфуна, распаўсюджаная на тэрыторыі Гандураса, Беліза і Гватэмалы). Таксама ўключаны мовы свісту ў Турцыі і на канарскай выспе Ла-Гамера. Некалькі пазіцый занята каліграфіяй: жывая

культура трох грузінскіх алфавітаў; арабская, кітайская, мангольская каліграфія, армянскае мастацтва літар і яго культурныя ўвасабленні; Хюсн-і-Хат (каліграфія ў ісламскім мастацтве Турцыі), нацыянальная праграма абароны традыцыйнага мастацтва каліграфіі ў Іране. Пры гэтым апасродкавана з мовамі звязана багата традыцый вуснай народнай творчасці, прадстаўленых у спісе [10].

Багатае прадстаўніцтва каліграфіі ўравае, але ці могуць быць спадчынай іншыя асобныя аспекты мовы? Р. Смітс адзначае, што з пункту гледжання нематэрыяльнай культурнай спадчыны важныя тыя пласты лексікі, якія маюць да яе дачыненне, напрыклад, лексіконы пэўных рамёстваў [13]. А ці не з'яўляюцца спадчынай, напрыклад, адметныя граматычныя катэгорыі, што ўвасабляюць спецыфіку адлюстравання рэчаіснасці пэўнай супольнасцю?..

Праблему суадносін мовы і культурнай спадчыны можна таксама разглядаць як аспект больш агульнай праблемы – суадносін мовы і культуры. Але і да яе існуе некалькі падыходаў: мова – частка культуры; мова – сродак культуры і мова – не форма і не элемент культуры [1]. Прынамсі, мова не згадана ў азначэнні культуры ва ўсеагульнай Дэкларацыі Культурнай Разнастайнасці ЮНЭСКО, хаця там прысутнічае літаратура. Пры гэтым абарона моўнай спадчыны і разнастайнасці складаюць тры з дваццаці мэтаў дакумента [15].

Але магчыма, пытанне суадносін мовы і спадчыны не мае практычнага значэння, паколькі мова мае значэнне і без прывязкі да спадчыны? Згаданы Р. Смітс адзначае, што мова як носьбіт спадчыны ў любым выпадку важная па шэрагу прычынаў, аднак Канвенцыя аб захаванні нематэрыяльнай культурнай спадчыны не стала інструментам для захавання ўсяго моўнага багацця свету, а толькі тых яго аспектаў, якія датычацца культурнай спадчыны. Адпаведна, у будучыні неабходны будзе новы прававы механізм [13].

Абарона моў і моўных правоў з'яўляецца мэтай вялікай колькасці міжнародных прававых актаў. Прафесар права Джанет Блэйк адзначае, што большая частка адпаведных палажэнняў змяшчаецца ў праваабарончых актах і датычыцца правоў меншасцяў і карэнных народаў. На падставе аналізу шэрагу міжнародных дакументаў – Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека (1948), Канвенцыі супраць дыскрымінацыі ў адукацыі (1960), Міжнароднага пакта аб грамадзянскіх і палітычных правах (1966), Міжнароднага пакта аб эканамічных, сацыяльных і культурных правах (1966), Канвенцыі Міжнароднай арганізацыі працы №169 аб карэнных народах і народах, што вядуць племянны лад жыцця (1989), Канвенцыі аб правах дзіцяці (1990), Еўрапейскай хартыі рэгіянальных і меншасных моў (1992), а таксама Дэкларацыі правоў карэнных народаў (2007) – аўтарка вылучае 12 правоў, якія датычацца мовы. Абагульняючы, гэта: права карыстацца мовай у розных сферах жыцця, атрымліваць адукацыю на ёй, засноўваць і фінансаваць навучальныя ўстановы, не быць дыскрымінаваным па моўнай прыкмеце, права меншасцяў і карэнных народаў захоўваць уласную ідэнтычнасць. Пры гэтым культурныя правы, да якіх аўтарка адносіць і большасць моўных, азначаюцца як занябная і кепска азначаная сфера правоў чалавека. Іх цяжка рэалізаваць на практыцы, у тым ліку і праз высокія кошты для дзяржавы [9].

Існуюць і іншыя міжнародныя прававыя дакументы, якія маюць дачыненне да моваў, напрыклад, Канвенцыя Міжнароднай арганізацыі працы № 111 аб дыскрымінацыі ў сферы працы і занятасці (1958), Дэкларацыя правоў асобаў, якія належаць да нацыянальных, этнічных, рэлігійных і моўных меншасцяў (1992), Рэкамендацыі па прасоўванні і выкарыстанні шматмоўнасці, а таксама ўсеагульнага доступу да кіберпрасторы (2003). Канвенцыя аб ахове і падтрымцы разнастайнасці форм культурнага самавыяўлення (2005) падкрэслівае, што моўная раз-

настайнасць з'яўляецца фундаментам разнастайнасці культурнай.

Але парадаксальным чынам эфектыўнасць гэтага вялікага масіву дакументаў ставіцца пад сумнеў [9; 13]. Дж. Блэйк адзначае супярэчнасць паміж вялікай колькасцю міжнародных прававых актаў і адчуваннем неабароненасці моў самімі носьбітамі.

Найбольш універсальны дакумент у сферы моўных правоў – Усеагульная дэкларацыя лінгвістычных правоў – была прадстаўлена на разгляд ЮНЭСКА ў 1996 годзе, аднак прынятая не была. У Дэкларацыі прапісваецца права на ўласна моўную спадчыну. Дэкларацыя шырока апелюе да культуры, разглядаючы мову і культуру ў звязку [16].

Пераважная большасць міжнародных дакументаў, датычных абароны моў, мае неабавязковы характар. Еўрапейская хартыя рэгіянальных моваў ці моваў меншасцяў (1992) называецца адзіным выключэннем (за выняткам двухбаковых дамоў) [11]. У тлумачэнні да Хартыі адзначаецца, што яе галоўная мэта – культурная. Пазначана, што захаванне моваў спрыяе падтрыманню і развіццю культурнага багацця Еўропы, хаця сама мова не азначаецца як культурная спадчына ці каштоўнасць.

Мова і моўныя правы ў нацыянальным кантэксце

У нацыянальных моўных законах іншых шматмоўных краін можна сустрэць прыклады дэкларавання мовы як спадчыны народа. У «Палітыцы аказання паслуг на французскай мове» канадскай правінцыі Манітоба адзначана, што франкамоўнае насельніцтва правінцыі з'яўляецца адной з фундаментальных рыс Канады.

«Закон аб афіцыйных мовах» канадскай тэрыторыі Нунавут выражае пажаданне, каб, у адрозненне ад ранейшых часоў, калі інуіцкая мова займала другаснае месца ў сферы кіравання і іншых сферах жыцця, гэта

мова набыла прызнанне ў якасці размоўнай мовы большасці жыхароў тэрыторыі і вызначальнай характарыстыкі народа Нунавута і інуітаў увагуле.

«Закон аб абароне інуіцкай мовы» тэрыторыі Нунавут ушаноўвае старэйшын, іншых носьбітаў мовы і педагогаў, якія захавалі і развілі гэту мову са старажытных часоў. Закон прызнае важнасць інуіцкай мовы як культурнай спадчыны і сучаснай праявы ідэнтычнасці; як фундаментальнага сродка культурнага выражэння; для развіцця дынамічных і моцных асоб, супольнасцяў і ўстаноў; для падтрымкі ўнёску яе носьбітаў у кіраванне і сацыяльна-эканамічнае развіццё тэрыторыі; як падмурка ўстойлівай будучыні інуітаў як народа з адметнай культурнай і моўнай ідэнтычнасцю.

Таксама асуджаецца ранейшая ўрадавая палітыка асіміляцыі і стаўленне ўрада і грамадства да інуіцкай мовы як да ніжэйшай. Прызнаецца, што гэтыя палітыка і стаўленне мелі доўгачасовы негатыўны ўплыў на інуіцкую мову і на інуітаў [7].

Канстытуцыя Марока абвясчае мову тамазігхт (берберскую) спадчынай усіх мараканцаў, хаця размаўляе на ёй толькі 14 % насельніцтва. Больш таго, канстытуцыя краіны прадпісвае захоўваць хасанью (дыялект арабскай мовы, на якім размаўляе 1 % насельніцтва) як неад'емны кампанент мараканскага культурнага адзінства. У канстытуцыі агаворваецца стварэнне Нацыянальнай рады моваў і мараканскай культуры [12].

Нягледзячы на тое, што нацыянальнае моўнае зканадаўства мае абавязальны характар, у выпадку Беларусі мы сустракаемся з чарговым парадоксам. Яго сутнасць у тым, што хаця ў краіне дзве дзяржаўныя мовы, афіцыйнае выкарыстанне абедзвюх іх не з'яўляецца абавязковым. Фармальна праблема выражана ў тым, што ў большасці артыкулаў Закона «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь» для раздзялення беларускай і рускай моў выкарыстоўваецца злучнік «або». Напрыклад, «акты дзяржаўных органаў Рэспублікі Бела-

русь прымаюцца і публікуюцца на беларускай і (або) рускай мовах».

Цяжка дапусціць, каб такая фармулёўка была выпадковай. Папраўкі да Закона аб мовах пасля рэферэндума 1995 зрабілі ўяўнае «раўнапраўе» моў шырмай, за якой беларуская мова была амаль цалкам выціснутая з афіцыйнага ўжытку. Абыякавасць большасці жыхароў краіны да лёсу мовы стала спрыяльнай глебай для русіфікацыі.

Яшчэ адзін парадокс палягае ў тым, што на тле зрусіфікаванасці ў Кодэксе Рэспублікі Беларусь аб культуры мова азначана як каштоўнасць. Паводле пункта 2 артыкула 69 Кодэкса, «Да нематэрыяльных культурных каштоўнасцей адносяцца ... беларуская мова (вусная і пісьмовая), іншыя мовы, іменаслоўныя традыцыі і традыцыйныя нацыянальныя формы звароту да людзей...».

Азначэнне цьмянае. Па-першае, неясна, што значыць выраз «іншыя мовы» – усе мовы свету, усе мовы, што ўжываюцца ў Беларусі, усе дзяржаўныя мовы? Затым, мова – гэта складаная з'ява. Ці можна лічыць кожны яе аспект каштоўнасцю, і калі не, то які можна?

Між тым, статус беларускай мовы як каштоўнасці і спадчыны ў Законе аб мовах, а яшчэ лепей – у канстытуцыі разам з адпаведнымі практычнымі мерамі, маглі б стаць фактарам, які б дадаткова абараніў мову нават ва ўмовах афіцыйнага білінгвізму. Пры гэтым зрабіць ў будучыні беларускую адзінай дзяржаўнай мовай падаецца найбольш надзейным сродкам яе абароны. Але і ў гэтым выпадку замацаванне каштоўнасца статуса мовы можа прынесці дадатковую карысць на фоне фактычнага білінгвізма.

Прыклады заняпаду і ўціску

Як адзначалася вышэй, большасць палажэнняў міжнародных дакументаў аб абароне моў датычацца меншасцяў і карэнных народаў. Гэты акцэнт зразумелы – буйныя афіцыйныя мовы абаронены значнай колькасцю сваіх

носьбітаў і нацыянальнымі законамі аб мовах, у якіх мовам мінарытарным надаецца нязначная ўвага. А ці не з'яўляецца беларуская мова мінарытарнай? Па паказчыку колькасці людзей, якія лічаць яе роднай, беларуская – мажарытарная мова, аднак сітуацыя імкліва пагаршаецца (параўнайце 73,3 % у 1999 годзе з 54 % у 2019 годзе). А вось па паказчыку хатняга ўжытку беларуская – мінарытарная, прычым і тут працэнт карыстальнікаў памяньшаецца. З 36,7 % у 1999 годзе ён знізіўся да 26 % у 2019 годзе. Выкарыстанне беларускай мовы надзвычай абмежавана ў законатворчасці, справаводстве, адукацыі і культуры. Напрыклад, у эталонным банку дадзеных прававой інфармацыі ў 2021 годзе толькі 1,4 % дакументаў па-беларуску. У краіне адсутнічае ВНУ, якая б ажыццяўляла навучанне поўнацю на бела-

рускай мове. У 2019 годзе ў абласных цэнтрах школ з беларускай мовай навучання не было зусім, а ў Мінску – толькі 2,17 %. З 2005 да 2020 года доля школьнікаў, што навучаюцца па-беларуску, зменшылася па краіне з 23 % да 10,7 %; студэнтаў – з 1,9 % да 0,07 % [4].

Некаштоўнасны падыход да мовы дае падставу падмяняць клопат пра развіццё жывой мовы шанаваннем моўных артэфактаў-тэкстаў, памятных дат і да т. п. Яшчэ адна праява другаснага стаўлення да мовы – русіфікацыя спадчыны беларускіх пісьменнікаў. Напрыклад, у сакавіку 2023 года беларускамоўную шылду ў гонар Уладзіміра Караткевіча на будынку сярэдняй школы № 3 Оршы замянілі на рускамоўную.

Ахвярай стала і адна з формаў беларускай графікі. У снежні 2022 года пасля хвалі

«Homan» №1, «Naša Niwa» кірыліцай і лацінкай

публікацый, скіраваных супраць беларускага лацінічнага пісьма, «Рэспубліканская рада гістарычнай палітыкі» рэкамендавала скасаваць лацінічную транслітарацыю геаграфічных назваў, якая выкарыстоўвалася ў адпаведнасці з пастановай Дзяржаўнага камітэта зямельных рэсурсаў, геадэзіі і картаграфіі Рэспублікі Беларусь ад 23 лістапада 2000 г. №15 [3]. Рэкамендацыя адлюстравана ў дакладнай запісцы ад 14.12.2022 № 06.102-385/530. У якасці аргументаў рэкамендацыі былі названыя «крытыка з боку навуковай супольнасці, патрыятычна настроеных грамадзян, грамадскіх актывістаў і блогераў», абураных «навязваннем за дапамогай лацінізацыі заходніх ліберальных каштоўнасцей і культурных традыцый, складанасць успрымання як беларусамі, так і іншаземцамі і перагрузку гарадскога асяроддзя».

Калі за «заходнюю каштоўнасць» лацінскі алфавіт прыняць тэарэтычна можна, то як ён можа быць каштоўнасцю ліберальнай, не зразумела. Не зразумела таксама, чаму аўтары лічаць, што кірыліца ўвасабляе каштоўнасці неліберальныя. Не ясна, чаму «заходняя каштоўнасць» складана ўспрымаецца самімі іншаземцамі. Прыгадваецца стары анекдот: «А вы ў іх пыталіся?». «Абгрунтаванне» змяшчае фразу аб тым, што ў аснову беларускай лацінкі пакладзены польскі варыянт лацінскай графікі, які выкарыстоўваўся для паланізацыі беларусаў. Пакідаючы ў баку паланізацыю, адзначым, што адрозненні беларускай лацінкі ад польскай цяжка не заўважыць. Нарэшце, Рада не рэкамендуе для транслітарацыі іншы варыянт лацінічнага пісьма, а проста раіць «выключыць практыку прымянення лацінкі». І гэта пры тым, што мэтай яе выкарыстання якраз і было забяспечыць разуменне гучання беларускіх назваў замежнікамі.

24 сакавіка 2023 года Дзяржаўны камітэт па маёмасці Рэспублікі Беларусь выдаў пастанову № 19 «Аб перадачы найменняў геаграфічных аб'ектаў з беларускай і рускай мовы на іншыя мовы», што зацвярджае новую інструкцыю па транслітарацыі найменняў геагра-

фічных аб'ектаў літарамі лацінскага алфавіта. Для транслітарацыі з беларускай мовы беларуская лацінка больш не выкарыстоўваецца. Беларускі філолаг Вінцук Вячорка адзначае бессістэмнасць новай транслітарацыі; прыняцце новай інструкцыі называецца чыста палітычным, навукова не абгрунтаваным рашэннем.

Высновы

Такім чынам, беларускае моўнае заканадаўства свядома ігнаруе акрэсленыя праблемы захавання беларускай мовы. Паказальна, што згаданая Еўрапейская хартыя рэгіянальных моваў ці моваў меншасцяў (1992) у пэўных аспектах забяспечвае лепшую абарону мовам, на якія распаўсюджваецца, чым айчыннае моўнае заканадаўства – беларускай [5].

У адрозненне ад беларускага моўнага заканадаўства, хартыя грунтуецца на прынцыпе праактыўнасці, адзначаючы, што толькі забараніць дыскрымінацыю недастаткова – неабходны канкрэтныя рашучыя дзеянні па падтрымцы моў дзеля іх захавання. Праўда, падобнае палажэнне існуе ў Кодэксе Рэспублікі Беларусь аб адукацыі, маўляў, права на атрыманне адукацыі на выбранай мове павінна рэалізоўвацца праз заснаванне сеткі ўстаноў адукацыі з гэтай мовай навучання, але вышэй было паказана, наколькі гэта не суадносіцца з рэчаіснасцю. Сярод палажэнняў хартыі захад па выкарыстанні мовы ў эканамічным і сацыяльным сектарах і ў аказанні медыцынскіх паслуг, заахвочванне перакладу і дублявання, удзел носьбітаў мовы ў планаванні культурных мерапрыемстваў, развіццё тэрміналогіі і іншае.

Натуральна, што падобныя змены ў беларускім заканадаўстве сёння немагчымыя. Аднак ужо зараз гучаць прапановы стварыць незалежны орган, які б рэгуляваў нормы беларускай мовы незалежна ад структур, якія самі ёй не карыстаюцца і, верагодна, лічаць «перагрузкай асяроддзя».

Пры гэтым статус каштоўнасці сам па сабе не панацэя. Статус, замацаваны ў Канстытуцыі і Законе аб мовах – гэта мемарандум грамадства аб намерах, ён можа быць і прызнаннем і асуджэннем памылак мінулага. Гэта і спосаб заявіць, што мова – гэта не толькі код, які можна лёгка змяніць на іншы, але і нешта сакральнае. Толькі канкрэтныя захады па падтрымцы, памножаныя на матывацыю значнай часткі грамадства здольныя выправіць сітуацыю.

Выкарыстаная літаратура

- [1] Гашимов Э. А., Куровская А. Е. Язык и культура. От общего к частному. Современный лингвистический взгляд // Современные наукоемкие технологии. № 7. 2010. С. 324–327, <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=25151> (28.03.2023).
- [2] Молчанов С. Н. Об использовании понятий «культурные ценности» и «культурное наследие (достояние)» в международном праве (информационно-аналитический обзор) // Московский журнал международного права. №2. 2000. С. 20–27.
- [3] Постановление государственного комитета по земельным ресурсам, геодезии и картографии Республики Беларусь, 23 ноября 2000 г. № 15 «Об утверждении Инструкции по транслитерации географических названий Республики Беларусь буквами латинского алфавита» // [levonevsky.org, http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor55/text55933.htm](http://pravo.levonevsky.org/bazaby09/sbor55/text55933.htm) (20.04.2023).
- [4] Права на культуру. Беларусь 2022 // Беларускі ПЭН <https://penbelarus.org/2023/03/02/bel-pravana-kulturu-belarus-2022.html> (20.04.2023).
- [5] Тушинскі, Дз. М. «Еўрапейская Хартыя рэгіянальных моваў ці моваў меншасцяў» як крыніца ідэй для ўдасканалення беларускага моўнага заканадаўства // Наша слова. 2014. № 41. С. 2.
- [6] Тушинскі, Дз. М. Індэкс моўнай разнастайнасці і яго зніжэнне ў свеце і ў Беларусі // Наша слова. № 15. 2015. С. 2–3.
- [7] Тушинскі, Дз. М. Канадскае моўнае заканадаўства ў параўнанні з айчынным // «Нашы вякі – наша багацце. Лепшыя практыкі менеджменту спадчыны»: Зборнік матэрыялаў навук.-практыч. канферэнцыі. 6 верасня 2019 года. Ліда: 2020. С. 48–63.
- [8] Фриго М. Культурные ценности и культурное наследие: «борьба понятий» в международном праве? // Международный журнал Красного Креста, №854, 2004, С. 67–80.
- [9] Blake J. The International Legal Framework for the Safeguarding and Promotion of Languages // Museum International. Vol LX, №3 / 239. Languages, between heritage and development. September 2008. P. 14–25.
- [10] Browse the Lists of Intangible Cultural Heritage and the Register of good safeguarding practices UNESCO. Intangible Cultural Heritage <https://ich.unesco.org/en/> (20.04.2023).
- [11] European Charter for Regional or Minority Languages – Giving regional and minority languages a say // Secretariat of the European Charter for Regional or Minority Languages, 2014. P. 2.
- [12] Morocco 2011 // [Constitute, 2012, https://constituteproject.org/constitution/Morocco_2011?lang=en](https://constituteproject.org/constitution/Morocco_2011?lang=en) (20.04.2023).
- [13] Smeets R. Language as a Vehicle of the Intangible Cultural Heritage // Museum International, Vol. LVI, №1–2. Intangible Heritage. May 2004. P. 156–164.
- [14] Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage // UNESCO. Intangible Cultural Heritage, <https://ich.unesco.org/en/convention> (20.04.2023).
- [15] UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity // UNESCO, <https://en.unesco.org/about-us/legal-affairs/unesco-universal-declaration-cultural-diversity> (21.04.2023).
- [16] Universal Declaration of Linguistic Rights // Follow-up Committee. 1998. 81 p.

Ирина Кодюкова

филолог по образованию, выпускница отделения художников-мультипликаторов при Киевской студии научно-популярных фильмов. Сценарист, режиссер и аниматор, преподаватель бакалаврской программы «Визуальный дизайн» ЕГУ. Лауреат многих международных кинофестивалей.

Беатриче и Данте сегодня. Ненаучные заметки сценариста и режиссера

Beatrice and Dante today.
Unscientific Notes by Screenwriter and Director

Ирина Кодюкова

The article by Irina Kodiukova, Belarusian artist, cartoonist and professor of EHU Design program, is a kind of afterword to the animated film “Dante Beatrice” (2019) about the childhood and youth of the world-famous poet Dante Alighieri, the director and screenwriter of which she was. It is important that in addition to creative production, Irina Kodiukova also teaches a course called “Artifacts of Visual Design: Florence” aimed at linking of EHU students to European capitals of culture.

Наследие – красивое, серьезное понятие... Но иногда ты получаешь его неожиданно, как наследство. Не ждал, не хотел, но вдруг обрушилось. Иногда это происходит очень лично. Так случилось со мной...

Как сценарист, режиссер и художник анимационного кино я всю жизнь рассказываю истории с помощью этого замечательного искусства. Но возникновение замысла – всегда тайна. Каждый, кто связан с творчеством, знает этот удар молнии, этот призыв, от которого сначала хочется защититься, потому что слишком велики затраты...

Несколько уже сделанных мной анимационных фильмов складывались в целый цикл «Сказки и не сказки о любви». Заключением этого цикла должна была стать история абсолютная, вершинная. Но Шекспир, Петрарка, Данте – где они, а где я? И все же я листала, читала, смотрела...

И вот мы с сыном во Флоренции, и я как бы случайно оказываюсь в Дантовских местах... Дом Данте, Casa di Dante, где интереснее всего стены и потолки, виды из окон, освещение и специальный выступ в стене, к которому при-

вязывали лошадь. Интересно было понять, по какой улице мог идти поэт, когда встретил Беатриче. Улицы очень узкие, с трудом просматривается маленький кусочек знаменитого купола Санта-Мария дель Фьоре или, как раньше чаще звучало, Санта Липарата. По дороге – вход в маленькую церковь. Она зажата между домами и совсем не похожа на храм. Внутри темно. Висит объявление, что церковь недавно ограбили и повредили утварь, поэтому поставлен ящик для сбора пожертвований на восстановление. В храме прохладно, тихо, я села на скамью, чтобы осмотреться. А сын опустил пожертвование, и... зажегся свет! Я посмотрела налево и увидела рядом что-то, по очертаниям похожее на камин, а в нем – горшок с засохшим цветком, плетеную корзину, заполненную белеющими записками, и в глубине небольшую мраморную доску, сообщающую о том, что здесь покоится Беатриче Портинари. Так близко, так просто... И в этот момент я поняла, что должна рассказать о ней. Такой призыв не осмысливается, он просто чувствуется. Так жарким летним днем в церкви Санта-Маргерита во Флоренции я получила в наследство Беатриче...

Беатриче Портинари была одной из шести дочерей флорентийского банкира и мецената Фолько ди Портинари. В 1282 году он был настоятелем Флоренции, построил больницу Санта-Мария Нуово. Еще у Фолько Портинари был сын, с которым дружил юный Данте. Дома обеих семей располагались близко, мальчики были ровесниками и, несмотря на разницу в общественном положении отцов, общались. Данте-старший был небогатым дворянином и землевладельцем среднего достатка.

Однажды в доме Портинари устроили традиционный весенний праздник, на который был приглашен и девятилетний Дуранте (так звучит полное имя Данте). Так в мае 1274 года он встретил девочку по имени Беатриче (домашнее сокращенное имя – Биче). Девочка

была в платье алого цвета. Эту встречу Данте запомнил и подробно изложил в книге Новая жизнь. VITA NUOVO – так эта книга называется в оригинале – по содержанию романтизированной автобиографической повести, а по форме – прозаическая поэма, стихи в прозаическом обрамлении.

Сведений о жизни Беатриче Портинари осталось очень мало. Только то, что писал о ней Данте, и несколько упоминаний в сохранившихся документах. Но! Она определенно ступала по этим улицам, видела эти здания, молилась в этой церкви, прогуливалась в тени этой колоннады... Они все ее видели и помнят! До нас не дошло ни одного претендующего на подлинность изображения Прекраснейшей Беатриче. И это правильно – совершенно не важно, какого цвета ее волосы и какого она роста. Но мы точно знаем, что в их вторую знаменательную встречу она была в белом платье. Так свидетельствует Данте.

А до этого в узких улочках тогда темного и довольно грязного города, в котором было даже гетто, они могли пересекаться не раз. Сеньорита Портинари часто замечала долговязую фигуру юноши, издали взиравшего на нее. Более того – вся Флоренция была наводнена его сонетами и канцонами о Прекраснейшей. Эти строки плыли по узким улочкам, качались на водах Арно, отражались в окнах... В городе быстро вычислили, кому были посвящены эти стихи. Они окружали Беатриче повсюду, но... этот юноша не делал даже попытки приблизиться к ней. И тогда она совершила поступок – обратилась к нему сама! Она шла в сопровождении подруг, одной из которых была Джованна Примавера, возлюбленная первого поэта Флоренции Гвидо Кавальканти. С ним соперничал Данте и именно ему посылал свои сонеты, как только они были написаны.

И вот Беатриче остановилась и поприветствовала его легким поклоном. В то время это было приглашением к общению и отношению. Смелая, чудесная девушка в белом платье!

А Данте... онемел, задрожал, убежал, болел неделю и не выходил из дома – так написано в Новой жизни. Но я склонна ему не верить... Похоже, это просто дань куртуазному стилю.

Потом опять были встречи. Случайны или нет и сколько их было – не знает никто. Нам известно только то, что упоминается в Новой жизни. Но почему все так украдкой, издали? Ведь это молодой, сильный, влюбленный, темпераментный юноша! Ответ простой и прозаичный: Данте с 12 лет был обручен. Брачный договор заключили его родители, чтобы поправить финансовое положение семьи. Невесту звали Джемма Донати. Впоследствии она родила поэту трех сыновей и дочь.

Беатриче вышла замуж за флорентийского банкира Симонэ ди Барди и родила ему двоих

детей. А потом внезапно умерла в 24 года. Это произошло в первом часу ночи с 8 на 9 июня 1290 года. Эти точные данные зашифрованы в Новой жизни. Ди Барди снова женился через пару лет. Поразительно то, что одна и та же женщина для одного – просто первая жена, а для другого – Прекраснейшая и бессмертная Беатриче.

Через пять лет Данте женился на Джемме, венчались они в той же Санта-Маргерите... Единственная и любимая дочь Данте после его ухода взяла в монастыре имя Беатриче. Дословно это имя значит «наделяющая блаженством», от итальянского *beato* – блаженный. Именем Беатриче названа бороздка на Луне и один из астероидов и, конечно, это имя розы...

А у нас есть Божественная комедия – литература литератур, потому что 749 лет назад мальчик встретил девочку... Ведь Комедия посвящена ей, вдохновлена ею, написана для нее – Беатриче Портинари, для Прекраснейшей.

Что же Данте? Я, конечно, догадывалась, что он не родился в лавровом венке... Но тот факт, что он потерял мать, когда ему было два года, показался мне очень пронзительным. То есть, «суровый Дант» оказался сиротой. И он стал ближе и проще. А я начала буквально видеть и слышать ту далекую Флоренцию.

Когда Данте было 18 лет, умер его отец, и ему пришлось зарабатывать на жизнь. Вместе со сводным братом Франческо, с которым он был дружен, они жили нелегко и небогато. А потом случилась вторая встреча с Беатриче, и началась новая жизнь.

И снова улицы Флоренции и фигурка Беатриче, прогуливавшейся под сводами колоннады храма. Она то появлялась, то исчезала за колоннами. И время просто начинало отваливаться пластами...

«Мачеха Бокаччо приходилась троюродной сестрой Беатриче» – да это же просто разговор соседок! Тот самый выступ, к которому Данте привязывал лошадь, – конечно, ведь он был всадником и воином, в 1289 году сражался в первых рядах флорентийских войск. Высокий человек с горячей кровью. И одновременно – мечтатель и созерцатель. Место, с которого он любовался собором дель Фьоре (еще без знаменитого купола!), настолько известно, что сейчас оно отмечено на стене как «Sasso di Dante» – камень Данте. Можно стать, прислониться и смотреть с того же ракурса. Возможно, это тоже одна из формул наследия: словесное становится осязаемым... реально или в воображении.

В 1297–1300 годах Данте принадлежал к цеху медиков и аптекарей Флоренции. А по политическим взглядам – к партии белых гвельфов, сторонников Папы. Осенью 1300 года его послали в Рим для дипломати-

ческих переговоров. Во Флоренции произошел переворот, и возвращение в город стало для Данте невозможным. В начале 1301 года его заочно судили и приговорили к сожжению и конфискации имущества.

Началось изгнание, которое длилось более двадцати лет. Лукка, Болонья, Верона, Равенна... Пристанищем в разных городах ему служили дома друзей и покровителей. Сегодня сказали бы «жил по чужим углам». Изгнание, эмиграция – сегодня это тоже слова из нашего актуального словаря...

Новая жизнь заканчивается словами «...я принял решение не говорить о Благословеннейшей (Беатриче) до тех пор, пока не смогу сказать о ней более достойно... и я надеюсь сказать о ней то, что никогда еще не говорилось ни об одной» ... Новая жизнь создавалась на протяжении 1283–1292 годов. Считается, что Комедию Данте начал после 1307 года, и тогда появились широко известные строки «Земную жизнь пройдя до половины, я очутился в сумрачном лесу...» Вся книга посвящена Беатриче Портинари, которая является и одним из действующих лиц Комедии.

Божественная комедия – произведение, стоящее над человечеством уже семь веков. Кстати, понятие «человечество» – *humana universitas* – тоже подарил нам Данте. При всей грандиозности творения, жизнь его автора – цепь потерь. Он терял все и всех, кого любил: маму, Беатриче, Флоренцию, семью (жена с сыновьями не поехала с ним в изгнание) и даже зрение (он стал слепнуть к концу жизни). Данте мечтал быть увенчанным лавровым венком именно во Флоренции, в баптистерии Сан-Джованни, где его крестили. Не случилось... Случилось бессмертие, которое он разделил с Прекраснейшей Беатриче.

А нам досталась Божественная комедия, притом каждому из нас. Как сказал современный философ Александр Филоненко: «Мы живем в мире, отформатированном Данте, но только об этом не думаем».

Я же пару лет назад обнаружила практическое применение Комедии в качестве... справочника. В 2020 году, когда окружающая действительность породила такое множество вопросов, что легко можно было оказаться погребенной под ними, я открыла том Данте, бывший как раз под рукой... Открыла не текст, а огромный и подробный комментарий Лозинского и посмотрела точный адрес того места, где пребудут насильники и тираны. Итак: Ад, Круг седьмой, Первый пояс, Третья адская река Флегетон, кипящая кровью, по берегам которой мчатся кентавры, побивая тех, кто «всплывет не в меру из волны кровавой»... Одна из наших студенток, переживших заключение, сразу нарисовала по этим мотивам выразительную картинку.

Кадр из фильма «Данте Беатриче»,
реж. Ирина Кодюкова

Когда в министерстве культуры Беларуси в ответ на заявку на создание анимационного фильма о Данте мне ответили, что Данте нам не нужен, я попробовала поискать его связи... с Беларусью. И вот:

1. В Национальной библиотеке хранится издание Божественной комедии 1481 года с рисунками Боттичелли. Одно из двух, сохранившихся на постсоветском пространстве.
2. В Несвиже, в библиотеке Радзивиллов хранились раритетные издания Данте. Изданный в XIX веке Рай можно увидеть и сейчас.
3. Существует диссертация Владимира Чароты ДАНТЭ АЛІГ'ЕРЫ І БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА XX СТАГОДДЗЯ.

Про Литву и Данте знаю пока только то, что это было время Гедимина. Хотя есть одно личное впечатление... Я ехала по Вильнюсу в троллейбусе №2. Думала о сценарии, думала о Данте. День был июльский, жаркий. Впереди наискосок сидел молодой человек и читал книгу. В наше время это само по себе уже привлекает внимание. И я увидела издалека, что строчки на страницах расположены по три – терцины! Когда я подошла поближе, то убедилась в том, что он действительно читал Божественную комедию. Я заговорила с ним и сказала, что вот как раз прямо сейчас думаю, снимать ли фильм про Данте. На что он с прекрасной улыбкой ответил: «Конечно снимать! Уже и компьютерную игру по Данте сделали!».

Наш анимационный фильм ДАНТЕ БЕАТРИЧЕ (2019) все же был снят. Его можно посмотреть в интернете.

Использованная литература

- [1] Данте, Алигьери. «Божественная комедия», перевод М. Лозинского. Москва: Издательство «Правда», 1982.
- [2] Данте, Алигьери. «Новая жизнь», перевод с итальянского А. Эфроса, М. Лозинского. Вступительная статья Н. Елиной. Москва: Азбука, 2022.
- [3] Вайль, Петр. Гений места. Москва: Издательство Астрель, Издательство CORPUS, 2010.
- [4] Нембрини, Франко. Данте, Поэт желания. Чистилище. Киев: Дух і Літера, 2016.
- [5] Нембрини, Франко. Данте. Поэт желания. Ад. Пер. с итал. Киев: Дух і Літера, 2014.
- [6] Нембрини, Франко. Данте. Поэт желания. Рай. Киев: Дух і Літера, 2017.
- [7] Рескин, Джон. Прогулки по Флоренции. Москва: Азбука, 2016.
- [8] Чистяков, Георгий. Беседы о Данте. Москва: Всероссийская государственная библиотека иностранной литературы им. М. И. Рудомино, 2016.

Кадр из фильма «Данте
Беатриче»,
реж. Ирина Кодюкова

CTRL+S. Утопії нашай спадчыны. –
Вільня: Ciklonas, 2022. – 156 с.

Навуковае выданне

Навуковы рэдактар: С. Стурэйка
Рэдактура і вёрстка: А. Аверкіна
Дызайн вокладкі: Г. Мельнікава

Падпісана ў друк: 12.10.2023
Наклад: 150 асобнікаў

Надрукавана:
UAB «Ciklonas»
Žirmūnų g. 68,
LT-09124 Vilnius
Tel.: 231 6684, 276 0118
Faks. +370 5 276 0117
El. paštas info@ciklonas.lt